

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Marija Giedraitytė

**VAIKŲ, KURIŲ TĖVAI IŠVYKĘ IŠ LIETUVOS,
PSICHOSOCIALINIS FUNKCIONAVIMAS VIDURINIOJOJE
VAIKYSTĖJE**

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, psichologija (06 S)

Vilnius, 2011

Disertacija rengta 2004–2010 m. Vilniaus universitete

Mokslinė vadovė doc. dr. Rasa Bieliauskaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, psichologija – 06S)

TURINYS

Įvadas	6
Darbo mokslinis naujumas	6
Temos aktualumas	7
Svarbiausių sąvokų apibrėžimai	9
Tikslas ir uždaviniai	10
1. Tyrimų apžvalga	11
<u>1.1. Šiuolaikinis požiūris į vaikų psichosocialinį funkcionavimą .....</u>	<u>12</u>
1.1.1. Raidos psichopatologijos požiūris	12
1.1.2. Sameroff raidos teorija	14
<u>1.2. Vaikų psichosocialinis funkcionavimas išsiskyrimo su tėvais sąlygomis...16</u>	
1.2.1. Dalinė šeimos emigracija kaip vaiko raidos kontekstas	16
1.2.2. Vaiko psichosocialinis funkcionavimas tėvų skyrybų kontekste	20
1.2.3. Vaikų išsiskyrimo su tėvais sąsajų su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu keliai	22
<u>1.3. Prieraišumo santykiai ir šeimos reprezentacijų formavimasis išsiskyrimo su tėvais kontekste .....</u>	<u>27</u>
1.3.1. Prieraišumo ir reprezentacijų samprata	28
1.3.2. Emocinio saugumo modelis.....	31
1.3.3. Prieraišumo sistemos pokyčiai viduriniojoje vaikystėje	33
1.3.4. Šeimos reprezentacijos išsiskyrimo kontekste	36
1.3.5. Šeimos reprezentacijų ir vaikų psichosocialinio funkcionavimo sąsajos viduriniojoje vaikystėje.....	42
<u>1.4. Literatūros apžvalgos apibendrinimas ir tyrimo problema.....</u>	<u>41</u>
2. Metodika	47
2.1. Tyrimo dalyviai.....	47
2.2. Kintamieji ir jų įvertinimas.....	51
2.3. Tyrimo eiga.....	58
2.4. Statistinės analizės metodai	60
3. Rezultatai.....	63

<u>3.1. Vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, psichosocialinis funkcionavimas</u>	63
- Tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymų apie vaikų elgesio ir emocijų sunkumus sąsajos.....	63
- Atotolio šeimų vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimas su Lietuvos reprezentacinės imties duomenimis.....	64
- Vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimas pagal šeiminę padėtį ir išvykimus.....	66
- Atotolio šeimų vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimas pagal tai, kuris šeimos narys išvyko.....	72
<u>3.2. Vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, šeimos reprezentacijos</u>	73
- Vaikų šeimos reprezentacijų palyginimas pagal šeiminę padėtį ir išvykimus	73
- Vaikų šeimos reprezentacijų klasterinė analizė.....	74
- Vaikų, patekusių į skirtingus reprezentacijų klasterius, palyginimai pagal vaikų lytį, amžių, šeimos struktūrą ir psichosocialinį funkcionavimą	81
<u>3.3. Sociodemografinių ir auklėjimo kintamųjų sąsajos su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu ir šeimos reprezentacijomis atotolio šeimose</u>	86
- Vaikų psichosocialinio funkcionavimo ir šeimos reprezentacijų palyginimas pagal lytį ir amžių atotolio šeimose	92
<u>3.5. Vaikų šeimos reprezentacijų ir psichosocialinio funkcionavimo sąsajos atotolio šeimose</u>	96
4. Rezultatų aptarimas	99
4.1. Atotolio šeimų vaikų psichosocialinis funkcionavimas	99
4.2. Vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, šeimos reprezentacijų analizė	105
4.3. Sociodemografinių ir auklėjimo veiksnių sąsajos su atotolio šeimų vaikų psichosocialiniu funkcionavimu	107
4.4. Šeimos reprezentacijų sąsajos su atotolio šeimų vaikų psichosocialiniu funkcionavimu	111
4.5. Tyrimo stipriosios pusės ir ribotumai	112
5. Išvados	115

Literatūra	117
Publikacijos disertacijos tema	127
Padėka	128
Priedai	129
1. priedas. Duomenys apie piešinių vertinimo sistemą: atsakymų tarp vertintojų koreliacijos ir sutapimas bei vertinimo sistemos skalių tarpusavio sąsajos	129
2. priedas. „Teigiamos“ piešinių vertinimo skalės apibūdinimas bei balų aprašymų ir juos atitinkančių piešinių pavyzdžiai	131
3. priedas. „Neigiamos“ piešinių vertinimo skalės apibūdinimas bei balų aprašymų ir juos atitinkančių piešinių pavyzdžiai	135
4. priedas. Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų įverčių, patenkančių į normos, rizikos ir nuokrypio zonas, pasiskirstymas atotolio šeimose ir palyginamosiose grupėse	139
5. priedas. Vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimai pagal šeiminę padėtį ir išvykimus	142
6. priedas. Vaikų šeimos reprezentacijų palyginimai pagal šeiminę padėtį ir išvykimus	144
7. priedas. Į skirtingus klasterius patekusių vaikų šeimos reprezentacijų ir psichosocialinio funkcionavimo pavyzdžiai	145
8. priedas. Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, vertinant tėvų / globėjų, mokytojų ir vaikų atsakymais, palyginimas tarp klasterių.....	154
9. priedas. Multinominės logistikos klasifikacinės lentelės priskiriant klasteriams pagal vaikų elgesio ir emocijų sunkumus	156
10. priedas. Vaikų šeimos reprezentacijų, atspindinčių šeimos piešiniuose, palyginimas pagal amžių.....	157
11. priedas. Lietuvos mergaičių ir berniukų (7-16 m.) psichikos sveikatos sunkumų nuokrypis nuo normos (iš Girdzijauskienė, Gintilienė, Butkienė, Lesinskienė, Pūras, 2006)	159

ĮVADAS

Darbo mokslinis naujumas. Vaikų išsiskyrimas su tėvais vaikystėje gali būti laikomas rizikos veiksniu vaiko psichologinei gerovei. Jo poveikis priklauso nuo vaiko amžiaus, išsiskyrimo trukmės, pobūdžio ir kitų individualių bei konteksto veiksnių (Greenberg, 1999). Viena dažniausiai tyrinėjamų išsiskyrimo formų yra tėvų skyrybos. Tyrimų rezultatai apie tėvų skyrybų sąsajas su vaiko psichologiniu funkcionavimu yra nevienareikšmiai: nors dažnai nustatoma, kad vaikai skyrybas patyrusiose šeimose turi daugiau elgesio ir emocijų problemų palyginus su vaikais iš pilnų šeimų, tai gali būti nulemta ne paties skyrybų fakto, o papildomų sąlygų. Keliamos įvairios teorinės hipotezės, kodėl taip yra, ir šiuo metu jos tikrinamos tyrimais. Taip pat žinoma, kad dalies vaikų psichologinis funkcionavimas tėvams išsiskyrus nepasikeičia ar net pagerėja.

Vaikai, kurių tėvai nėra išsiskyre, bet dėl darbo migracijos negyvena kartu, suteikia unikalią galimybę tyrinėti vaikų išsiskyrimo su tėvais patirties problematiką. Dėl darbo migracijos vaikai patiria išsiskyrimą su tėvais ar vienu iš tėvų, tačiau šio išsiskyrimo pobūdis labai skiriasi nuo to, kuris patiriamas tėvams išsiskyrus. Jei darbo migracijos nulemtas išsiskyrimas su tėvais iš tiesų būtų rizikos veiksnyss vaikų psichikos sveikatai, į tai turėtų būti atsižvelgiama sveikatos apsaugos politikoje bei psichikos sutrikimų prevencijoje.

Kalbant apie vaikų išsiskyrimą su tėvais, daugiausia tyrėjų dėmesio sulaukė ankstyvoji vaikystė – neabejojama, kad kūdikiams ir mažiems vaikams fizinis tėvų buvimas kartu yra labai svarbus. Vidurinėsios vaikystės amžiaus tarpsnis lieka daug mažiau ištirtas. Šią spragą iš dalies lemia šio amžiaus vaikų vertinimo ypatumai: mažiems vaikams vertinti skirti projekciniai ir elgesio stebėjimo metodai ne visuomet tinka, o savistatos klausimynai dar gali būti per daug sudėtingi. Trūksta tiriamai amžiaus grupei tinkamų metodų (Solomon, George, 1999). Vidurinėsios vaikystės amžiaus tarpsnis yra ypatingas tuo, kad tai yra pereinamasis etapas, kurio metu sparčiai bręsta vaikų kognityviniai įgūdžiai. Vaikai susiduria su naujomis raidos užduotimis (tenka prisitaikyti prie

mokyklos, užsimezga draugystės su kitais vaikais). Dėl šių pokyčių vaikai gali tapti labiau pažeidžiami išsiskyrimo su tėvais patyrimo. Disertacinis tyrimas leidžia geriau suprasti viduriniojoje vaikystėje vykstančių raidos procesų raišką.

Vaikų iš skirtingos struktūros šeimų tyrimuose dažnai analizuojami sociodemografiniai, ekonominiai ir kiti „išoriniai“ kintamieji (Seltzer, 1991; Adam, Chase-Lansdale, 2002; Winkelmann, 2006), o reprezentacinis lygmuo retai įtraukiamas. Santykinai mažai yra žinoma apie tai, kaip vaikų šeimos reprezentacijos viduriniojoje vaikystėje galėtų būti susijusios su šeimos procesais (skyrybomis, migracija) ir išoriškai stebimais vaikų elgesio ir emocijų sunkumais. Kai kurie autoriai nurodo, jog šeimos reprezentacijos galėtų būti vertinamos kaip tarpininkaujantis kintamasis, per kurį šeimos pasikeitimai siejasi su vaikų elgesiu (Bowlby, 1973; Figdor, 1991; Goodman, 2002; Madigan, Ladd, Goldberg, 2003; Cortina, 2003). Svarbu įvertinti, su kokiais veiksniais yra susijęs atotolio vaikų psichosocialinis prisitaikymas. Vaikų šeimos reprezentacijos galėtų būti vienas iš jų.

Temos aktualumas. Šiuolaikinėje Europoje, o ir visame pasaulyje, migracija tampa vis labiau įprastu dalyku. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, čia taip pat suintensyvėjo darbo migracija, ir vis daugiau Lietuvoje yra šeimų, kuriose vienas ar abu partneriai yra išvykę dirbti į kitą šalį. Tikslų migracijos paveiktų šeimų skaičių, kuriose auga vaikai, sudėtinga nustatyti.

Migracija yra daugialypis reiškinys, susijęs su politiniais, socialiniais, ekonominiais pokyčiais, ir yra vertinamas nevienareikšmiškai. Apie atotolio šeimas yra sudėtinga kalbėti apibendrintai, nes jos labai įvairios. Atsižvelgiant į šeimos variantų įvairovę šiuolaikiniame pasaulyje, nėra aišku, ar branduolinę dviejų tėvų šeimą vis dar galėtume laikyti šeimos standartu, o kitokias šeimos konsteliacijas – rizikos grupėmis. Psichologiniu požiūriu šeima yra svarbi ne tik kaip socialinė institucija, o kaip artimiausia vaiką supanti aplinka, veikianti jo raidą ir psichologinį funkcionavimą. Nors yra pagrindo teigti, jog partnerio išvykimas gali būti vertinamas kaip krizinis įvykis šeimoje, pakeičiantis šeimos struktūrą, o kartu ir šeimos narių vaidmenis bei santykius (Minuchin, 1977;

Tallat-Kelpšaitė, 2006), empirinių duomenų apie tai yra stebėtinai mažai. Vaikui išsiskyrimas su tėvais yra reikšmingas įvykis, prie kurio reikia prisitaikyti (Rutter, 1974). Atliktas tyrimas leidžia geriau suprasti vaikų, augančių dėl tėvų darbo migracijos pakitusiose šeimose, psichosocialinio funkcionavimo ypatumus ir taip prisideda prie migracijos reiškinio geresnio supratimo.

Praktiniu požiūriu, žiniasklaidos keliamą „emigracijos pasekmių paniką“, t.y. perdėtas vaikų sunkumų akcentavimas, veda prie neigiamų pasekmių – atotolio šeimų stigmatizacijos ir atskirties, pasireiškiančių apkaltomis, guodimu ir gailesčiu (Juozeliūnienė ir kt., 2008). Tai skatina vaikus (ir tėvus) slėpti emigracijos faktą, perdėtai išryškinti emigracijos privalumus ir naudoti kitus stigmos valdymo būdus. Išsamesnės žinios apie atotolio vaikų psichosocialinį funkcionavimą leistų geriau planuoti prevencinių veikslių poreikį bei kryptį.

Svarbiausių sąvokų apibrėžimai

Atotolio (transnacionalinė) šeima gali būti apibrėžiama kaip „asmenų grupė, kurioje vienas tėvų (abu tėvai) ir vaikas (-ai) gyvena skirtinguose namų ūkiuose skirtingose šalyse. Šie asmenys save suvokia kaip šeimą (ir artimiausios socialinės aplinkos taip pat laikomi šeima)” (Juozeliūnienė ir Šaulauskas, 2006).

Vaiko psichosocialinis funkcionavimas suprantamas kaip sugebėjimas atlikti kasdienes užduotis, įsitraukti į abipusiškai priimtinius santykius su kitais žmonėmis ir pritaikyti prie bendruomenės, kurioje jis gyvena. Vienas svarbiausių psichosocialinio funkcionavimo aspektų yra elgesys.

Šeimos santykių reprezentacijos yra apibrėžiamos kaip šeimos santykių patirties schema psichikoje, kuri vėliau įtakoja žmogaus elgesį naujose situacijose ir santykiuose (Bowlby, 1969).

Raidos psichopatologija – tai vaikų raidos tyrimus vienijantis bendras požiūris, kuris gali būti apibūdintas kaip „individualių elgesio nukrypimų modelių kilmės ir eigos tyrinėjimas, kad ir koks būtų pradžios amžius, kad ir kokios būtų priežastys, kad ir kokie būtų elgesio apraiškų kitimai, kad ir kokia sudėtinga būtų raidos modelio eiga“ (Sroufe and Rutter, 1984, p. 18).

Rizikos veiksniai – tai vaiko, šeimos ar aplinkoje veikiantys procesai ir veiksniai, kurie didina neigiamų padarinių tikimybę individui (t.y. sąlygoja psichopatologijos formavimąsi arba kliudo psichologiniam prisitaikymui) (Cicchetti, 2006).

Apsaugantys veiksniai – tai veiksniai, kurie skatina sėkmingą raidą arba sumažina neigiamą rizikos veiksnių ir procesų poveikį (Luthar et al., 2000).

Tikslas ir uždaviniai

Tyrimo tikslas – ištirti vidurinėsios vaikystės vaikų, augančių atotolio šeimose, psichosocialinį funkcionavimą ir nustatyti jo sąsajas su individualiais vaiko ir šeimos konteksto veiksniais.

Tyrimo uždaviniai:

- Ištirti 7–11 metų vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos darbo tikslais, psichosocialinį funkcionavimą ir palyginti su Lietuvos reprezentacinės imties vaikų psichosocialiniu funkcionavimu ir palyginamosiomis grupėmis, sudarytomis atsižvelgiant į šeiminę padėtį ir tėvų išvykimo faktą.
- Ištirti 7–11 metų vaikų šeimos reprezentacijas atsižvelgiant į vaikų išsiskyrimą su tėvais, nulemtą darbo migracijos ir / arba skyrybų.
- Nustatyti sociodemografinių ir su išvykimu susijusių veiksnių sąsajas su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu ir šeimos reprezentacijomis atotolio šeimose.
- Išnagrinėti vaikų šeimos reprezentacijų sąsajas su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu atotolio šeimose.

Ginamieji teiginiai

Remdamiesi literatūros analize ir atliktu tyrimu, suformulavome šiuos disertacijos ginamuosius teiginius:

- Atotolio šeimų vaikų psichosocialinis funkcionavimas nėra prastesnis nei Lietuvos reprezentacinės imties vaikų.
- Šeimos reprezentacijos yra svarbesnės atotolio šeimų vaikų psichosocialiniam funkcionavimui nei sociodemografiniai veiksniai.

1. TYRIMŲ APŽVALGA

Pastaraisiais metais labai domimasi procesais, kurie reguliuoja vaikų elgesį ir kurie gali vesti prie sėkmingos raidos arba sutrikimų (Cummings, Davies, 1996). Tyrinėjamos įvairios rizikos sąlygos ir veiksniai, kurie užkerta kelią vaikų sunkumams. Vienas iš svarbių šiuolaikinių raidos tyrimų tikslų – po detalę stengtis užpildyti žinių spragas apie tai, kaip biologinis, psichologinis ir socialinis patyrimas skatina ir keičia vienas kitą, aiškinantis adaptyvų ir neadaptyvų funkcionavimą gyvenimo eigoje (Sameroff, 2010).

Viena iš siauresnių tokio susidomėjimo sričių, yra vaikų-tėvų išsiskyrimo ir vaikų psichosocialinio funkcionavimo sąsajos. Jau ilgą laiką yra aiškinamasi, kaip išsiskyrimas galėtų sietis su vaikų gerove: tyrinėtos įvairios vaikų-tėvų išsiskyrimo formos – sąlygotos hospitalizacijos, tėvų skyrybų, įkalinimo, darbo ypatumų, netekčių (Rutter, 1974).

Remiantis raidos psichopatologijos požiūriu, ilgalaikio išsiskyrimo su tėvais poveikis vaikams priklauso nuo daugybės kartu veikiančių rizikos ir apsaugančių veiksnių (Cicchetti, 2006), o tyrimai, nagrinėjantys vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais, psichosocialinį funkcionavimą, leidžia teigti, kad egzistuoja didelė prisitaikymo variacija šioje imtyje. Tyrimai atskleidžia, kad šeimos santykių sutrikdymai yra susiję su įvairiais vaikų sunkumais (pvz., Cummings, Davies, Campbell, 2000). Iš kitos pusės, visi vaikai daugiau ar mažiau kartų atsiskiria nuo tėvų, ir dauguma jų nepatiria problemų. Todėl tyrėjų dėmesį patraukė atsparumo procesai (Luthar, Cicchetti, Becker, 2000). Svarbiausias klausimas, iki šiol keliantis diskusijas, būtų „Kokio pobūdžio, kokiame amžiuje, kokios trukmės ir dėl kokių priežasčių vyksta išsiskyrimas su tėvais veda prie vaiko sutrikimų ir kas galėtų užkirsti jiems kelią?“ (Rutter, 1974).

1.1. Šiuolaikinis požiūris į vaikų psichosocialinį funkcionavimą

1.1.2. Raidos psichopatologijos požiūris

Šiame darbe remiamasi raidos psichopatologijos¹ požiūriu į vaiko raidą (Wenar, Kerig, 2006; Cicchetti, 2006). Šis požiūris yra bendri rėmai, kurie leidžia apjungti darbe iškeltas idėjas. Trumpai apžvelgsime esminius raidos psichopatologijos principus, kuriais apibendrinamas šiuolaikinis požiūris į sveiką ir sutrikusią vaikų raidą. Svarbiausi raidos psichopatologijos principai būtų šie: normalios ir patologinės raidos gretinimas, vaiko psichologinį prisitaikymą sąlygojančių veiksnių samprata ir skirstymas, dėmesys pozityvią raidą skatinantiems veiksniams ir vaikų raidos procesų aiškinimas taikant raidos kelio metaforą. Šie principai yra naudingi aiškinant, kaip psichologiškai prisitaiko vaikai, patyrę išsiskyrimą su tėvais dėl darbo migracijos arba skyrybų.

Remiantis raidos psichopatologijos požiūriu, normali ir sutrikusi raida visuomet turėtų būti nagrinėjama kartu. Šis požiūris patologiją priartina prie nesutrikusių raidos procesų. Sutrikimas suprantamas kaip šiek tiek pakitęs (sulėtėjęs, ryškesnis ir kt.) įprastas raidos procesas.

Raidos psichopatologijoje taikoma vaiko raidą sąlygojančių veiksnių samprata. Vaiko psichologinis funkcionavimas suprantamas kaip sudėtingas daugybės rizikos, pažeidžiamumo ir apsaugančių veiksnių rezultatas (Sroufe, 1997). *Rizikos veiksniai* apibrėžiami juos siejant su neigiamais raidos padariniais (simptomais, sutrikimais, neadaptiviū funkcionavimu). Nurodoma, kad veikiant rizikos veiksniams yra didesnė sutrikimo tikimybė, o jei jų veikia daugiau, psichologinių problemų tikimybė išauga eksponentiškai (Rutter, 2000). Tėvų skyrybos, atsižvelgiant į gausius empirinius duomenis, jau galėtų būti vertinamos kaip rizikos veiksnys, didinantis įvairių vaikų sunkumų

---

¹ Junginys „raidos psichopatologija“ gali turėti dvi reikšmes. Siaurąja prasme, tai yra raidos sutrikimas. Plačiąja prasme (kuria ir vartojama šiame darbe), raidos psichopatologija yra mokslinis požiūris, sisteminantis teorines idėjas ir empirinius duomenis apie sveiką ir sutrikusią vaikų raidą (žr. sk. Svarbiausių sąvokų apibrėžimas).

tikimybę. Pabrėžtina, kad raidos procesai yra tikimybiški, ir todėl visuomet atsiras vaikų, patyrusių tėvų skyrybas, ir gerai prisitaikiusių. Mūsų nagrinėjamas tėvų išvykimas, ir išvykimo nulemtas vaikų išsiskyrimas su tėvais dar nėra tiek plačiai empiriškai ištirtas, kad jį būtų galima vadinti rizikos veiksniu. Požiūriu į rizikos veiksnius negalima supaprastinti, nes vaiko raida yra labai sudėtingas procesas. Jei paskelbiama, kad skyrybos ar išvykimas yra rizikos veiksnys ir toliau tyrinėjamos vien vadinamosios „rizikos grupės“, tai gali lemti tų grupių nepagrįstą stigmatizaciją (jiems priskiriant problemas), kaip kad nutiko kalbant apie vaikus, kurių tėvai išvykę. Rizikos, kokia ji bebūtų, patyrimas nebūtinai veda psichopatologijos link.

Priešingai rizikos veiksniams veikia *apsaugantys veiksniai* (Cicchetti, 2006). Kaip apsaugantis veiksnys tėvų migracijos situacijoje galėtų veikti kontakto (santykių, auklėjimo) palaikymas su vaiku, likusiu Lietuvoje. Remiantis raidos psichopatologijos požiūriu, kuo daugiau apsaugančių veiksnių veikia, tuo pozityvesnio galima tikėtis vaiko funkcionavimo.

Raidos psichopatologijos požiūriu, vaiko raidai apibūdinti yra tinkama raidos kelio metafora (Pickles, Hill, 2006). Vaiko raida suprantama kaip maršrutas, kuriuo keliaujama laikui bėgant. Atsižvelgus į pasitaikančius apribojimus bei galimybes, raidos kelio rezultatai įmanoma numatyti (Pickles, Hill, 2006). Tad nepalanki (t.y. vedanti sutrikimo link) raida ir psichologiniai sunkumai vertinami dinamiškai ir raidos kelio pokyčiai yra galimi įvairiais raidos etapais. Tai skatina domėtis atsparumo procesais – palankia vaikų raida nepalankiomis sąlygomis (Luthar, Cicchetti, Becker, 2000, Giedraitytė, Bieliauskaitė, 2006). Su požiūriu į vaiko raidą kaip į tam tikrą maršrutą yra susijusios raidos psichopatologijos autorių vartojamos multifinališkumo ir ekvifinališkumo sąvokos. *Multifinališkumas* nurodo, kad vienas rizikos veiksnys gali vesti prie įvairių pasekmių – psichologinių sunkumų ar sėkmingo prisitaikymo – priklausomai nuo konteksto, kuriame jis veikia. *Ekvifinališkumas* reikštų, kad egzistuoja daugybė kelių link to paties sutrikimo, ir tas pats rizikos veiksnys nebūtinai lemia tą patį specifinį sutrikimą.

Šiuolaikinis požiūris į vaiko funkcionavimą yra holistinis ir individas yra suprantamas kaip organizuota visuma, kuri susiformuoja sąveikaujant atskiriems jos komponentams. Tyrimų paradigma, kuri geriausiai atspindi holistinį požiūrį į žmogų, pabrėžia sąveikas. Ji dar vadinama interakcionistine. Ši paradigma lemia ir tyrimo strategijų pasirinkimą, todėl į kintamuosius nukreiptos tyrimo strategijos yra papildytos į asmenį orientuotu požiūriu, kurį išplėtojo L. Bergman su bendraautoriais (Bergman, Magnusson, 1997; Bergman, Magnusson, El Khouri, 2003). Remiantis šiuo požiūriu, individas yra suprantamas kaip „geštaltas“ ir todėl jo savybės nagrinėjamos jas apjungus į modelius ar profilius, o ne pavieniui. Profiliai gali būti nustatyti įvairiuose individo funkcionavimo lygmenyse. Disertacijoje yra derinamas į kintamąjį ir į asmenį orientuotas požiūris.

Aptarti raidos psichopatologijos principai susistemina daugelio šiuolaikinių vaikų raidos tyrimų idėjas ir gali būti taikomi kalbant apie vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais, psichosocialinį funkcionavimą.

1.1.2. Sameroff raidos teorija

Siekiant analizuoti vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais, elgesio ir emocijų sunkumus ir juos sąlygojančius veiksnius, galima taikyti įvairias teorijas. A. Sameroff (2010) suformuluota vieninga raidos teorija (*A Unified Theory of Development*) yra viena iš šiuolaikinių teorijų, kuri remiasi anksčiau aptartu raidos psichopatologijos požiūriu. Autorius šioje teorijoje pateikia būdą, kaip galima jungti į visumą įvairius raidos aspektus ir juos lemiančias sąlygas. Ši teorija galėtų būti priskirta vadinamosioms didžiosioms teorijoms, nes joje kalbama apie visą vaiko raidą. Mūsų tyrimui ji naudinga tuo, kad leidžia susieti nagrinėjamą vidinių reprezentacijų lygmenį su kitais raidos aspektais.

Sameroff aptaria keturis žmogaus raidos sampratos modelius, kurie turėtų būti įtraukti norint visapusiškai suprasti vaiko raidą: tai asmens pokyčių modelis, konteksto modelis, reguliacijos modelis ir reprezentacinis modelis.

Asmens pokyčių modelis reikalingas norint suprasti, kaip vystosi įvairios žmogaus kompetencijos. Jame atskleidžiama, kaip kinta ir tampa vis sudėtingesnės įvairios žmogaus psichologinės funkcijos – kaip nuo sensomotorinio funkcionavimo kūdikystėje pereinama prie vis labiau vidinėmis tampančių kognicijų; kaip nuo ankstyvų prierašumo santykių su keletu globėjų pereinama prie santykių su daugeliu bendraamžių, mokytojų ir kitų žmonių; kaip ankstyvoji savasties diferenciacija tampa sudėtingu ir daugiamačiu identitetu paauglystėje ir suaugus. *Konteksto modelis* svarbus siekiant suprasti įvairius žmogaus patyrimo šaltinius, kurie skatina arba kartais stabdo individualią raidą. Augdamas vaikas vis intensyviau sąveikauja su įvairia socialine aplinka ir jos institucijomis, kurios jį veikia ir tiesiogiai, ir netiesiogiai (tai nuosekliai aprašyta Bronfenbrenner (1979) socialinės ekologijos teorijoje). *Reguliacijos modelis* leidžia konceptualizuoti santykius tarp asmens ir konteksto, jį praplečiant dinaminių sistemų požiūriu. Visa žmogaus reguliacija nuo biologinės (ankstyvaisiais raidos etapais) pereina prie psichologinės ir socialinės. Prasidėję kaip temperatūros, alkio ir sužadavimo reguliacijos procesai, jie pereina į dėmesio, elgesio ir socialinių sąveikų reguliacinius procesus. *Reprezentacinis modelis* siekia paaiškinti, kaip individo „čia ir dabar“ patirtis pasaulyje paverčiama belaike pasaulio egzistencija mintyse. Reprezentacijos yra suprantamos kaip kognityvinės struktūros, kuriose abstrakčiu pavidalu yra koduota individo patirtis. Jos sudaro naujos patirties, savęs ir kito interpretacinę struktūrą.

Derinant šiuos keturis modelius buvo sukurta visuminė teorija, kuri apima atskirus raidos aspektus, jų grupes, lygmenis bei tarpininkaujančius procesus, ir leidžia visapusiškai konceptualizuoti žmogaus raidą (Sameroff, 2010). Pastebėtina, jog remiantis Sameroff (2010), atskirų modelių (asmens, konteksto, reguliacijos ir reprezentacinio) apimamų procesų raida gali vykti santykinai nepriklausomai. Laikui bėgant keičiasi žmogaus kūnas, smegenys, psichika ir aplinka, ir tie pokyčiai gali vykti ir kažkoku laipsniu nepriklausomai vienas nuo kito, ir kažkiek kaip vienas kito patyrimo pasekmė. Šioje teorijoje išryškinama galimybė, kad visi aptarti modeliai gali vystytis ir

paraleliai, nepriklausomai vienas nuo kito, ir drauge, vykstant tam tikroms sąveikoms. Tad Sameroff teorija leidžia kalbėti apie sudėtingas sąsajas tarp tėvų skyrybų, išvykimo ir su tuo susijusių veiksnių, pavyzdžiui, socioekonominės padėties pasikeitimų (juos būtų galima priskirti konteksto modelio kintamiesiems), vaikų šeimos reprezentacijų (tai būtų reprezentacinio modelio kintamieji) ir vaikų elgesio ir emocijų problemų (tai galbūt priskirtume asmens pokyčių modelio kintamiesiems). Sameroff savo teorijoje pateikia platų vaizdą į vaiko raidą, kurio pavieniai aspektai nagrinėjami ir mūsų tyrime.

1.2. Vaikų psichosocialinis funkcionavimas išsiskyrimo su tėvais sąlygomis

1.2.1. Dalinė šeimos emigracija kaip vaiko raidos kontekstas

Mokslinėje literatūroje yra pažymima, kad šeima kaip visuomeninė struktūra patyrė transformacijų, besisiejantių su visuomenės pokyčiais. Teigiama, kad „globalizacija keičia šeimos pavidalą“ (Glich-Schiller, 1992; cit. pagal Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002). Lietuvoje šiuo metu santykinai dažnai pasitaikanti cirkuliarinė migracija² gali būti vertinama kaip unikali galimybė tyrinėti vaikų išsiskyrimo su tėvais problematiką.

Pastaruoju metu daugėja šeimų, kuriose vienas tėvų arba abu tėvai yra išvykę iš Lietuvos darbo tikslais. Kai kurie tėvai vaikus išsiveža kartu, tačiau dažnai jie paliekami Lietuvoje mamos, tėčio, senelių ar kitų giminių bei pažįstamų priežiūrai. Dėl besikeičiančių lyties vaidmenų ir jėgos balanso, vis dažniau į darbo migraciją ištraukia ir moterys (Smith, Mulder, Hooimeijer, 2003), tad vaikai patiria ilgalaikius išsiskyrimus ir su motina.

Statistikos departamento prie LR Vyriausybės duomenimis, 2009 m. iš Lietuvos išvyko 22 tūkst. žmonių (deklaravusių emigraciją). Tai beveik 5 tūkst.

---

² Mokslinėje tarptautinės migracijos literatūroje cirkuliarinė migracija reiškia procesą, kai išvykstama ir vėliau grįžtama į savo kilmės vietą (Newland, 2009).

daugiau negu 2008 m. Nurodoma, kad daugiausia emigruoja 25–29 m. amžiaus gyventojai (per paskutiniuosius penkerius metus jie sudarė penktadalį visų emigrantų). Migracijos mastus patvirtina ir Migracijos departamento prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos duomenys (2009 m. migracijos metraštis).

Tiksliai nustatyti, kiek Lietuvoje yra vaikų, kurių tėvai išvykę, sudėtinga. Oficialių duomenų, pagal kuriuos galima būtų spręsti, kokia dalis vaikų yra palikti vieni be tėvų priežiūros Lietuvoje, nėra. Anot Maslauskaitės ir Stankūnienės (2007), galima būtų remtis 2001 m. surašymo duomenimis ir Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigos (VTAKI) inicijuotu tyrimu (Apibendrinimas dėl vaikų, kurių tėvai išvykę...) arba VTAKI duomenimis apie laikinosios globos atvejų nustatymo tėvams išvykus, skaičių (nurodoma, kad 2008 m. 1252 vaikai pateko į globos įstaigas dėl tėvų išvykimo), tačiau šios informacijos nepakanka norint tiksliai nustatyti, kiek yra vaikų, kurių tėvai emigravę.

Emigracija ir kiti Lietuvos „demografiniai rekordai“ (Stankūnienė, 2005) paskatino pradėti mokslinius tyrinėjimus, drauge ir terminijos kūrimą: Juozeliūnienė ir Šaulauskas (2006) pasiūlė atotolio šeimos terminą³ (Juozeliūnienė ir kt., 2008; Jankauskaitė 2007), kiti autoriai šias šeimas vadina transnacionalinėmis (Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007), į laikiną darbo migraciją įsitraukusiomis šeimomis (Malinauskas, 2007). Transnacionalinė šeima yra tokia, „ <...> kurios nariai gyvena skirtingose nacionalinėse valstybėse <...>, tokios šeimos gyvenimo sąlygos iš esmės transformuoja šeimą ir keičia jos funkcijas. Transnacionalinėje šeimoje, kurioje migruoja vienas ar keli šeimos nariai, kinta ekonominė, globos ir rūpybos, psichologinės paramos, prokreacinė, seksualinių ryšių ir kitos šeimai priskiriamos funkcijos. Dalis jų perduodama kitiems šeimos nariams, giminaičiams, artimiems žmonėms, kitų šeimos funkcijų atlikimas gali būti laikinai suspenduojamas. Tokia šeimos transformacija keičia šeimos struktūrą, kuria papildomus

---

³ Šiame tyrime mes taip pat vartosime atotolio šeimos ar atotolio vaikų terminą pakaitomis su ilgesniu apibūdinimu „vaikai, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos“.

socialinius vaidmenis šeimos nariams, iš esmės pertvarko kasdienius šeimos santykius.” (Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007, p. 6).

Jau kurį laiką viešajame diskurse yra išryškėjusi tema apie dalinės šeimos emigracijos pasekmes šeimai ir vaikams. Atlikta nemažai tyrimų, kurie konstatuoja, kad migracija pakeičia šeimos funkcijas (pavyzdžiui, Malinauskas, 2006a, 2006b, 2007; Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007; Juozeliūnienė, 2007; Leliūgienė, Rupšienė, Plavinskienė, 2005; Vaiko teisių kontrolieriaus įstaigos atliktas tyrimas; keletas Europos tyrimų projektų, pavyzdžiui, <http://www.jobmob-and-famlives.eu/>). Pažymima, kad vykstantys šeimos struktūros pokyčiai turi įtakos vaiko teisėms ir interesams (Meilius, Jonaitis, 2007; Gumuliauskienė, Butvilas, Butvilienė, 2008).

Dalinė šeimos migracija tyrinėjama įvairiose šalyse – Lenkijoje, Ukrainoje, Rumunijoje, Šveicarijoje, Meksikoje, Tailande Turkijoje, Albanijoje, Japonijoje ir kt. (Pottinger, Williams Brown, 2006; Orozco, 2006; Rosińska-Kordasiewicz, Urbańska, 2006; Bojorquez, Salgado de Snyder, Casique, 2009; Tolstokorova, 2009; Mahaarcha, Kittisuksathit, 2009; Gianelli, Mangiavacchi, 2010; Tanaka, 1995; Steinhausen, Bearth-Carrari, Winkler Metzke, 2009). Tai daugiau sociologų, visuomenės sveikatos tyrėjų studijos, kuriuose tyrimo objektas yra migrantų šeimų statusas visuomenėje. Migrantų šeimos ir atskirų šeimos narių patiriami sunkumai juose tiriami bendrai, neišryškinant specifinės vaikų išsiskyrimo su tėvais patirties (pavyzdžiui, išsiskyrimo trukmės, santykių su išvykusiuoju palaikymo galimybių ir pan.). Dėl savo bendrumo ir plataus fokuso, šie tyrimai neleidžia kelti aiškių hipotezių apie vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais, psichosocialinį funkcionavimą. Pavyzdžiui, nurodoma, kad išsiskyrimas dėl migracijos yra susijęs su sumaištimi šeimoje ir tai daro įtaką šeimos narių išgyvenimams, tačiau tolimesnė šeimos santykių eiga labai priklauso nuo tėvų asmenybės savybių, turimų emocijų reguliacijos įgūdžių, taip pat išsipareigojimų vienas kitam tvirtumo ir pan. (Skrbiš, 2008; Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002). Darbo migracijos nulemtas išsiskyrimas yra specifinė patirtis: jis tiesiogiai

neriškia praradimo, nes ketinama grįžti; ir paprastai yra susijęs su pagerėjusia šeimos ekonomine padėtimi.

Tyrimų, nagrinėjančių būtent vaikų psichosocialinį funkcionavimą migracijos situacijoje yra nedaug. Nurodoma, kad šeimos narių mobilumas gali daryti tiesioginį poveikį vaiko raidai. Be to, migracija gali sukelti tam tikrus šeimos įvykius, kurie savo ruožtu jau sietųsi su vėlesniais tėvų-vaikų santykiais (netiesioginis poveikis). Mobilumas gali paveikti auklėjimo būdus ir šeimos socialinį kapitalą – o tai labai svarbūs sėkmingos vaiko raidos veiksniai (Myers, 2005). Dėl šių dviejų procesų – tiesioginio ir netiesioginio – gali būti sutrikdyti vaikų ir tėvų santykiai (Myers, 2005).

Remiantis Malinausko (2006c) gautais duomenimis, 37,8 proc. vaikų iki 7 metų amžiaus dėl išsiskyrimo patiria emocijų sunkumų, 13,8 proc. susiduria su elgesio sunkumais. Kai kurie tėvai pastebi teigiamų išsiskyrimo pasekmių – vaikas tapo paklusnesnis ir savarankiškesnis. Autorius nurodo, kad jo hipotezė apie tai, kad 6 m. vaikai, tėvams išvykus, patiria psichosocialinę krizę dėl prieraišumo objekto praradimo, nevisiškai pasitvirtino. Be to, autoriai nustatė kai kurių vienas kitam prieštaraujančių atsakymų koreliacijas, ir todėl galima kelti hipotezę apie mažesnę kai kurių duomenų patikimumą. Kokybinė interviu analizė atskleidė ir nenorą kalbėti išsiskyrimo tema, vengimą (Malinauskas, 2007; Tallat-Kelpšaitė, 2007).

Kitos apklausos duomenimis, 36 proc. įvairaus amžiaus mokyklas lankančių vaikų patys nurodė, kad jų elgesys tėvams išvykus pasikeitė į neigiamą pusę, o 38 proc. apklausoje dalyvavusių mokytojų išvykimo problemą nurodė kaip aktualią (LR Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigos tyrimas, 2008). Dar kitame migracijos šeimų tyrime absoliuti dauguma tėvų (daugiau nei 90 proc.) nurodė nepastebintys vaiko elgesio pokyčių, o tarp pastebėtų dažniausiai buvo įvardijamos vaikų neigiamos emocijos ir įvairūs teigiami pasikeitimai (pagerėję pažymiai, didesnis vaikų meilumas) (Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007). Klinikinės imties atvejų analizė atskleidžia, kad vaikų, kurių tėvai išvykę, sutrikimus galima skirstyti į tris grupes: elgesio

ir emocijų sutrikimus, depresiją bei potrauminio streso sutrikimą (Vaitekonienė, 2008).

Nurodoma, kad išsiskyrimas su tėvais gali sutrikdyti vaiko prieraišumo santykius – jam tenka išsiskirti su tėvais, o vėliau (jei tėvai vaiką išsiveža) – ir su globėjais (Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002). O štai keletas disertacinių tyrimų, kuriose nagrinėti šie procesai, nenustatė aiškių ryšių tarp patirtų išsiskyrimų ir vertintų padarinių šeimos nariams (Hohn, 1996; Simpaio, 1999, cit. pagal Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002).

Augantis tyrėjų susidomėjimas migracijos poveikiu šeimai rodo šios temos aktualumą ir svarbą. Apžvelgus mokslinę literatūrą, galima kelti hipotezes apie tai, kad dėl vieno ar abiejų tėvų emigracijos pakitusi šeimos struktūra gali būti susijusi su vaiko poreikių tenkinimu bei jo psichosocialiniu funkcionavimu, tačiau empiriniai tyrimai neleidžia nedvejojant sakyti, kad migracijos vaikai patiria didesnę psichikos sunkumų riziką (Stevens, Vollebergh, 2008). Nustatomas migracijos poveikis šeimai ir vaikams, tyrimuose kinta priklausomai nuo respondentų, migrantų grupės bruožų, ir kilmės šalies. Be to, tyrimuose taikomi nevienodi migrantų apibrėžimai (Stevens, Vollebergh, 2008). Tad labai sunku daryti kokias nors aiškias išvadas apie riziką atotolio šeimų vaikams. Daugiau dėmesio tyrimuose skiriama imigrantų šeimų sunkumams, o apie vaikų psichosocialinį funkcionavimą tėvams išvykus rašoma labai mažai.

1.2.2. Vaiko psichosocialinis funkcionavimas tėvų skyrybų kontekste

Tėvų skyrybos ir jų padariniai šeimos santykiams bei vaikų psichosocialiniam funkcionavimui tikriausiai yra viena daugiausiai tyrinėtų vaikų išsiskyrimo su tėvais formų. Vaikai, patyrę tėvų skyrybas, mūsų darbe yra palyginamoji grupė; apie šią išsiskyrimo formą yra surinkta gerokai daugiau empirinių duomenų nei apie tėvų migraciją. Tėvų skyrybos, panašiai kaip tėvų mobilumas, sukelia santykių, vaidmenų, ekonominius ir kitus pokyčius šeimoje. Nustatomi ir ilgalaikiai, ir trumpalaikiai padariniai vaiko

raidai ir vaikų santykiams su tėvais po skyrybų (pvz., Amato, 2000). Reiktų pridurti, tėvų išvykimas ir tėvų skyrybos yra skirtingos plotmės šeimos apibūdinimai, ir jie gali vykti vienalaikiškai. Pavyzdžiui, tyrimai atskleidžia, kad darbo migracija yra susijusi su skirtingais padariniais tėvų ir vaikų santykiams. Tai priklauso nuo to, kokia buvo šeimos struktūra. Nurodoma, kad neigiamų įvykių tikimybė yra didesnė, jei migracija vyksta nepilnose šeimose, nes jose yra mažiau ir vidinių šeimos, ir išorinių resursų ir paramos nei pilnose šeimose (Myers, 2005).

Apžvelgsime vaikų, patyrusių tėvų skyrybas, psichosocialinio funkcionavimo tyrimus. Šiais tyrimais dažniau nustatoma, kad vaikai, kurių tėvai išsiskyrė, patiria daugiau elgesio ir emocijų sunkumų nei vaikais iš neišsiskyrusių šeimų, tačiau egzistuoja ir tyrimų, kurie tokių skirtumų nepatvirtina (Kelly, Emery, 2003, Deater-Deckard, Dunn, 1999; Hetherington, Elmore, 2003). Šios įvairios vaikų prisitaikymo galimybės išsiskyrimo kontekste paprastai aiškinamos ne pačiu skyrybų faktu, o tarpininkaujančiais kintamaisiais – tėvų tarpusavio santykiais, auklėjimo strategijomis, vidiniais vaiko resursais, kontakto palaikymo galimybėmis (Kline, Johnston, Tschann, 1991; Kline Pruett, Williams, Insabella, Little, 2003; Carobene, Cyr, 2006; Verropoulou, Joshi, 2002; Bretherton, Page, 2006; Kelly, Emery, 2003).

Tad skyrybų tyrimų rezultatai skyla į dvi kryptis, kurios net šiek tiek prieštarauja viena kitai (Bretherton, Page, 2004). Pirmasis požiūris skatina nesumenkinti trumpalaikių ir ilgalaikių neigiamų skyrybų pasekmių (pvz., Wallerstein et al., 2000; cit. pagal Amato, 2003). Nurodoma, kad vaikai, kurių tėvai išsiskyrė, turi didesnę riziką patirti psichologines, elgesio, socialines ir mokymosi problemas palyginus su vaikais iš dviejų tėvų šeimų (Hetherington, Elmore, 2003). Nurodoma, kad iškart po skyrybų vaikai patiria neigiamas emocijas, elgesio sunkumus, pyktį, nerimą, depresiją, nusivylimą, jie tampa nepaklusnūs, nes jiems tenka susigaudyti besikeičiančiuose šeimos santykiuose. Šios reakcijos paprastai per keletą metų išnyksta, tačiau kai kuriems vaikams problemos tęsiasi ir paauglystėje, net iki suaugusiųjų amžiaus. Apie 20–25 proc. vaikų iš išsiskyrusių ar iš naujo susituokusių šeimų

patiria rimtus emocinius ir elgesio sunkumus, kai tuo tarpu dviejų tėvų šeimose – apie 10 proc. vaikų (Dovydaitienė, 2008). Iš kitos pusės, egzistuoja atsparumo procesus pabrėžiantis požiūris. Jo laikantis, teigiama, kad dauguma vaikų po tėvų skyrybų prisitaiko gerai, ypač jei yra apsaugančių veiksnių. Šį požiūrį patvirtina gausybė tyrimų bei apžvalgų, kuriuose nustatoma, kad skirtumai tarp vaikų iš pilnų ir išsiskyrusių šeimų yra nedideli (Amato, 2001; Amato, Keith, 1991; cit. pagal Bretherton, Page, 2004). Skyrybų tyrimuose pritaikoma psichologinio atsparumo samprata (Hetherington, Elmore, 2003). Psichologinis atsparumas apibrėžiamas kaip dinamiškas pozityvaus prisitaikymo procesas esant reikšmingai nepalankioms aplinkybėms, šiuo atveju, patyrus tėvų skyrybas (Luthar, Cicchetti, Becker, 2000).

Tad iš vienos pusės, tėvų skyrybos gali būti vertinamos kaip „pažeidžiamas“ periodas, kurio metu gali būti suformuotos prielaidos nesėkmingam vaiko psichosocialiniam funkcionavimui, o iš kitos pusės, tokie pasikeitimų periodai įgalina pozityvią kaitą (Fonagy, Target, 1997; Bretherton, Page, 2004). Skyrybos kai kuriais atvejais gali užkirsti kelią prievartai ar nuolatiniams konfliktams. Taip pat paminėtina, kad tam tikras skyrybų pasekmių nenuoseklumas gali būti paaiškintas ir atliktų tyrimų metodologiniais ypatumais (Amato, 2003; Jeynes, 2006).

Apibendrinant skyrybų tyrimų rezultatus, galima konstatuoti, kad nėra vienareikšmio atsakymo, kaip šeimos struktūra siejasi su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu. Galima būtų teigti, kad vaiko išsiskyrimo su tėvais psichologinis poveikis jam nėra iki galo suprastas; vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais, psichosocialinis funkcionavimas yra nulemtas sudėtingos kartu veikiančių rizikos ir apsaugančių veiksnių sąveikos.

1.2.3. Vaikų išsiskyrimo su tėvais sąsajų su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu keliai

Vaikų išsiskyrimo su tėvais tyrimų naujausia kryptis – priežastinių procesų aiškinimasis. Empirinės medžiagos apie tai, kokie šeimos ir

individualūs procesai vyksta tėvams išvykus, beveik nėra, tad nagrinėsime tėvų skyrybų nulemtus išsiskyrimo procesus, juos, kur įmanoma, siedami su išsiskyrimu, sąlygotu tėvų mobilumo.

Skyrybos, kaip ir ilgalaikis išsiskyrimas dėl darbo migracijos, gali būti vertinamos kaip reikšmingas šeimos sistemos persistruktūravimas, prie kurio tenka prisitaikyti kiekvienam šeimos nariui ir kuris gali sutrikdyti atskirų jos narių savijautą. Tačiau procesai gali vykti ir priešinga kryptimi, t.y. skyrybos arba išvykimas gali būti suprantami kaip tam tikrų šeimoje vykstančių procesų pasekmė. Pavyzdžiui, tyrimais nustatyta, kad vaikai, kurių tėvai išsiskyrė, lyginant juos su pilnų šeimų vaikais, buvo blogiau prisitaikę jau iki skyrybų. Tai rodytų, kad prisitaikymo problemos negali būti paaiškintos vien skyrybomis. Prisideda ir šeimos procesai, kurie veda prie skyrybų (Malone et al., 2004). Be to, ir patys vaikai daro įtaką tėvams ir šeimos santykiams – turėdami įvairių psichologinių sunkumų gali bloginti tėvų santykius (Hetherington, Elmore, 2003). Išvada būtų ta, kad šeimose tikriausiai vyksta įvairiakrypčiai procesai.

Pastebėtina, jog, kai kurių autorių manymu, rizikos procesai, kurie dalyvauja formuojantis vaikų elgesio ir emocijų problemoms ikimokykliniame amžiuje yra tokie patys ir išsiskyrusiose, ir pilnose šeimose (Deater-Deckard, Dunn, 1999). Tai leidžia manyti, kad skirtingos struktūros šeimose augančių vaikų rizikos patyrimas nėra specifinis: Deater-Deckard, Dunn (1999) tyrimo duomenimis, vaikų elgesio ir emocijų sunkumų prognozei svarbiausi buvo auklėjimo veiksniai. Auklėjimo strategijos leidžia numatyti vaikų sunkumus ir pilnose šeimose.

Carobene ir Cyr (2006) siūlo skyrybų poveikį vaikams aiškinančias hipotezes suskirstyti į septynias dažniausias: tai atrankos (1), raidos (2), ekonominė (3), auklėjimo (4), streso (5), šeimos struktūros (6) ir tėvų konfliktų (7) hipotezės. Visos šios hipotezės turi jas paremiančių empirinių duomenų, nors nė viena nėra pakankama aiškinant skyrybų poveikį vaikui. Prie šių hipotezių dar siūlytume prijungti netekties hipotezę (8), kurioje pabrėžiami vidiniai atskirų šeimos narių išgyvenimai išsiskyrimo situacijoje.

Atrankos hipotezė (1) remiasi duomenimis apie tai, kad dažnai vaikų sunkumai, nustatomi po skyrybų, būna pasireiškę ir iki jų. Tad vaikų sunkumai išsiskyrusiose šeimose gali būti paaiškinti tėvų savybėmis: tėvai jau iš pat pradžių buvo nenuoseklūs, nepastovūs ir mažiau rūpinosi vaikais. Vaikai, kurie yra labiau pažeidžiami skyrybų, tokiais tapo dėl ankstesnio neigiamo patyrimo šeimoje.

Remiantis *raidos hipoteze* (2), skyrybų poveikis vaiko funkcionavimui priklauso nuo jo amžiaus. Nurodomi keletas amžiaus tarpsnių, kada vaikui išsiskyrimas su tėvais turi didžiausią poveikį; nėra sutariama, kuriame iš jų vaikas yra labiausiai pažeidžiamas. Esama nuomonės, kad ikimokyklinio amžiaus vaikai turi didesnę riziką patirti psichologines problemas po skyrybų nei vyresni. Tai aiškinama remiantis prierašumo teorija bei žiniomis apie vaikų kognityvinę raidą: dėl išsiskyrimo su prierašumo figūra gali būti sutrikdoma saugaus prierašumo raida, o kognityviniai mažų vaikų ypatumai neleidžia jiems adekvačiai suprasti šeimos įvykių (Dovydaitienė, 2008). Ši hipotezė kitų autorių nebuvo patvirtinta ir netgi nurodoma priešingai – priešmokyklinio amžiaus vaikai prie išsiskyrimo prisitaiko geriau – jaunesni vaikai praėjus 5 m. po skyrybų patyrė mažiau problemų nei vyresni, nes jie mažiau prisiminė neigiamą patirtį šeimoje (Leon, 2003). Kalter ir Rembar (cit. pagal Carobene, Cyr, 2006) teigia, kad labiausiai pažeidžiami yra 6–11 m. vaikai. Dar kiti pabrėžia ypatingą paauglių pažeidžiamumą.

Ekonominė hipotezė (3) nurodo, kad po skyrybų dažnai suprastėja šeimos finansinė padėtis, o vaikai dažniausiai lieka su mažiau uždirbančia mama (Kelly, Emery, 2003), o skurdas yra susijęs su vaikų sunkumais (Girdzijauskienė, Lesinskienė, Gintilienė, Pūras, Butkienė, 2007). Ekonominę hipotezę galima išplėsti. Visų pirma, nors ir žinoma, kad socioekonominis statusas yra susijęs su vaiko kognityviniu ir socioemociniu funkcionavimu, ryšiai nėra aiškūs – jie kinta priklausomai nuo vertinamo vaiko prisitaikymo parametro, rasės (Bradley, Corwyn, 2002). Be to, egzistuoja keletas teorijų, aiškinančių, kaip socioekonominis statusas siejasi su vaikų sunkumais. Dvi ryškiausios būtų socialinio kauzališkumo ir socialinės atrankos teorijos. Jos

nurodo viena kitai priešingą priežastingumą: remiantis socialinio kauzališkumo teorija, sutrikimą sukelia skurdas ir kartu veikiantys kiti veiksniai, o socialinės atrankos teorija nurodo, kad turintieji problemų „nukrenta“ į žemesnį socialinį sluoksnį. Dar galima aptikti hipotezę, kad skurdą patiriantiems individams daug greičiau yra diagnozuojamos problemos nei tokią pačią simptomatiką turintiems aukštesnio statuso žmonėms (pagal Bradley, Corwyn, 2002). Apskritai remiantis žemu socioekonominiu statusu yra sunku numatyti vaikų kognityvinius ar emocijų sunkumus. Yra daug tarpininkaujančių procesų, veikiančių skirtinguose kontekstuose. Pavyzdžiui, nustatyta, kad šeimos procesai yra svarbus kintamasis, kuris lemia, kaip vaiką paveiks žemas socioekonominis statusas (Mistry, Vandewater, Huston, McLoyd, 2002; Conger, Donellan, 2007).

Auklėjimo hipotezėje (4) pabrėžiamos auklėjimo strategijos. Tyrimai atskleidžia, kad tėvai, kurie turi psichologinių problemų, konfliktuoja su sutuoktiniu, augina sunkaus temperamento vaiką ir patiria įvairius stresorius, taiko mažiau adekvačias auklėjimo strategijas. Tuo tarpu auklėjimo stiliai, apibūdinami šiluma, parama, nuosekli kontrolė yra susiję su geresniu vaikų funkcionavimu, ir tai yra svarbiau už šeimos struktūrą (Carobene, Cyr, 2006). Taip pat pastebėta, kad pastovi disciplina gali sumažinti neigiamą išsiskyrimo poveikį.

Streso hipotezė (5) nurodo, kad skyrybos yra procesas, kuris prasideda anksčiau nei oficialus tėvų išsiskyrimas, ir apima įvairius šeimos gyvenimo pasikeitimus bei stresinius įvykius. Remiantis streso hipoteze, vaikų prisitaikymo sunkumai gali būti nulemti susikaupusių stresinių įvykių. Išsiskyrusios šeimos stresą patiria ne tik dėl ekonominės padėties pablogėjimo, bet ir dėl vaidmenų pasikeitimų šeimoje. Vaikams dažnai tenka persikraustyti, pakeisti mokyklą, išsiskirti su mylimu gyvūnu. Dažnai sumažėja ar visai nutrūksta bendravimas su vienu iš tėvų. Tėvai patiria didesnę darbo krūvį ir socialinę izoliaciją (pagal Carobene, Cyr, 2006).

Pagal *šeimos struktūros hipotezę* (6), pats tradicinės branduolinės šeimos nebuvimas gali būti susijęs su vaikų sunkumais. Nurodoma, kad vieno

iš tėvų nebuvimas turi įtakos vaikų socializacijai. Tyrimai atskleidžia, kad kontakto su kitur gyvenančiu tėvu palaikymas veikia kaip apsaugantis veiksnys, tačiau bent 20 proc. vaikų nepalaiko kontakto arba susitinka tik keletą kartų per metus (Kelly, Emery, 2003). Kai kurie autoriai dar nurodo, kad svarbus ne tik dažnis, bet ir kokybė: vien tik dažnis neleido numatyti vaikų psichologinių sunkumų (Leon, 2003, Kelly, Emery, 2003).

Remiantis *tėvų konfliktų hipoteze* (7), tėvų konfliktai (prieš ir po skyrybų) yra susiję su vaikų sunkumais, ir tai svarbesnis vaiko prisitaikymo veiksnys nei pats skyrybų faktas. Nustatyta, kad vaikai iš pilnų šeimų, kurių tėvai daug konfliktuoja, yra prisitaikę prasčiau nei vaikai, kurių tėvai išsiskyrę, tačiau mažiau konfliktuoja tarpusavyje. Konfliktai leidžia paaiškinti net iki 50 proc. skyrybų poveikio vaikų psichosocialiniam prisitaikymui (pagal Carobene, Cyr, 2006).

Vaiko išsiskyrimas su tėvais dėl skyrybų ar tėvų mobilumo gali būti vertinamas kaip tam tikra *netektis* (8). Kalbant apie skyrybas ar tėvų migraciją patiriančius vaikus, galima būtų pritaikyti Boss (1999) aprašytą (cit. pagal Abrams, 2001) ambivalentiškos netekties, kuri yra nebaigta ir neaiški, sampratą. Tokia netektis gali būti dvejopa: vienu atveju žmonės šeimos narių yra suvokiami kaip fiziškai nesantys, tačiau psichologiškai egzistuoja (dingę žmonės, tėvams vaikai – palikti, kuriuos kiti įvaikino ir pan.). Tokiose situacijose gedėjimas negali būti užbaigtas, nes yra neaiškūs netektį supantys faktai. Kitu ambivalentiškos netekties atveju žmogus suvokiamas kaip esąs fiziškai, tačiau psichologiškai ar emociškai neprieinamas (esant priklausomybėms, somatinėms ligoms, neištikimybei ir kt.). Ambivalentiškos netekties atveju įprastiniai gedėjimo ritualai yra nepriimtini ir neprieinami, ir todėl gedulas nesibaigia. Tokį gedulą dažnai komplikuoja ir stigma, kuri susijusi su daugeliu tokių netekčių: pavyzdžiui, gėda dėl psichikos ligos, skyrybų ar kai kurių chroniškų ligų. Tai sukuria izoliaciją (pagal Abrams, 2001).

Ši ambivalentiškos netekties samprata gali būti taikoma ir kalbant apie tėvų skyrybas ar išsiskyrimą dėl migracijos išgyvenančius vaikus. Tėvams

išsiskyrus ar išvykus, jie, nors dažnai fiziškai neprieinami, tačiau iš tiesų egzistuoja. Tikimasi, kad išvykimas bus laikinas, tad leidimas gedėti nesuteikiamas. Vaiko gedėjimas gali būti neatpažintas – jis neleistinas, o apie netektį nekalbama. Tokiais atvejais gedėjimo emocijos, pavyzdžiui: liūdesys, pyktis ir neviltingas, gali užsitęsti, nes nėra viešos erdvės, kur jas išreikšti. Emigrantų šeimose dažnai nėra aiškios ribos, kada santykiai atsistatys, ir todėl vaiko reakcijos gali būti chroniškos, o ne staigios ir aštrios (Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002). Nurodoma, kad vaiko psichologinei gerovei yra labai svarbus gebėjimas išsaugoti išvykusiojo psichologinį egzistavimą (Silverman, 2000; cit. pagal Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002). Jei vaiko globa nenutrūksta ir suaugusieji suteikia vaikui galimybę palaikyti kontaktą su kartu negyvenančiu šeimos nariu, vaikas lengviau įprasmina netektį ir ją akomodouoja, kalbant J.Piaget terminais (Silverman, 2000).

Apžvelgę literatūrą apie mechanizmus ir būdus, kurie leistų geriau suprasti, kodėl vaikų išsiskyrimas su tėvais siejasi vaikų psichologiniais sunkumais, pastebime, kad dažnai vien vaikų išsiskyrimo su tėvais faktas nėra pakankamas norint paaiškinti vaikų sunkumus (nors egzistuoja ir tokia hipotezė). Galima išskirti bent aštuonis išsiskyrimo poveikio vaikams kelius, kuriuose atsižvelgiama į papildomus paties vaiko ir konteksto veiksnius – vaiko raidos tarpsnį, tėvų asmenybės savybes, auklėjimo strategijas, konfliktus tarp tėvų, stresą keliančius įvykius ir pan. Šios hipotezės gali būti pritaikytos ir aiškinant atotolio vaikų psichosocialinį funkcionavimą.

1.3. Prieraišumo santykiai ir šeimos reprezentacijų formavimasis išsiskyrimo su tėvais kontekste

Norint geriau suprasti, kaip vaiko išsiskyrimas su tėvais galėtų sietis su vaiko psichosocialiniu funkcionavimu ir šeimos reprezentacijomis, naudinga remtis prieraišumo teorija. Ji pateikia aiškinimo būdą, kaip išoriniai veiksniai (tokie kaip vaiko išsiskyrimas su tėvais) gali sietis su vidiniu vaiko patyrimu (šeimos reprezentacijomis). Prieraišumo terminu šioje teorijoje apibūdinamas

afektinis ryšys, egzistuojantis tarp vaiko ir prieraišumo figūros, kuris išsaugomas nepaisant laiko ar erdvės apribojimų. Teorijoje aptariama, kaip artimi emociniai ryšiai yra saugomi atmintyje, kaip jie pasireiškia elgesyje, kalboje, ir kokią įtaką įvairios prieraišumo formos turi tolimesnei asmenybės raidai.

Prieraišumo santykiai yra aplinka, kurioje vaikas kuria savo ir kitų žmonių reprezentacijas. Jos vėliau veikia kaip prizmė, per kurią matomi visi kiti santykiai (Bretherton, Munholland, 1999). Ankstyvoji patirtis tampa vidiniu mechanizmu ir įgalina numatyti vėlesnius žmogaus lūkesčius, tai, kaip jis interpretuoja aplinką, taip pat ir aplinkos reakcijas (Carlson, Sroufe, Egeland, 2004). Šie vidiniai procesai lemia tam tikrą vaiko raidos tęstinumą.

1.3.1. Prieraišumo elgesio ir reprezentacijų samprata

Remiantis prieraišumo teorija, kūdikio ir tėvų nuolatinis fizinis kontaktas yra būtina (nors nepakankama) sėkmingos vaiko raidos sąlyga. Svarbiausia prieraišumo elgesio funkcija yra užtikrinti fizinį ir psichologinį saugumą artimų santykių kontekste (Crittenden, 2000; cit. pagal Mayses, 2005). Prieraišumo elgesys ir sistema „įsijungia“ tuomet, kai vaikas jaučia grėsmę. Jis tuomet ima aktyviai ieškoti prieraišumo figūros. Prieraišumo elgesio tikslas yra prieraišumo sistemos „išjungimas“ nerimą keliančiose situacijose (baimės, išsiskyrimo). Bendravimas su prieraišumo figūra kuriam laikui tarsi „deaktyvuoja“ prieraišumo sistemą, užtikrina saugumo jausmą ir leidžia aktyvuoti kitas svarbias elgesio sistemas, tokias kaip tyrinėjimo ir socialinio elgesio: vaikui tai labai svarbu, norint sėkmingai vykdyti kylančias raidos užduotis (pavyzdžiui, užmegzti santykius su bendraamžiais, mokytis). Nurodoma, kad prieraišumo santykiai netgi palengvina tinkamą smegenų procesų organizaciją, kuri dalyvauja socialiniame suvokime ir padeda individui išmokti bendradarbiauti su kitais (Fonagy, Gergeley & Target, 2007).

Ankstyvoje vaikystėje vaiko saugumo jausmą ir artimumą globėjui užtikrina elgesio-motyvacinė sistema (Bowlby, 1973). Raidos eigoje ją

pakeičia vaiko kuriami „vidiniai darbiniai modeliai“. Šie modeliai gali būti apibrėžiami kaip apibendrinta santykių patirtimi besiremiančios savęs ir prieraišumo figūros reprezentacijos psichikoje (Bowlby, 1973). Jų kokybė yra susijusi su globėjo jautrumu ir pasiekiamumu vaikui, emociniu vaiko priėmimu ir globėjų gebėjimu sukurti „saugų pagrindą“ pasaulio tyrinėjimui (Bowlby, 1969; Bretherton, Munholland, 1999). Vidinių reprezentacijų formavimasis prasideda labai anksti, dar ikiverbaliniu periodu, ir yra nuolat keičiamas tolesnio santykių patyrimo (Bowlby, 1973). Tai lankstus, su santykiais susijęs procesas, kuriame bet kuriuo metu gali įvykti pokyčių. Pažymima, kad jei reprezentacijos taptų per daug asmenišką (t.y. nesikeistų reaguojant į kitus žmones) ar per daug stabilios (t.y. nesikeistų naujose situacijose), tai beveik visad lemtų blogesnę prisitaikymą ir būtų nefunkcionalios (Crittenden, Dallos, 2009). Iš kitos pusės, vidinės reprezentacijos išlaiko ir santykinį pastovumą: jos reguliuoja, leidžia interpretuoti ir numatyti su prieraišumu susijusį elgesį, mintis ir jausmus. Jos formuojasi kartu su vaiko kognityviniais gebėjimais – gebėjimu verbalizuoti patyrimą, gerėjančia atmintimi, gebėjimu atskirti savo vidinį pasaulį nuo kito asmens vidinio pasaulio.

Remiantis vaiko elgesiu, o vėliau taikant projekcinius ir verbalinius metodus, galima nustatyti keletą prieraišumo tipų. Bendriausiu požiūriu, prieraišumas skirstomas į saugų ir nesaugų. Prieraišumo savybės (kurios grupuojamos į tipus) yra vaiko strategijos, sukurtos siekiant įveikti problemas; jos padeda vaikui pasiruošti daugiau ar mažiau numatomam prieraišumo figūros elgesiui (Crittenden, 1999; cituota pg. Gloger-Tippelt, König, 2007).

Elgesyje *saugus prieraišumas* pasireiškia kaip laisva komunikacija tarp tėvų ir vaiko, ypač nerimą keliančiose situacijose. Vaikas tėvus naudoja kaip „saugų pagrindą“ pasaulio tyrinėjimui. Psichikos lygmeniu, saugiai prisirišęs vaikas yra suformavęs vaizdinį apie globėją kaip prieinamą, reaguojantį, o apie save – kaip vertą globos. Saugaus prieraišumo atveju vaikas būna įgijęs bazinį pasitikėjimą pasauliu ir jaučiasi vertingas, vertas meilės. Reprezentacijoms, kurios atitinka saugų stebimą prieraišumą, būdingas požiūris į save kaip kompetentingą, vertą globos, iš šeimos besitikintį paramos. Teigiama, kad

prieraišumo saugumas atsiskleidžia ne vien per elgesį ir reprezentacijas, bet ir per saugų ir laisvą „priėjimą“ prie visų savęs ir globėjo vidinių darbinių modelių aspektų (t.y. nėra gynybiškai ar selektyviai atskiriamos skausmingos su prieraišumu susiję mintys ir jausmai) (Talbot, McHale, 2003). Vaikų išsiskyrimo su tėvais situacijoje, saugūs prieraišumo santykiai galėtų veikti kaip atsparumą skatinantis veiksnys: literatūroje nurodoma, kad prieraišumo saugumas yra glaudžiai susiję su atsparumo procesais aukštos rizikos grupėse (Cicchetti, Rogosh, 1997).

Nesaugus prieraišumas išreiškia sutrikusį pasitikėjimą. Reprezentacijoms, susijusioms su nesaugaus prieraišumo tipo elgesiu, būdingas požiūris į kitus kaip atmetančius, priešiškus, nepasiekiamus, o į save – kaip nekompetentingą ir nevertą dėmesio. Nesaugios santykių reprezentacijos padidina vaiko riziką psichologiniams sutrikimams, pavyzdžiui, neigiamos tėvų santykių reprezentacijos vaiko psichikoje veikia kaip tarpininkas tarp tėvų konfliktų bei vaiko prisitaikymo problemų (Cummings, Davies & Campbell, 2000). Bet koku atveju naujuose santykiuose įmanoma nesaugaus prieraišumo korekcija.

Individualūs prieraišumo elgesio skirtumai tarp žmonių, stebimi išsiskyrimo ir pakartotinio susitikimo situacijose, smulkiau dar yra grupuojami į 4 prieraišumo tipus, kurie patikimai ir pakartotinai nustatomi tyrimais: tai saugaus, vengiančio, ambivalentiško (arba priešiško) ir dezorganizuoto / dezorientuoto prieraišumo tipai (Ainsworth, Blehar, Waters, Wall, 1978; Main, Kaplan, Cassidy, 1985; Main, Solomon, 1986; cit. pagal Mayseless, 2005).

Kai kurie autoriai nurodo, kad prieraišumo reprezentacijos gali būti apibūdinamos ne tik kaip saugios / nesaugios, bet lankstumo / rigidiškumo kontinuumu. Šeimos procesai yra svarbūs vaiko reprezentacijų lankstumui. Pavyzdžiui, McHale ir kt. (1999) tyrė ikimokyklinio amžiaus vaikų reprezentacijas, prašydami jų pabaigti hipotetines istorijas apie šeimos konfliktus. Nustatyta, kad jei šeimoje mažai bendradarbiaujama auklėjant, vaikams būna sunku kalbėti apie pykčio ir liūdesio afektus, jų elgesyje pastebimas pasipriešinimas ir vengimas. Prašant jų pabaigti pasakoti

konfliktines istorijas, vaikai muistrydavosi, keisdavo pokalbio temą, prašydavo nutraukti užduotį ar pateikdavo atsakymą „nežinau“ (McHale et al., 1999). Rezentacijų lankstumui svarbūs ir kiti veiksniai, tokie kaip vaiko požiūris į kitus žmones, pasitikėjimas savimi, afektų reguliacijos gebėjimai ir kt. (Talbot, McHale, 2003).

Apibendrinant prieraišumo teorijos idėjas, galima teigti, kad prieraišumo elgesys užtikrina vaiko saugumo jausmą artimuose santykiuose. Vėliau ši patirtis vidinių rezentacijų pavidalu turi įtakos tolimesniems santykiams. Prieraišumo saugumas bei rezentacijų lankstumas siejasi su vėlesniu vaiko funkcionavimu.

1.3.2. Emocinio saugumo modelis

Prieraišumo teorijoje yra daugiau kalbama apie vaiko ir prieraišumo figūros ryšį ir mažiau nagrinėjamas platesnis šeimos kontekstas. Viename iš naujesnių modelių, besiremiančių prieraišumo teorija, aprašomas vaiko emocinis saugumas, kuris vertinamas kaip reguliacinė sistema (Cummings, Davies, 1996). Šį modelį būtų galima vertinti kaip prieraišumo teorijos praplėtimą, į kurį būtų įtraukti santykiai tarp visų šeimos narių.

Teigiama, kad emocinis saugumas reguliuoja ir pats yra reguliuojamas sąveikų tarp vaiko ir šeimos kaip visumos. Jis svarbus ir santykiams už šeimos ribų (bendravimui su bendraamžiais, suaugusiais). Emocinis saugumas gali veikti kaip tarpininkas tarp šeimos įvykių ir vaiko sunkumų.

Emocinis saugumas, pagal Cummings ir Davies (1996), yra apibrėžiamas kaip latentinis konstruktas, apie kurį galima spręsti iš bendros vaiko emocijų, elgesio, minčių ir fiziologinių reakcijų organizacijos ir prasmės, ir jis veikia kaip tikslas, kuriuo remdamasis vaikas reguliuoja savo elgesį socialiniuose kontekstuose, nukreipia socialines, emocines, kognityvines ir fiziologines reakcijas. Emocinis saugumas, šiame modelyje, yra talpinamas į reguliacinių procesų hierarchiją: plačiausia būtų vidinė ir išorinė organizmo reguliacija, toliau eitų bendri emocinės reguliacijos modeliai, funkcinis

požiūris į emocijas kaip reguliacinę sistemą ir galiausiai emocinis saugumas kaip reguliacinė sistema.

Patys modelio autoriai aiškių diferencinių kriterijų tarp saugumo sampratos prieraišumo teorijoje ir emocinio saugumo teorijoje nepateikia. Ilgą laiką manyta, kad vaiko emocinis saugumas yra nulemtas tik vaikų ir tėvų santykių, o tiksliau – prieraišumo santykių. Cummings ir Davies (1996) aprašytas emocinis saugumas, lyginant su prieraišumo santykiais, yra platesnė sąvoka. Nurodoma, kad svarbiausias aspektas yra tai, kad vaiko emocinis saugumas yra nulemtas daugelio veiksnių, ne tik tėvų reagavimo grėsmingoje aplinkoje. Pavyzdžiui, plačiai aprašyta ir tyrinėjama tėvų konfliktų įtaka vaiko emociniam saugumui (Davies, Cummings, Winter, 2004; Cummings, Davies, 1996; Davies, Woitach, 2008). Emocinis saugumas šiame modelyje, panašiai kaip ir prieraišumo teorijoje, apibrėžiamas kaip tikslas, skatinantis vaiko reguliacinius procesus (reguliaciniai procesai, remiantis autoriais, apimtų tiek elgesio, ir subjektyvaus patyrimo, ir fiziologinių procesų sąveiką). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad emocinis saugumas suprantamas kaip vienas iš daugelio kitų vaiko tikslų, ir jis nebūtinai yra pats svarbiausias. Jo svarba priklauso nuo konteksto.

Pagal klasikinę sampratą, kokią pasiūlė J. Bowlby, prieraišumas apima tik tam tikrus tėvų-vaikų santykių aspektus, t.y. tėvų prieinamumą ir reagavimą į vaiką nerimą keliančiose situacijose. Nors prieraišumo saugumas *gali* būti susijęs su palankiais tėvų-vaikų santykiais, vaiko suvokiamu šiltu auklėjimu ir t.t., tačiau auklėjimas bei kiti tėvų ir vaikų santykių aspektai nėra tas pats, kas prieraišumo santykiai. Kiti autoriai šią sampratą praplečia. Keliamos hipotezės, kad, pavyzdžiui, reprezentacijų lankstumas / rigidiškumas galbūt nėra vien diadinių prieraišumo darbinių modelių savybė. Vis labiau pripažįstama, kad ne tik tėvų-vaiko diada, bet ir visi šeimos ir platesnės aplinkos santykiai prisideda prie vaiko saugumo jausmo kūrimo bei reprezentacijų lankstumo. Empiriniai tyrimai patvirtina, jog egzistuoja ir bendros, ir specifinės santykių reprezentacijos (Overall, Fletcher, Friesen, 2003; Creasey, Ladd, 2005). Prieraišumo sampratą šiek tiek papildo ir emocinio saugumo modelis, kuriame

nurodoma, kad ne vien vaiko ir tėvų santykiai, bet ir kiti šeimos konteksto veiksniai prisideda prie vaiko saugumo jausmo.

1.3.3. Prieraišumo sistemos pokyčiai viduriniojoje vaikystėje

Remiantis prierašumo teorija, ankstyvoji vaikystė yra kritinis periodas prierašumo santykių kūrimui. Kartu galima kelti hipotezę, kad išsiskyrimas ankstyvaisiais metais gali sutrikdyti prierašumo formavimąsi. Išsiskyrimo poveikis vaiko prierašumo reprezentacijoms viduriniojoje vaikystėje ir vėlesniuose amžiaus yra daug mažiau tyrinėtas (Cassidy, Shaver, 1999). Atsižvelgiant į gerėjančius kognityvinius įgūdžius, besiplečiantį santykių su kitais suaugusiais ir bendraamžiais ratą, tampa sunkiau apibrėžti, kaip vaiką galėtų paveikti išsiskyrimas. Išvalgų teikia normatyvinių procesų šiame amžiaus tarpsnyje analizė.

Prierašumo sistemos pokyčiai viduriniojoje vaikystėje vyksta, nors ir nėra tokie ryškūs kaip ankstyvojoje vaikystėje ar paauglystėje (Dwyer, 2005). Vienas tokių pokyčių – tai gebėjimas „į tikslą nukreiptai partnerystei“ su prierašumo figūra (Bowlby, 1982). Vystantis kognityviniams gebėjimams ir kaupiantis žinioms, vaikai geriau suvokia, kad globėjai turi savų tikslų, motyvaciją ir jausmus, ir gali į tai atsižvelgti, siekdami savų su prierašumu susijusių tikslų. Drauge gerėja ir bendravimo įgūdžiai. Vaikai geriau supranta kito žmogaus požiūrį ir taiko vis sudėtingesnes socialinio elgesio strategijas.

Dėl vaikų-tėvų santykių kaitos, kinta ir situacijos, kurias vaikas vertina kaip keliančias nerimą. Vaikas be tėvų gali išbūti daug ilgesnius laiko periodus ir kitaip vertina fizinį atstumą. Išsiskyrimas nebūtinai vertinamas kaip pavojaus signalas, kad prierašumo figūra taps nepasiekiamą. Viduriniojoje vaikystėje vaikui kartais tenka išsiskirti su tėvais: tai gali atspindėti ir tėvų (pavyzdžiui, jiems reikia pradėti eiti į darbą), ir paties vaiko poreikius (vaiko gebėjimai gerėja ir tai veda prie santykių pasikeitimo). Iškyla naujos situacijos, kurios gali kelti grėsmę; jos labiau susijusios su savasties raida.

Viduriniojoje vaikystėje saugumo jausmas gali būti atkurtas kitomis priemonėmis nei prisilietimu ir fiziniu artumu. Sąveikos tampa ne tokios intensyvios (pvz., žvilgsnis, o ne paėmimas ant rankų) arba net pakeičiamos pokalbiais telefonu, bendravimu elektroniniu paštu. Paskutiniaisiais vaikystės metais būtent bendravimas su prieraišumo figūra, o ne fizinis artumas yra dažnesnė prieraišumo elgesio pasekmė. Tačiau nors bendravimo pobūdis ir šiek tiek keičiasi, jo intensyvumas nemažėja (Dwyer, 2005). Be to, pats fizinis artumas ir pradinės mokyklos metais išlieka labai svarbus. Nurodoma, kad nors kalba gali papildyti emocinę išraišką ir elgesį, „emocijų-medijuojama komunikacija“ ir fizinis artumas lieka svarbūs artimų santykių komponentai per visą gyvenimą (Bowlby, 1988; Mayseless, 2005). Patyrimas, išmoktas elgesys ir kognityviniai pokyčiai lemia tai, kad prieraišumo elgesio intensyvumas mažėja, tačiau tyrėjams vis dar sunku atsakyti kodėl, pvz., dauguma 10 metų vaikų lengvai pakelia vienos savaitės išsiskyrimą, tačiau 3 savaitės išsiskyrimo jiems yra per daug? (Bowlby, 1973).

Viduriniojoje vaikystėje galima pastebėti ir didesnę vaiko elgesio sistemos diferenciaciją – vaikai sukuria artimus afektinius ryšius su keletu papildomų figūrų, o ne vien tėvais. Tačiau sudėtinga atsakyti, ar tie žmonės taip pat yra prieraišumo figūros, ar jie gali pakeisti tėvus, o gal santykiei dėstosi į tam tikrą hierarchinę struktūrą (Mayseless, 2005). Kai kurie autoriai prieraišumą atskiria nuo afektinių ryšių – pastarieji yra platesnė kategorija. Prieraišumo santykiei yra ilgalaikis ryšys, kuris negali būti pakeistas kitu; juose nepaaiškintas išsiskyrimas sukelia distresą, o netektis – gedėjimą. Prieraišumo santykiei atlieka „saugaus pagrindo“ funkciją (Waters, Cummings, 2000, cit. pg. Mayseless, 2005). Santykiei su kitais žmonėmis (ne prieraišumo figūromis) tik iš dalies atlieka prieraišumo funkcijas, tačiau juose galime aptikti tą pačią prieraišumo dinamiką. Bet kokių atveju viduriniojoje vaikystėje stebima didesnė santykių įvairovė, tačiau nėra aišku, ar prieraišumo figūrų tampa tiesiog daugiau, ar jos pakeičia tėvus, ar dėstosi hierarchiškai.

Šiame amžiaus tarpsnyje atskiri reprezentaciniai modeliai yra jungiami į vieną bendrą, kuriamas labiau integruotas savęs ir kito santykio vaizdas.

Pastebėta, kad viduriniojoje vaikystėje vaikai apie save ir kitus vis dar galvoja priešybių terminais (pavyzdžiui, geras arba blogas) ir nepastebi vidinių reprezentacijų nenuoseklumo (Harter, 1998; cit. pg. Dwyer, 2005). Visa apimanti prieraišumo organizacija suformuojama tik tuomet, kai yra apjungiamos prieštaringos savęs ir santykių reprezentacijos bei santykiai su įvairiomis prieraišumo figūromis. Gali būti, jog vaikai turi ir bendrus, ir specifinius santykių reprezentacijų modelius ir kad bėgant laikui vyksta tam tikras jų jungimas, tačiau iki šiol nėra aišku, kaip tai vyksta (Bretherton, Munholland, 1999).

Viduriniojoje vaikystėje gali išryškėti individualūs prieraišumo skirtumai, tačiau svarbu stebėti jau ne patį elgesį, o jo prasmę ir tikslą. Galbūt jau negalėtume tikėtis atrasti tik trijų ar keturių prieraišumo kategorijų. Vertinant prieraišumą mokykliniame amžiuje, remiamasi ne vien elgesiu. Įtraukiamas ir reprezentacijų vertinimas. Main ir Cassidy išsiskyrimo ir susitikimo procedūra leidžia pastebėti, kaip vaikų prieraišumas mokykliniame amžiuje transformuojasi. Greta žinomų prieraišumo tipų (saugus, vengiantis, ambivalentiškas) naujojoje sistemoje nustatyti kiti netipiški modeliai (Cassidy et al, 1992, cit. pagal Kobak, Cassidy, Lyons-Ruth, Ziv, 2006): kontroliuojantis-baudžiantis, kontroliuojantis-besirūpinantis, dezorganizuoto elgesio ir nesaugus-kitoks. Sulaukus 6 m., dauguma vaikų, kurie buvo dezorganizuoti, savo elgesį pakeitė į apsikeitimo vaidmenimis modelį. Main ir Cassidy tokį strategijos pasikeitimą aiškina kaip vaiko pastangas išspręsti paradoksą, kurį sukelia gąsdinantis globėjas (pagal Kobak, Cassidy, Lyons-Ruth, Ziv, 2006).

Nurodoma, kad vidurinėsios vaikystės pradžioje gali išryškėti ir lyties skirtumai, pavyzdžiui, mergaičių prieraišumo reprezentacijos būna saugesnės, o berniukų atspindi vengimą (Dwyer, 2005; Pierrehumbert et al., 2009).

Viduriniojoje vaikystėje (taip pat ir ankstesniuose amžiaus tarpsniuose) pasireiškia kultūriniai skirtumai. Nuo kultūros gali priklausyti, kaip stipriai vaikas reaguos į kai kurias nerimą keliančias situacijas, skiriasi ir prieraišumo poreikių išraiška. Vaikai skirtingai mokomi, kas yra priimtina, o kas – ne.

Signalai gali būti švelnesni, kai neigiamų emocijų raiška nėra skatinama. Vaikų elgesiui daro įtaką ir jiems keliami lūkesčiai apie autonomiją ir nepriklausomybę (berniukų, mergaičių). Kai kuriose tautose labai didelė svarba suteikiama išplėstinei šeimai, tad jei vaikai paliekami su kitais šeimos nariais, prierašumas gal ir nesutrinka (Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002).

Aptarti prierašumo elgesio ir reprezentacijų pokyčiai viduriniojoje vaikystėje, neleidžia kelti aiškių hipotezių apie išsiskyrimo su tėvais galimus padarinius vaikui. Iš vienos pusės, viduriniojoje vaikystėje vaikai tėvus vis dar naudoja kaip prierašumo figūrą, ir tik paauglystėje iš tiesų pasikeičia ne tik prierašumo išraiška, bet ir patys santykiai (Bowlby, 1969; 1982). Iš kitos pusės, vidurinėsios vaikystės periodu vyksta tam tikri pokyčiai, kurie leistų manyti, kad vaikams šiuo periodu yra lengviau išverti atskyrimą nuo tėvų: atsiranda į tikslą nukreipta partnerystė, naudojami įvairesni saugumo atkūrimo būdai, plečiasi asmenų, su kuriais kuriami afekciniai ryšiai, ratas. Viduriniojoje vaikystėje prierašumas tampa sudėtingesnis, abstraktesnis ir mažiau priklausomas nuo artimumo ir fizinio kontakto. Prierašumo saugumas šiuo periodu tampa labiau asmenybės dalimi, o ne tam tikrų santykių bruožu. Be to, pereinant į vidurinėsios vaikystės amžiaus tarpsnį, pasikeičia ir vaiko raidos užduotys, pvz., jam tenka prisitaikyti mokyklos aplinkoje. Prierašumo kūrimas šiame periode nebėra svarbiausias vaiko tikslas. Šie kokybiniai vaiko gyvenimo pokyčiai lemia, kad ne tik tėvai darys poveikį vaikui. Vaiko sėkmė ir nesėkmės mokykloje tiesiogiai gali veikti jo emocinę būseną, savęs vertinimą ir socialinį elgesį. Tyrinėjant mokyklos poveikį vaikams, nustatoma, kad mokykla daro žymią įtaką įvairiems vaiko raidos aspektams (Granot, Maysesless, 2001). Tad vidurinėsios vaikystės amžiaus tarpsnis ypatingas ir tuo, kad pasikeičia (prasiplečia) vaikui įtaką darančių veiksnių spektras.

1.3.4. Šeimos reprezentacijos išsiskyrimo kontekste

Apibendrinant prierašumo teorijos idėjas, būtų galima teigti, jog vaikų lūkesčiai esant artimiems santykiams yra ne tokie optimalūs, jei prierašumo

figūros yra nepasiekiamos, nejautrios, ar kai patiriami ryškūs globos sutrikdymai (Bowlby, 1973). Bowlby (1946) teigė, kad ilgas vaiko ir mamos (ar globėjo) išsiskyrimas pirmųjų penkerių gyvenimo metų laikotarpiu metu turi ryškias pasekmes ir yra esminė „delinkventinio charakterio“ ir elgesio problemų priežastis (cit. pagal Rutter, 1974). Vėlesniais raidos periodais išsiskyrimo situacija „sužadina“ šeimos santykių reprezentacijas, ir jos gali būti peržiūrimos, koreguojamos (Bowlby, 1973; Bretherton, Page, 2004). Atsiskyrimas nuo tėvų yra kritinis momentas, kai gali būti didesnė vidinių modelių disreguliacija. Padidėja rizika, kad jie taps painūs, gynybiški ar nepastovūs (Bretherton & Page, 2004). Buvęs prieraišumo modelis turi būti reorganizuotas remiantis nauja šeimos situacija (Hodges et al., 2003; Steele et al., 2010). Šis procesas trunka apie 2 metus ir per tą laiką gali iškilti įvairių sunkumų (Gloger-Tippelt, König, 2007).

Tokie kritiniai periodai taip pat turi ir pozityvios kaitos galimybę. Vaikas gali išgyventi išsiskyrimą su tėvais be neigiamų pasekmių, ir tai labiausiai priklauso nuo jo suformuotų vidinių reprezentacijų ir nuo atviros komunikacijos su tėvais. Vaiko tolesnį prisitaikymą labai veikia tėvų sugebėjimas atvirai ir tiesiai kalbėti apie iškilusius sunkumus, empatijos gebėjimas (Fonagy, Target, 1997; Bretherton, Page, 2004).

Supratimas apie vaikų šeimos reprezentacijas patyrė didžiulę pažangą dėl nuolat daugėjančių empirinių duomenų. Bowlby teorija yra kaip idėjų šaltinis, kurių daugelį patvirtina šiuolaikiniai tyrimai. Ankstesnėje sampratoje vidinės reprezentacijos buvo traktuojamos kaip mažai kintančios, o šiuolaikiniai tyrimai įrodo jų kaitos galimybę (Bretherton & Page, 2004). Be to, vaikas ilgą laiką laikytas pasyviu recipientu, nors iš tiesų jis taip pat dalyvauja savo patyrimo kūrime (Stifter, 2003). Bet kokių atveju, manoma, kad šeimos procesai (tokie kaip tėvų skyrybos ar išsiskyrimas dėl tėvų migracijos) yra svarbūs vaikų kuriamoms savęs ir kitų reprezentacijoms psichikoje.

Raidos eigoje keičiasi vaikų supratimas apie šeimos narių socialinius vaidmenis. Nurodoma, kad 5–6 metų vaikai dar tik pradeda suvokti, kad žmogus gali turėti skirtingus vaidmenis bendraudamas su atskirais žmonėmis

(McHale, Talbot, 2003). Pavyzdžiui, vaikai ima suprasti, kad žmonės, kurie jam yra tėvai, vienas kitam yra sutuoktiniai. Šios stadijos pasiekimas leidžia vaikui sukurti triadinę santykių reprezentaciją, kurioje atskiri asmenys sujungti savitais ryšiais vienas su kitu. Tik sulaukę 12 metų, vaikai suformuoja gebėjimą pastoviai ir teisingai suprasti ir vertinti idėjas, kurias jie susikūrė apie šeimos narių vaidmenis. Tik tuomet vaikas ima suprasti, kad tėvams atsisakius sutuoktinio vaidmens, jie gali išsaugoti tėvų vaidmenį; kad jei tarp tėvo ir mamos nelieka afektinio ryšio, jis gali likti tarp tėvo ir vaiko. Tokiame lygmenyje funkcionuojantis vaikas turi kognityvinius gebėjimus pertvarkyti šeimos reprezentacijas taip, kad būtų išsaugota jų vidinė darna ir pastovumas. Be abejo, amžiaus ribos, kada įgyjami šie kognityviniai gebėjimai, gali skirtis. Tiriant pastebėta, kad vaikai, kurių tėvai išsiskyrė, sunkiau gebėjo paaiškinti skirtumus ir sąsajas tarp skirtingų vaidmenų šeimoje (McHale, Talbot, 2003).

Nuo socialinės vaidmenų sampratos pereinant į „gilesnį“ reprezentacijų lygmenį, galima būtų kalbėti apie kiekvieno šeimos nario atskirus ir bendrai šeimos kuriamus tarpusavio santykių reprezentacinius modelius. Jie apimtų ne tik diadinius, bet ir triadinius ir net platesnius santykių modelius (Byng-Hall, 1999). Šie modeliai kuriami šeimos nariams bendraujant, stebint, kalbant. Gali būti, kad šeimos nariai tuos pačius tarpasmeninius įvykius interpretuoja skirtingai, ir tuomet sukuriama konfliktiniai reprezentaciniai modeliai: pastebima, kad skyrybų situacijoje dažnai vaikas ir mama turi skirtingą sampratą apie tėvą (Bretherton, Page, 2004). Nurodoma, kad šeimos pokyčių laikotarpiu, kai reikia iš naujo persvarstyti turimas reprezentacijas, labai svarbus gebėjimas dalintis tuo, kas žinoma ir yra suprasta apie santykius. Ypač svarbu, kad atvirai kalbėtų ir emociju patyrimu dalintųsi suaugusieji ir taip paskatintų vaikus šiek tiek atsitraukti ir įvertinti tai, kas vyksta, iš stebėtojo pozicijos (Byng-Hall, 1999). Atviras santykių „peržiūrėjimas“ leidžia sukurti nuoseklų ir neprieštariną bendrą santykių reprezentacinį modelį (Bretherton, Page, 2004).

Tiriant 5–7 metų vaikus, augančius įvairios struktūros šeimose (pilnose, vieno tėvo ir su patėviu ar pamote), pastebėta, kad tai atsispindi jų šeimos

piešiniuose (Dunn, O'Connor, Levy, 2002). Vaikai piešiniuose linę vaizduoti biologiškai susijusius šeimos narius, o kitus praleisti. Be to, šeimos narių praleidimas piešinyje buvo susijęs su vaikų elgesio ir emocijų sunkumais, vertintais klausimynu (CBCL). Šis tyrimas svarbus keliais aspektais. Visų pirma, jis patvirtina, kad šeimos procesai kažkoku būdu atsispindi piešiniuose (vertinant objektyvius požymius, t.y. šeimos nario nepavaizdavimą), antra, kad piešinių ypatumai leidžia numatyti vaikų elgesį. Keliamą hipotezę, kad šeimos narių nepavaizdavimas gali atspindėti vaiko konfliktiškus santykius su tais šeimos nariais arba tiesiog silpnesnius emocinius ryšius su jais (Dunn, O'Connor, Levy, 2002).

Lyginant 6 metų vaikų iš dviejų tėvų šeimų ir iš išsiskyrusių prieraišumo reprezentacijas, nustatyta, kad vaikams iš nepilnų šeimų yra labiau būdingos nesaugios prieraišumo reprezentacijos (Gloger-Tippelt, König, 2007). Nurodoma, kad šios šeimos dar buvo įveikos procese (nepraėjo 2 metai po skyrybų), trečdalis šeimų konfliktavo, mamos patyrė stresą, tad dažnas reprezentacijų nesaugumas galėjo būti susijęs ne su pačiu šeimos struktūros faktu, o minėtais papildomais veiksniais. Taip pat nustatyta, kad vaikams iš išsiskyrusių šeimų, dažnai būdingas vengiančio tipo prieraišumas. Vengimo strategija leidžia apsaugoti nuo skausmingų jausmų. Stengiantis atsiriboti nuo prieraišumo poreikių galima ne tik apsaugoti save, bet ir atpalaiduoti prieraišumo figūrą nuo būtinybės rūpintis. Tai stabilizuoja situaciją. Tad vengimo strategija, bent jau laikinai siekiant apsaugoti nuo sunkių jausmų, kuriuos kelia netektis, gali būti labai patogi (Gloger-Tippelt, König, 2007). Prieraišumo istorijų turinio analizė atskleidė, kad vaikams būdinga „perdarymo“ įveikos strategija: vaikai vengė išsiskyrimo temos, neigė ją (Gloger-Tippelt, König, 2007).

Poehlmann (2005) tyrė vaikų, kurių mamos įkalintos, šeimos reprezentacijas. Tyrime dalyvavo 60 vaikų, jų amžius buvo nuo 2,5 iki 7,5 metų, reprezentacijos vertintos prieraišumo istorijų baigimo užduotimi (ASCT). Nustatyta, kad 63 proc. vaikų reprezentacijų atsispindėjo nesaugaus prieraišumo požymiai – intensyvi ambivalencija, dezorganizacija, agresija ar

atsiribojimas (*detachment*). Bandant prognozuoti, į saugių ar nesaugių reprezentacijų klasterį vaikai pateks, svarbiausias veiksnys buvo globos pastovumas (kai viso mamos įkalinimo metu nė karto nesikeitė globėjas). Kiti svarbūs prognozei veiksniai buvo vyresnis vaikų amžius bei pirminė reakcija į išsiskyrimą – reprezentacijos buvo saugesnės, jei vaikai į išsiskyrimą reaguodavo liūdesiu, o ne pykčiu (Poehlmann, 2005). Įdomu tai, kad globos pastovumas, nors ir siejosi su vaiko reprezentacijomis, buvo mažai susijęs su vaiko santykiais su mama. Remdamasi šiais rezultatais, autorė kelia hipotezę apie bendrų ir specifinių reprezentacijų egzistavimą. Vyresnių vaikų reprezentacijų saugumas aiškinamas tuo, kad jie gali geriau suprasti situacijos sudėtingumą ir integruoti savo mintis ir jausmus, susijusius su išsiskyrimu, nei jaunesni vaikai. Iš kitos pusės, tuo pačiu tyrimu nustatyta, kad verbaliniai gebėjimai nebuvo susiję su santykių reprezentacijomis (Poehlmann, 2005). Priešingai keltoms hipotezėms, vaikai, kurie lankė mamą kalėjime, turėjo šiek tiek mažiau saugias reprezentacijas. Vienas šios sąsajos paaiškinimas būtų tas, kad apsilankymai aktyvuoja prieraišumo sistemą, tačiau nesuteikia galimybės perdirbti kilusių jausmų apie santykius, nes išsiskyrimas toliau tęsiasi (Poehlmann, 2005).

Kiltų klausimas, ar motinos buvimas kalėjime gali būti lyginamas su išsiskyrimu dėl tėvų skyrybų ar dėl migracijos. Ištyrus vaikų, augančių su seneliais dėl mamos buvimo kalėjime ir dėl kitų priežasčių, prieraišumo reprezentacijas, statistiškai reikšmingų skirtumų nenustatyta (Poehlmann et al., 2008). Nustatyta, kad vaikai, kurie turėjo neigiamas reprezentacijas, patyrė daugiau eksternalių sunkumų ir galiausiai, jaunesnių vaikų ir berniukų šeimos reprezentacijos buvo mažiau teigiamos (Poehlmann et al., 2008).

Kad šeimos procesai yra svarbūs įvairiems vaiko reprezentacijų aspektams, atskleidžia Leon ir Rudy (2005) tyrimas. Šiame tyrime buvo analizuota, kaip 4–8,5 metų vaikų šeimos santykių reprezentacijos, vertintos šeimos piešiniais, buvo susijusios su patyrimu šeimoje, t.y. tėvų tarpusavio konfliktais ir tėvų reagavimu į vaiko emocijas. Buvo vertinti du reprezentacijų aspektai – pažeidžiamumas ir apsikeitimas vaidmenimis, atsispindintys šeimos

piešiniuose. Šiuo tyrimu nustatyta, kad vienintelė konfliktų strategija, kuri buvo susijusi su vaiko piešinių vertinimais, buvo vaiko įtraukimas į konfliktus (tai atspindi tam tikrą ribų šeimos santykiuose nebuvimą). Kitos konfliktų strategijos nebuvo susijusios su reprezentacijomis, tačiau su jomis siejosi konfliktų dažnis, jų sprendimo sėkmingumas ir motinos pasitenkinimas konfliktų sprendimo strategijomis (Leon, Rudy, 2005). Kelta hipotezė, kad konfliktų strategijos su vaiko reprezentacijomis gali sietis ne tiesiogiai, o per jų poveikį tėvų auklėjimo elgesiui.

Mokslinės literatūros apžvalga leidžia pastebėti, kad prieraišumo teorija ir šeimos sistemų teorija yra abipusiai informatyvios ir naudingos. Viena idėjų, kuri yra bendra abiem teorijoms yra ta, kad atvira ir aiški komunikacija yra susijusi tiek su gerais tarpusavio santykiais, tiek su individualia psichikos sveikata. Šių teorijų sankirtoje gimė ir bendrų darbinių modelių (reprezentacijų) samprata (Marvin, 2003; Cox, Paley, 1997; Byng-Hall, 1999). Kalbant apie atotolio vaikų patirtį, galima būtų svarstyti apie abipuses išsiskyrimo ir vaiko turimų reprezentacijų sąveikas. Ankstesnė patirtis gali lemti tam tikras reprezentacijų ypatybes, kurios leistų vaikui geriau prisitaikyti išsiskyrimo situacijoje ir atvirkščiai – naujai patirtas išsiskyrimas gali daryti įtaką vaiko turimoms reprezentacijoms. Mokslinėje literatūroje išryškėja amžiaus ir lyties svarba, kalbant apie vaiko reprezentacijas išsiskyrimo situacijoje. Jaunesni vaikai ir berniukai gali būti labiau pažeidžiami išsiskyrimo patyrimo.

1.3.5. Šeimos reprezentacijų ir vaikų psichosocialinio funkcionavimo sąsajos viduriniojoje vaikystėje

Remiantis požiūriu, kuriame pabrėžiamas raidos vientisumas, galima kelti hipotezę, kad reprezentacijos turėtų sietis su elgesiu. Galima būtų manyti, kad prieraišumas bus susijęs su vaiko funkcionavimu ne tik tėvų-vaiko diadoje, bet ir kituose santykiuose, ypač tuomet, kai iškyla raidos užduotys (Sroufe, 1979). Vidurinėsios vaikystės periodu vaikui svarbi užduotis yra prisitaikyti

prie reikalavimų, keliamų mokyklos aplinkoje. Vaikui reikia suformuoti įgūdžius, kurie jam leistų vykdyti mokyklinius reikalavimus, išverti nusivylimus ar sunkumus. Tikimasi, kad saugiai prisirišę vaikai turės tokius gebėjimus. Saugus prierašumas turėtų skatinti vaiką tyrinėti aplinką (Ainsworth et al., 1978; cit. pagal Kerns et al., 2000). Tad saugiai prisirišę vaikai, susidūrę su sunkesnėmis užduotimis, turėtų būti labiau išitraukę, atkaklesni, entuziastingesni. Taip pat tikimasi, kad jie geriau reguliuos emocijas (Kerns et al., 2000). Tačiau šie reprezentacijų lygmens ryšiai su vaikų elgesiu ir išoriškai stebimais sunkumais nėra aiškūs. Ankstyvoje vaikystėje šie ryšiai yra stipresni, o viduriniojoje vaikystėje jie gali būti ne tokie ryškūs.

Tyrimais nustatyta, kad prierašumo reprezentacijos, įvertinus jas žaidimo su lėlėmis, pasakojimų užbaigimo, interviu metodais, buvo susijusios su įvairiais psichologinio funkcionavimo aspektais (Main, 1996). Ankstyvas nesaugus prierašumas gali būti vertinamas kaip rizikos veiksnys vaikų agresyviai elgesiui (pagal apžvalgą Kobak, Cassidy, Lyons-Ruth, Ziv, 2006). Pavyzdžiui, prierašumo klasifikacijos, naudojant Kaplan ir Main (1986) piešinių vertinimo sistemą, buvo statistiškai reikšmingai susijusios su vaikų socialiniu prisitaikymu, nurodytu mokytojų (Pianta et al., 1999). Nustatyta, kad darželinio amžiaus vaikai, kurių piešiniai buvo suklasifikuoti kaip atspindintys ambivalentišką prierašumą, mokytojų buvo vertinami kaip turintys daugiau mokymosi ir elgesio problemų, drovesni ir labiau nerimastingi nei vaikai, kurių piešiniai suklasifikuoti kaip saugūs arba kaip vengiantys (Pianta et al., 1999).

Verschueren ir Marcoen (1999) naudojo istorijų baigimo metodą vaiko-mamos ir vaiko-tėvo prierašumo vertinimui siekdami pažiūrėti, kaip tai siejasi su vaikų psichosocialiniais sunkumais. Tirtų vaikų amžiaus vidurkis – 5 m. ir 3 mėn. Tyrimu nustatyta, kad kai vaikų prierašumo prie tėvo reprezentacijos buvo saugesnės, jų buvo geresni santykiai su bendraamžiais, jie patyrė mažiau nerimo ir užsisklendimo sunkumų ir geriau prisitaikė prie mokyklos keliamo streso. Panašios krypties sąsajos nustatytos ir vertinant vaiko-mamos prierašumo reprezentacijos, tačiau ne tokios stiprios. Šiuo tyrimu taip pat nustatyta, kad prierašumo kokybė nebuvo susijusi su vaikų netinkamu elgesiu.

Atsižvelgdami ir į kitų autorių gautus nenuoseklius duomenis apie prieraišumo kokybės ir psichosocialinio funkcionavimo sąsajas, Verschueren ir Marcoen (1999) kelia hipotezę, kad prieraišumas siejasi ne su visais, o tik kai kuriais prisitaikymo aspektais.

Daugiausia tyrimų, kuriuose analizuotos prieraišumo ir psichosocialinio funkcionavimo sąsajos, buvo atlikti su vaikais nuo 1 iki 6 metų. Daug mažiau yra žinoma apie prieraišumo reprezentacijų ryšius su vaikų funkcionavimu vėlesniais periodais. Keletą tyrimų pavyko aptikti. Cohn (1990) nustatė, kad nesaugiai prisirišę pirmaklasiai berniukai buvo mažiau mėgstami bendraamžių ir mokytojų ir buvo suvokiami kaip agresyvesni, turintys daugiau problemų nei tie, kurie buvo saugiau prisirišę (cituota pagal Kobak et al., 2006). Graham ir Easterbrooks (2000) nustatė, kad tiek prieraišumo reprezentacijos, tiek socioekonominė rizika buvo susiję su 7–9 metų vaikų depresijos simptomais. Remiantis pastarojo tyrimo duomenimis, saugus prieraišumas gali veikti kaip apsaugantis veiksnys, kuris sumažina socioekonominių veiksnių ir depresijos sąsajų stiprumą.

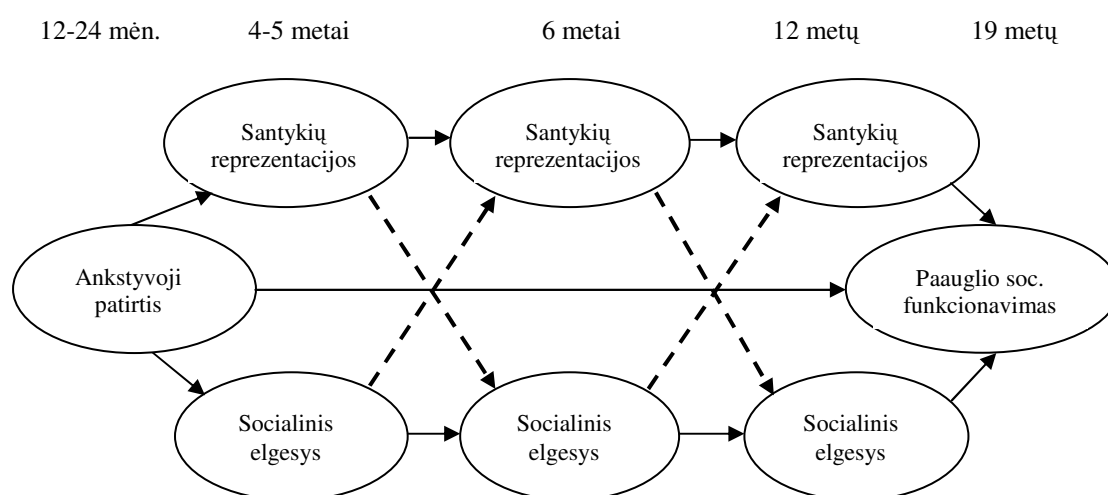
Kitame tyrime buvo nagrinėtos prieraišumo reprezentacijų, užsisklendimo ir depresinės simptomatikos vaikystėje sąsajos (8–10 m.) (Gullone, Ollendick, King, 2006). Prieraišumo reprezentacijos konceptualizuotos kaip tarpininkas tarp rizikos veiksnio (užsisklendimo) ir depresinės simptomatikos. Nustatyta, kad užsisklendimas leidžia paaiškinti 22 proc. depresiškumo išsibarstymo, o jei į modelį įtrauktos prieraišumo reprezentacijos ir jų sąveika su užsisklendimu, jis leidžia paaiškinti 29 proc. dispersijos. Šis tyrimas patvirtina moderuojantį prieraišumo poveikį depresinei simptomatikai (Gullone, Ollendick, King, 2006). O štai Poehlmann su bendraautoriais (2008) nenustatė ryšio tarp vaiko reprezentacijų ir internalių sunkumų. Jų tyrime išryškėjo reprezentacijų sąsajos tik su į išorę nukreiptais sunkumais: išveikimu, agresija, dėmesio problemomis, nepaklusnumu (Poehlmann et al., 2008).

Tiriant vyresnius vaikus (9–12 metų) nustatyta, kad prieraišumo reprezentacijos, vertinant projekciniais metodais, yra susijusios su vaiko

adaptacija mokykloje (remiantis mokytojų vertinimu) (Kerns, Tomich, Aspelmeier, Contreras, 2000). Mamos-vaiko ir tėvo-vaiko prierašumas leido paaiškinti panašią prisitaikymo mokykloje rezultatų variacijos dalį. Nurodoma, kad mamos-vaiko prierašumas labiau siejosi su vaiko emocine gerove, o vaiko-tėvo prierašumas – su elgesio reguliacija, tačiau šie ryšiai nebuvo pastovūs skirtingose amžiaus grupėse (Kerns, Tomich, Aspelmeier, Contreras, 2000).

Apibendrinant apžvelgtus tyrimus, yra aišku, kad ankstyvoji patirtis, kartu su dabarties įvykiais bei šių procesų reprezentacijomis psichikoje lemia vaiko psichosocialinį funkcionavimą. Sudėtingas reprezentacijų ir elgesio sąveikas gerai apibendrina Carlson, Sroufe ir Egeland (2004) schema. Joje yra vaizduojama, kaip ankstyvoji patirtis gali atsispindėti santykių reprezentacijose ir socialiniame elgesyje. Schemoje yra išryškinamos nuolatinės reprezentacijų ir elgesio sąveikos, kurias galima nustatyti įvairiais amžiaus tarpsniais iki pat paauglystės (schema 1).

Schema 1. *Empiriškai patvirtintas modelis, kuriame pavaizduoti ankstyvosios patirties ryšiai su paauglio socialiniu funkcionavimu, atsižvelgus į nuolatinę reprezentacijų ir elgesio sąveiką raidos procese (Carlson, Sroufe, Egeland, 2004).*

1.4. Literatūros apžvalgos apibendrinimas ir tyrimo problema

Apibendrinant apžvelgtus tyrimus, galime pastebėti, kad vaiko išsiskyrimo su tėvais sąsajos su jo psichosocialiniu funkcionavimu nėra iki galo suprastos. Atotolio šeimos suteikia unikalią galimybę tyrinėti vaikų išsiskyrimo su tėvais problematiką.

Vaikų psichosocialinio funkcionavimo emigracijos kontekste tyrimų rezultatai nėra nuoseklūs; juos sunku palyginti tarpusavyje dėl skirtingo tyrimo dalyvių amžiaus, taikytų atrankos kriterijų bei naudotų įvertinimo metodų. Daugumoje tyrimų yra remiamasi vieno šaltinio (dažniausiai, mokytojų) atsakymais. Dauguma tyrimų yra sutelkti vien ties šeimos struktūros ir vaikų funkcionavimo sąsajomis, ir mažai žinoma, kaip šeimos procesai galėtų sietis su vaikų turimomis reprezentacijomis apie šeimos santykius.

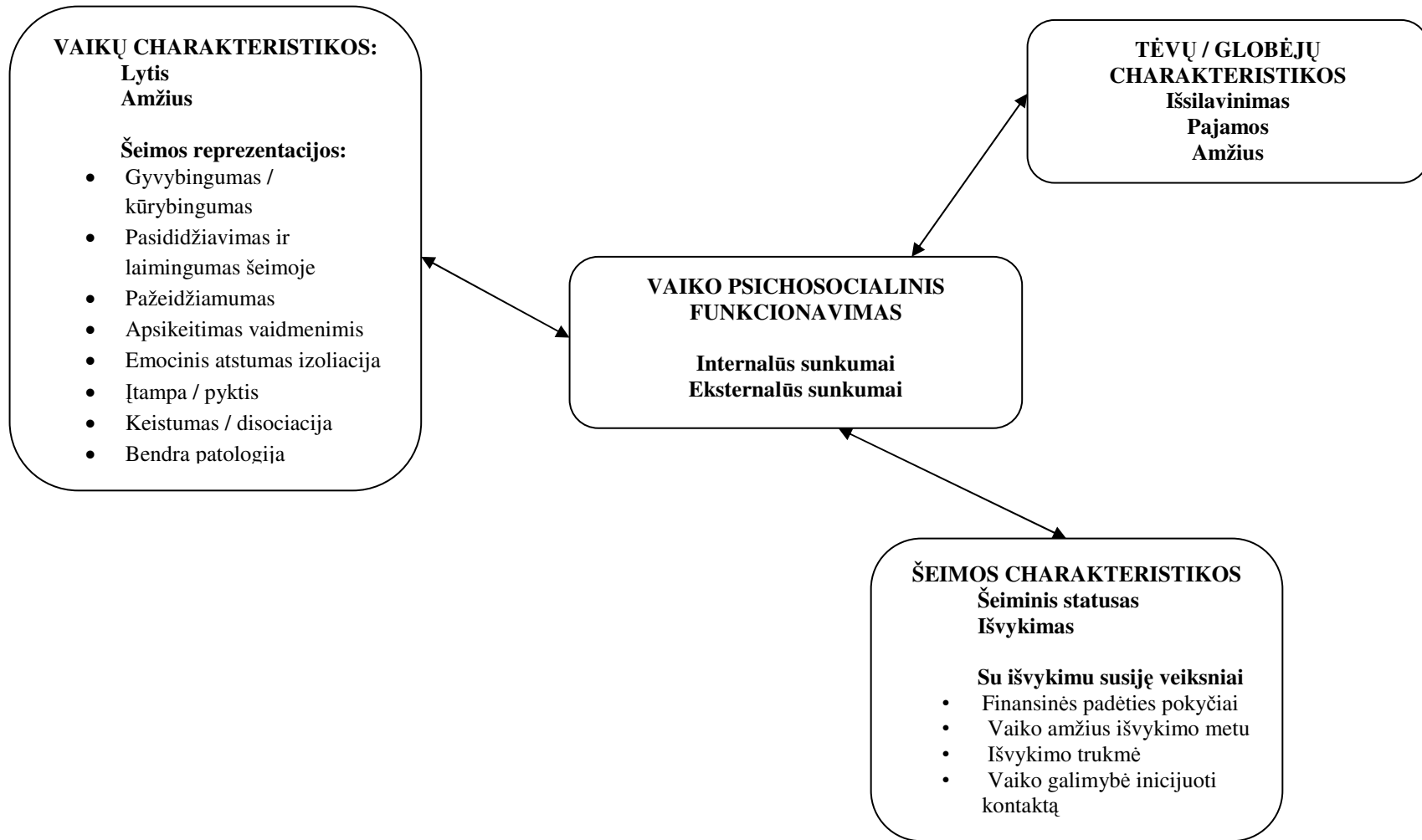
Palyginus su kitais amžiaus tarpsniais, vidurinioji vaikystė lieka mažiausiai ištirta. Remiantis prieraišumo teorija, šiame amžiaus tarpsnyje vyksta svarbūs su prieraišumu susiję procesai (pavyzdžiui, atskirų reprezentacinių modelių jungimas, apibendrinimas), ir todėl yra svarbu tirti išsiskyrimo patirties ir prieraišumo reprezentacijų sąsajas.

Manoma, kad vaikų šeimos reprezentacijos lemia tam tikrą vaikų raidos tęstinumą. Tačiau nėra aišku, kaip jos galėtų sietis su vaikų elgesio ir emocijų sunkumais, kai vaikai yra patyrę išsiskyrimą su tėvais. Nėra aišku, su kokias sunkumais jos labiausiai siejasi, koks lyties ir amžiaus vaidmuo.

Raidos psichopatologijos požiūris ir Sameroff teorija leidžia apjungti nagrinėjamus kintamuosius ir teigti, jog vaiko funkcionavimas yra nulemtas sudėtingos vaiko, šeimos ir aplinkos bruožų sąveikos. Šis požiūris labai tinka tyrinėjant rizikos grupes (pvz., migracijos šeimas).

Remdamiesi apžvelgta literatūra, sudarėme tyrime nagrinėjamų kintamųjų sąveikos schemą. Joje nurodoma, kaip vaiko, tėvų/globėjų ir šeimos bruožai gali sietis su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu.

Schema 2. Vaikų, tėvų / globėjų ir šeimos charakteristikų sąsajų su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu schema

2. METODIKA

2.1. Tyrimo dalyviai

Tyrimo imtį sudaro 7–11 metų vaikai, jų tėvai / globėjai ir mokytojai. Iš viso surinkti duomenys apie 208 vaikus. Tyrimo dalyvius (vaikus) suskirstėme į keturias tyrimo kategorijas pagal išsiskyrimo su tėvais pobūdį:

1. Vaikai, gyvenantys pilnose šeimose, tačiau šiuo metu bent vienas iš tėvų negyvena kartu dėl darbo užsienyje arba yra grįžęs iš užsienio ne daugiau kaip prieš 3 mėnesius (*I tikslinė grupė*);
2. Vaikai, gyvenantys nepilnose šeimose, be to, šiuo metu bent vienas iš tėvų negyvena kartu dėl darbo užsienyje arba yra grįžęs iš užsienio ne daugiau kaip prieš 3 mėnesius (*II tikslinė grupė*);
3. Vaikai iš pilnų šeimų, kuriose nė vienas tėvų nėra išvykę (*I palyginamoji grupė*);
4. Vaikai, gyvenantys nepilnose šeimose, kuriose nė vienas tėvų nėra išvykę. Į šią grupę įeina visos šeimos, kuriose tėvai oficialiai ar neoficialiai yra išsiskybę ir negyvena kartu. Iš užpildytos anketos turi būti aišku, kad vaikai gyvena su vienu iš tėvų (*II palyginamoji grupė*).

Tyrimo dalyvių skaičiaus pasiskirstymas pagal išskirtas šeimų kategorijas yra pateikiamas lentelėje 2.1.1. Vaikų, kurių tėvai išvykę, grupę (nepriklausomai nuo to, ar šeima išsiskyrusi, ar pilna) tolesniuose aprašymuose vadinsime atotolio šeimomis. Tyrime iš viso dalyvavo 200 šeimų (kai kurie vaikai buvo iš tų pačių šeimų).

Lentelė 2.1.1. *Tyrimo dalyvių skaičiaus pasiskirstymas pagal išskirtas šeimų kategorijas*

Šeimų kategorijos	Vaikų skaičius	Vaikų skaičiaus procentinė išraiška
I tikslinė grupė (pilna, išvykę)	58	27,9
II tikslinė grupė (nepilna, išvykę)	45	21,6
I palyginamoji grupė (pilna)	29	13,9
II palyginamoji grupė (nepilna)	76	36,5
Iš viso:	208	100

Pildžiusiųjų anketas giminystės ryšiai su vaiku atskirose tyrimo grupėse nurodyti lentelėje 2.1.2. Galima pastebėti, kad visose tyrimo grupėse daugiausia anketas pildė mamos (nuo 48,8 proc. iki 94,4 proc.).

Lentelė 2.1.2. *Tyrimo dalyvių pasiskirstymas tarp tyrimo grupių pagal tai, kas užpildė anketas**

Tyrimo dalyvių ryšys su vaiku	Šeimų kategorijos			
	Pilna, išvykę	Nepilna, išvykę	Pilna	Nepilna
Mama	42 (75,0%)	21 (48,8%)	25 (86,2%)	68 (94,4 %)
Tėtis	6 (10,7%)	7 (16,3%)	4 (13,8%)	4 (5,6 %)
Senelė, senelis	6 (10,7%)	12 (27,9%)	-	-
Teta	2 (3,6%)	1 (2,3%)	-	-
Sesuo	-	1 (2,3%)	-	-
Patėvis	-	1 (2,3%)	-	-
Iš viso:	56 (100%)	43 (100%)	29 (100%)	72 (100%)

* Kai kurie vaikai buvo iš tų pačių šeimų.

Norėdami aiškiau atskleisti, kiek anketų atskirose tyrimo grupėse užpildė mamos, ir kiek – kiti šeimos nariai, nubraižėme diagramą (diagrama 2.1.1.). Joje aiškiai pastebima, kad nepilnose šeimose, kuriose yra išvykusių šeimos narių, beveik pusė anketų yra užpildyta kitų asmenų. Pilnose šeimose, kuriose yra išvykusių šeimos narių, ketvirtadalį anketų pildė kiti asmenys (diagrama 2.1.1.).

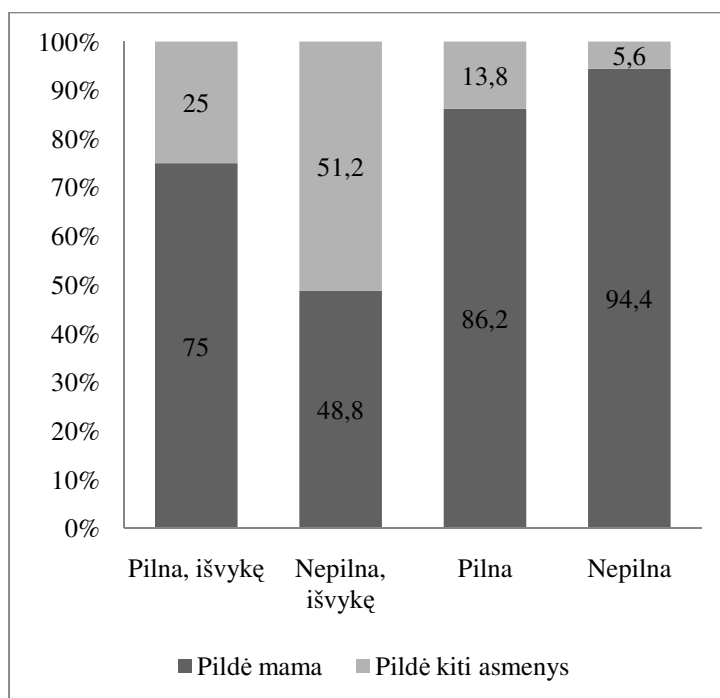
Bendras suaugusiųjų tyrimo dalyvių amžius svyruoja nuo 20 iki 74 m., amžiaus vidurkis yra 37,89 m. (SN 9,32). 2 tyrimo dalyviai amžiaus nenurodė.

Suaugusiųjų tyrimo dalyvių anketoje buvo klausama, su kuriuo suaugusiuoju vaikas palaiko artimiausius santykius. Didžioji dauguma (70,5 %) nurodė save kaip vaikui artimiausią žmogų arba save ir kitus žmones (19,5 %). 10 % atvejų pildantysis nurodė kitą vaikui artimiausią žmogui (tėtis nurodė mamą ar senelė nurodė tėvus). Apibendrinant, galime teigti, kad anketas pildė vaiką gerai pažįstantis žmogus.

Tyrimo dalyvavo I-IV klasių moksleiviai. Bendras vaikų amžius svyruoja nuo 7 iki 11 m., vidurkis 9,0 (SN 1,20). Tyrimo iš viso dalyvavo 99 berniukai (47,6 %) ir 109 mergaitės (52,4 %).

Diagrama 2.1.1. Tyrimo dalyvių pasiskirstymas pagal tai, kas pildė anketas, atskirose tyrimo grupėse

Toliau yra pateiktos svarbiausios tyrimo dalyvių sociodemografinės charakteristikos, t.y. informacija apie gyvenamąją vietą, išsilavinimą, subjektyviai vertinamą finansinę padėtį ir finansinės padėties pokyčius sąsajoje su išvykimu (lentelė 2.1.3.). Tyrimo dalyvių finansinė padėtis buvo vertinama subjektyviai pagal tai, kokiai kategorijai priskiria save pats tyrimo dalyvis (iš viso buvo pateiktos 6 kategorijos). Manome, kad mūsų tyrimo tikslams toks vertinimas būtų tinkamiausias, nes žmonės nėra linkę nurodyti, kiek tiksliai pinigų uždirba (tai rodo ir šio tyrimo anketose trūkstami atsakymai į klausimą apie pajamas). Kai kurie autoriai šeimos ekonominę padėtį vertina dalindami bendras šeimos pajamas iš išlaikomų asmenų skaičiaus, tačiau esant laikinai išvykusių šeimos narių, taip vertinti sudėtinga (kyla klausimas, kam priskirti išvykusių šeimos narius). Tyrimo anketoje taip pat buvo klausama, kaip pasikeitė finansinė padėtis sąsajoje su skyrybomis, išvykimu į užsienį, o palyginamosiose grupėse – ar ji keitėsi pastaruoju metu. Informaciją pateikiame atskirai apie kiekvieną mūsų tyrimo grupę ir bendrai visai tyrimo imčiai (lentelė 2.1.3.).

Lentelė 2.1.3. Svarbiausios tyrimo dalyvių sociodemografinės charakteristikos*

Kintamieji	Šeimų kategorijos								Iš viso:	
	Pilna, išvykę		Nepilna, išvykę		Pilna šeima		Nepilna šeima			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Gyvenamoji vieta										
<i>Vilnius</i>	8	13,8	11	24,4	17	58,6	51	67,1	87	41,8
<i>Kaunas</i>	10	17,2	5	11,1	8	27,6	9	11,8	32	15,4
<i>Klaipėda</i>	23	39,7	14	31,1	1	3,4	1	1,3	39	18,8
<i>Telšiai</i>	3	5,2	4	8,9	3	10,3	15	19,7	25	12,0
<i>Pasvalys</i>	12	20,7	7	15,6	0	0	0	0	19	9,1
<i>Druskininkai</i>	2	3,4	4	8,9	0	0	0	0	6	2,9
<i>Viso:</i>	58	100	45	100	29	100	76	100	208	100
Anketas pildžiusiųjų išsilavinimas										
<i>Pagrindinis</i>	5	8,6	5	11,1	2	6,9	3	3,9	15	7,2
<i>Vidurinis</i>	9	15,5	8	17,8	0	0	12	15,8	29	13,9
<i>Aukštesnysis</i>	31	53,4	19	42,2	7	24,1	17	22,4	74	35,6
<i>Aukštasis</i>	12	20,7	13	28,9	19	67,9	44	57,9	88	42,3
<i>Neatsakė</i>	1	1,7	0	0	1	3,4	0	0	2	1
<i>Viso:</i>	58	100	45	100	29	100	76	100	208	100
Subjektyvi šeimos finansinė padėtis										
<i>Nesuduriame galu su galu</i>	3	5,2	1	2,2	0	0	2	2,6	6	2,9
<i>Pinigų pakanka tik maistui</i>	4	6,9	8	17,8	0	0	7	9,2	19	9,1
<i>Pinigų pakanka ir truputį lieka</i>	24	41,4	29	64,4	17	58,6	48	63,2	118	56,7
<i>Pinigų pakanka ir atliekamų pinigų turtingi</i>	11	19,0	3	6,7	9	31,0	9	11,8	32	15,4
<i>Visada yra atliekamų pinigų</i>	14	24,1	4	8,9	3	10,3	7	9,2	28	13,5
<i>Esame pakankamai turtingi</i>	2	3,4	0	0	0	0	3	3,9	5	2,4
<i>Viso:</i>	58	100	45	100	29	100	76	100	208	100
Finansinės padėties pokyčiai po išvykimo										
<i>Labai pablogėjo</i>	0	0	4	8,9	0	0	5	6,6	9	4,3
<i>Šiek tiek pablogėjo</i>	1	1,7	6	13,3	2	6,9	12	15,8	21	10,1
<i>Nepasikeitė</i>	9	15,5	9	20,0	18	62,1	28	36,8	64	30,8
<i>Šiek tiek pagerėjo</i>	16	27,6	18	40,0	7	24,1	16	21,1	57	27,4
<i>Labai pagerėjo</i>	30	51,7	7	15,6	2	6,9	10	13,2	49	23,6
<i>Neatsakė</i>	2	3,4	1	2,2	0	0	5	6,6	8	3,8
<i>Viso:</i>	58	100	45	100	29	100	76	100	208	100

*Duomenys pateikti pagal vaikų, o ne šeimų skaičių. Procentai skaičiuoti įtraukiant nežinomas reikšmes.

Vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimams buvo naudoti Lietuvos reprezentacinės imties duomenys, kuriais sutiko pasidalinti prof. R.

Žukauskienė (platesnį imties aprašymą galima rasti Žukauskienės ir Kajokienės (2006, 2007) straipsniuose). Iš reprezentacinės imties analizei atrinkti tik duomenys apie I–IV klasių moksleivius, kurių amžius yra 7–11 m. (N = 860). Į šią imtį įeina vaikai iš įvairios struktūros šeimų, taip pat yra dalis vaikų, kurie kreipėsi pagalbos į psichikos sveikatos specialistus (N = 130, 11,9 %).

2. 2. Kintamieji ir jų įvertinimas

Šiame tyrime buvo vertinami šie kintamieji:

- Demografiniai duomenys
- Vaikų psichosocialinis funkcionavimas
- Vaikų šeimos reprezentacijos

Įvadinė tyrėjų sudaryta anketa. Ją sudaro kreipimosi tekstas ir klausimai apie socioekonominę padėtį, vaikų išsiskyrimo patyrimą bei bendravimą šeimoje. Buvo sudarytos dviejų tipų anketos, skirtos pilnoms ir nepilnoms šeimoms. Anketa, skirtą nepilnoms šeimoms, sudaro šios dalys:

- Informacija apie pildantįjį;
- Šeimos sudėtis (1–3 klausimai);
- Išsilavinimas ir užimtumas (4–9 klausimai);
- Finansinė padėtis (10–11 klausimai);
- Reikšmingi įvykiai (12–17 klausimai);
- Klausimai, susiję su išsiskyrimu (18–37 klausimai).
- Klausimai apie pasikeitimus po skyrybų / išvykimo dirbti į užsienį (18–26 klausimai);
- Asmens (mamos ar tėčio), kuris šiuo metu negyvena su vaiku, dalyvavimas vaiko auklėjime (27–30 klausimai)⁴:

---

⁴ Klausimai suformuluoti remiantis Selzer (1991) tyrimu, kuriame nagrinėtas kartu negyvenančio tėvo vaidmuo vaiko auklėjime po tėvų skyrybų.

a) Kiek vaiko mama/tėtis (jei ji/jis šiuo metu negyvena kartu su vaiku) daro įtaką sprendimams, susijusiems su vaiku? (1 – nedaro įtakos / 3 – daro stiprią įtaką);

b) Kaip dažnai vaikas kontaktuoja su išvykusiuoju šeimos nariu? (1 – nekontaktuoja / 6 – keletą kartų per savaitę);

c) Kaip dažnai jūs kalbatės apie vaiką su jo mama/tėčiu (jei ji/jis šiuo metu negyvena kartu su vaiku)? (1 – nesikalbame / 6 – keletą kartų per savaitę).

- Vaiko aktyvaus dalyvavimo galimybė palaikant ryšį su tėvais (31–37 klausimai).

Anketa, skirta pilnoms šeimoms, sudaryta iš analogiškų klausimų pritaikius formuluotes šioms šeimoms.

Vaikų psichosocialinio funkcionavimo įvertinimas

6–18 metų vaiko elgesio tyrimo lapas (angl. Child Behavior Check List, sutr. CBCL). Klausimynas priklauso ASEBA metodikų grupei, kurias sukūrė T. M. Achenbach su kolegomis. ASEBA grupės metodikos yra vienos plačiausiai naudojamų vaikų psichologijos tyrimuose (Achenbach, Rescorla, 2001). CBCL 6/18 klausimynas yra standartizuotas Lietuvoje (Žukauskienė, Kajokienė, 2006).

Jį sudaro 20 teiginių, skirtų vaiko kompetencijoms ir adaptyviam elgesiui vertinti, bei 112 teiginių, kurie leidžia įvertinti vaiko elgesio bei emocinius sunkumus (pastarieji vertinami 3 balų skalėje, kurioje 0 rašomas jei teiginys neteisingas, 1 – jei iš dalies arba kartais teisingas ir 2 – jei dažnai ar labai dažnai teisingas pastarųjų 6 mėnesių laikotarpiu). Bendras sunkumų įvertis skaičiuojamas sudėjus visų teiginių įverčius. Klausimyną sudaro 8 skalės: nerimastingumo / depresiškumo, užsisklendimo / depresiškumo, somatinių skundų, socialinių sunkumų, mąstymo sunkumų, dėmesio sunkumų,

taisyklių laužymo ir agresyvaus elgesio. Šios skalės gali būti apjungiamos į dvi platesnes – internalių ir eksternalių sunkumų.

Lietuviškos CBCL 6/18 versijos patikimumo rodikliai (Cronbach α) svyruoja nuo 0,73 iki 0,92 (Žukauskienė, Kajokienė, 2006). Tai atitinka tokioms metodikoms keliamus patikimumo reikalavimus.

Mokytojo įvertinimo klausimynas (6–18 m.) (angl. Teacher Report Form, sutr. TRF.), sukurtas Achenbach ir Rescorla (2001). Tai analogiškas CBCL 6/18 klausimynas, skirtas mokytojų atsakymams apie vaikus rinkti. Klausimynas standartizuotas Lietuvoje (Žukauskienė, Kajokienė, 2006). Klausimyno patikimumas (Cronbach α) svyruoja nuo 0,61 (mąstymo sunkumų skalė) iki 0,93 (Žukauskienė, Kajokienė, 2006).

Vaikų šeimos reprezentacijų įvertinimas

Kinetinio šeimos piešinio metodika. Tai projekcinė metodika, kai vaiko prašoma ant A4 formato balto popieriaus lapo spalvotais pieštukais (naudoti Faber-Castell 8 spalvų pieštukai) nupiešti savo šeimą. Taikyta kinetinio šeimos piešinio instrukcija: „Nupiešk savo šeimą taip, kad kiekvienas šeimos narys ką nors veiktų” (Burns, Kaufman, 1970). Vaikas gali pats pasirinkti, ar piešinyje pavaizduoti save.

Egzistuoja keletas piešinių vertinimo sistemų. Kaplan ir Main (1986) sudaryta Kinetinio šeimos piešinio vertinimo sistema remiasi prieraišumo teorija ir yra viena pirmųjų, kuri turi konceptualinį pagrindą. Tyrime taikyta peržiūrėta šios sistemos versija (Fury, Carlson ir Sroufe, 1997). Vertinimo instrukcijas suteikė prof. A. Sroufe. Vertinant piešinius taikytos visuminio įvertinimo skalės, pagal kurias tam tikrai piešinio bruožų grupei priskiriama skaitinė reikšmė. Fury, Carlson ir Sroufe (1997) sudarė 8 visuminio šeimos piešinio vertinimo skales (lentelė 2.2.2.). Remiantis šiomis skalėmis galima įvertinti mamos ir vaiko santykių kokybę ir emocinį atspalvį, atsispindinčius piešiniuose. Vertinimo sistemoje yra 2 teigiamos dimensijos – „Gyvybingumas

/ kūrybingumas“ ir „Pasididžiavimas ir laimingumas šeimoje“, ir 6 neigiamos – „Pažeidžiamumas“, „Emocinis atstumas / izoliacija“, „Įtampa / pyktis“, „Apsikeitimas vaidmenimis“, „Keistumas / disociacija“, „Bendra patologija“ (lentelė 2.2.2.). Jos vertinamos 7 balų skalėje.

Lentelė 2.2.2. Šeimos piešinio visuminio vertinimo skalių trumpas aprašymas ir sąsajos su prieraišumo tipais (Fury, Carlson, Sroufe, 1997).

Skalės pavadinimas	Aprašymas	Sąsajos su prieraišumo klasifikacija
Gyvybingumas / kūrybingumas (G)	Šioje skalėje vertinamas vaiko emocinis išitraukimas piešiant šeimos piešinį, atsispindintis pagražinimuose, detalėse, kūrybingume. Nebūtinai atspindi šeimos narių emocinį artumą.	Saugus prieraišumas
Pasididžiavimas ir laimingumas šeimoje (L)	Šioje skalėje siekiama užfiksuoti, kiek vaikas jaučiasi priklausęs šeimai ir yra laimingas tarp šeimos narių, nepriklausomai nuo to, kokie nariai tą šeimą sudaro.	
Pažeidžiamumas (P)	Siekiama įvertinti vaiko pažeidžiamumo ir netikrumo jausmus, atsispindinčius dydžio ir figūrų išdėstymo lape iškraipymuose, perdėtame kūno dalių išryškinyje ar chaotiškame fono vaizdavime.	
Apsikeitimas vaidmenimis (V)	Šioje skalėje siekiama įvertinti vaiko ir mamos apsikeitimo vaidmenimis požymius, apie kuriuos sprendžiama iš santykinio dydžio ar pavaizduoto vaidmens. Mama vaiko suvokiama kaip silpnesnė už jį, pati esanti pažeidžiama arba kaip nepatikimas paramos šaltinis.	Nesaugus ambivalentiškas prieraišumo tipas (C)
Emocinis atstumas / izoliacija (E)	Vertinami vaiko vienišumo ar atitolimo jausmai, atsispindintys užmaskuotose pykčio, neutralių ar neigiamų emocijų išraiškose, atstumu tarp mamos ir vaiko ar jų nepavaizdavimu.	Nesaugus vengiantis tipas (A)
Įtampa/pyktis (I)	Ši skalė vertina vaiko įtampą ar pyktį, apie kuriuos sprendžiama iš figūrų, kurios yra suvaržytos, uždarytos, nespalvotos ar be detalių, netvarkingos išvaizdos ar perbrauktos / perpieštos iš naujo.	
Keistumas / disociacija (K)	Šioje skalėje vertinamas vaiko priešiškus ar bendra dezorganizacija, išreikšta neįprastais požymiais, simboliais, fantastinėmis temomis.	Dezorganizuotas / dezorientuotas prieraišumo tipas (D)
Bendra patologija (B)	Siekiama įvertinti bendrą neigiamumo laipsnį, atsispindintis bendroje figūrų organizacijoje, užbaigtume, spalvų naudojime, detalėse, emocijose ir fono scenoje. Atsižvelgiama ir į piešinio „nuotaiką“.	Nesaugus prieraišumas (visi tipai)

Kodavimo metodikoje kiekvienai iš 8 skalių iš pradžių yra pateiktas bendras aprašymas. Atskirai yra aprašyti kiekvieno balo skyrimo kriterijai. Originalioje metodikoje kiekvienai skalei pateikti 7 aprašymai (1-7 balams). Bendros patologijos skalės vertinimas remiasi ir aprašymu, ir yra santykinis – atliekamas lyginant piešinius tarpusavyje ir atrenkant „prasčiausius“ ir „sveikiausius“.

Metodikos validumas. Piešinių kodavimo skalėmis vertinamas bendras piešinio bruožų susigrupavimas, o ne atskirų požymių buvimas ar nebuvimas. Toks vertinimas yra visuminis ir pagrįstas bendru piešinio įspūdžiu. Tyrimais nustatyta, kad skalės geriau nei pavieniai piešinio bruožai leidžia įvertinti emocinį vaiko prisitaikymą šeimoje (Fury et al., 1997; Madigan, Ladd, Goldberg, 2003). Fury ir kt. (1997) analizavo 8 metų vaikų piešinių požymius (aprašytus Kaplan, Main, 1986) ir jų sąsajas su anksčiau Nepažįstamos aplinkos metodu nustatyto prierašumo tipu. Tik keletas iš šių specifinių piešinio požymių buvo reikšmingai susiję su vaikų prierašumo klasifikacija, tačiau piešinių požymių grupės (pvz., visi vengiančio prierašumo tipo požymiai kartu) bei bendros piešinių vertinimo skalės, sukurtos Fury et al. (1997), leido daug geriau numatyti vaiko prierašumo istoriją. Madigan ir kt. (2003) gavo panašius rezultatus – kad bendri įvertinimai ir požymių grupės leidžia geriau numatyti vaikų prierašumo istoriją nei individualūs požymiai. Šeimos piešiniai, vertinami aukščiau pagal emocinio atstumo, pažeidžiamumo ir apsikeitimo vaidmenimis skales buvo susiję su nesaugaus prierašumo istorija, o šeimos piešiniai, vertinami aukščiau pagal šeimos pasididžiavimą ir žemiau pagal bendrą patologiją buvo susiję su saugaus prierašumo istorija (Madigan, Ladd, Goldberg, 2003).

Piešiniais gauti duomenys gali būti vertinami kaip prierašumo reprezentacijų atspindys, o ne vien kognityvinių gebėjimų ar dabartinių gyvenimo aplinkybių rodiklis: vaiko prierašumas, vertintas 12–18 mėn. amžiuje Nepažįstamos aplinkos metodu, leido numatyti neigiamus piešinio požymius net statistiškai sukontroliavus IQ, patiriamą stresą ir emocijas

problemas (Fury, Carlson, Sroufe, 1997). Metodikos validumą patvirtina ir kiti tyrimai (Pianta, Longmaid, Ferguson, 1999; Gullone, Ollendick, King, 2006).

Piešinių vertinimo skalės yra susijusios tarpusavyje. Mūsų tyrimo imtyje gyvybingumo / kūrybingumo ir pasididžiavimo / laimingumo skalės teigiamai koreliuoja tarpusavyje ($r = 0,57$) ir neigiamai siejasi su visomis kitomis skalėmis. „Neigiamos“ skalės tarpusavyje taip pat yra susijusios (priedas nr. 1. lentelė 1.1.).

Metodikos autoriai (Fury, Carlson, Sroufe, 1997), atlikę faktoriinę principinių komponentų analizę su *Varimax* pasukimu, išvedė bendro balo formulę. $\gamma = (E + B) - L$, kurioje E – „Emocinis atstumas / izoliacija“, B – „Bendra patologija“, L – „Pasididžiavimas ir laimingumas šeimoje“. Faktoriinė analizė leido išskirti vieną faktorių, kuriame didžiausius faktorių svorius turėjo bendra patologija, atsispindinti piešiniuose (0,85), emocinis atstumas (0,70) ir pasididžiavimas ir laimingumas šeimoje (-0,81). Šį suminį indeksą taikėme tolesniuose skaičiavimuose.

Metodikos patikimumas. Norint užtikrinti piešinių vertinimo patikimumą, piešinius vertino 3 vertintojai (disertacijos autorė, bakalauro studentė Anna Miklaševskaja ir doktorantė Jelena Šalaj). Atrenkant vertintojus buvo remiamasi metodikos autorių nurodytais reikalavimais – buvo svarbu, kad jie turėtų psichologinį išsilavinimą ir bendras žinias apie projekcines metodikas, prieraišumo teoriją bei piešinių interpretavimą. Pirmosios dvi vertintojos buvo mačiusios kai kuriuos vaikus, nes dalyvavo renkant duomenis, tačiau tuo metu joms nebuvo žinoma informacija apie šeimos situaciją, kuri galėtų iškreipti vertinimo rezultatus. Trečioji vertintoja nežinojo jokių detalių apie vaiką ir jo šeimą (išskyrus vaiko amžių bei lytį).

Visų pirma, piešinius pagal 8 skales įvertino disertacijos autorė ir studentė (7 balų diapazone). Sutapimas tarp vertintojų buvo vidutinis: ICC (*intra-class correlation coefficient*) svyravo nuo 0,50 (pažeidžiamumo skalė) iki 0,76 (gyvybingumo skalė) (koreliacijų lentelė pateikta priede nr. 1, lentelėje 1.2.). Tai galėjo lemti tam tikri metodikos ypatumai. Vertinant piešinius, galutinis kiekvienos skalės įvertinimo balas yra tyrėjo sprendimas (metodikoje

pabrėžiama, kad nereikėtų remtis pavieniais piešinio rodikliais, o labiau kreipti dėmesį į bendrą piešinio nuotaiką). Nors skalių bendrieji aprašymai yra išsamūs ir yra pateikti papildomi paaiškinimai ir pastabos, kaip geriau vertinti vienu ar kitu atveju, atskirų balų skyrimo kriterijų aprašymai yra trumpesni. Kartais šiuose aprašymuose informacija, kuri buvo pateikta bendrajame skalės aprašyme, nebėra kartojama.

Siekiant padidinti sutarimą, vertinimo sistema buvo peržiūrėta: tarp vertintojų išsiaiškintos nesutapimų priežastys ir sumažintas kategorijų skaičius (nuo 7 balų skalės pereita prie 5 balų skalės). Mūsų tyrimo tikslams balų aprašymai buvo adaptuoti (kai kurie papildyti, apjungti), pervedant juos į 5 balų skalę. Šie aprašymai kai kur buvo papildyti, išsamiau aprašant kiekvieno balo suteikimo kriterijus, taip pat kai kur įvedant papildomas sąlygas, pvz., nurodant, kaip vertinti, jei vaikas ar kitas šeimos narys nepavaizduotas. Piešinių kodavimo proceso iliustracijai prieduose yra pateikti vienos „teigiamos“ (gyvybingumo / kūrybiškumo) ir vienos „neigiamos“ (emocinio atstumo / izoliacijos) skalių bendrieji aprašymai, taip pat aukščiausio ir žemiausio šių skalių balų aprašymų bei juos atitinkančių piešinių pavyzdžiai (priedai nr. 2. ir nr. 3.).

Pagal peržiūrėtą kodavimo sistemą 20 proc. piešinių įvertino trys ekspertai (du jau susipažinę su piešiniais ir naujai pakviesta doktorantė). Vertinant pagal peržiūrėtą sistemą, sutarimas tarp vertintojų buvo daug geresnis: ICC (*intra-class correlation coefficient*) svyravo nuo 0,72 iki 0,97 (korelacių lentelė pateikta priede nr. 1, lentelėje 1.3.). Likę piešiniai buvo vertinti dviejų pirmųjų ekspertų, dėl galutinio atsakymo esant nesutapimams buvo sutarta diskutuojant.

Norint įvertinti ne tik sąsajas, bet ir vertintojų atsakymų sutapimą, buvo skaičiuojamas Coheno κ koeficientas. Jis svyruoja tarp 0,36 ir 0,89, $p < 0.001$. Vienas iš būdų interpretuoti šį koeficientą: 0,20–0,40 – patenkinamas, 0,40–0,60 – vidutinis, 0,60–0,80 – aukštas, 0,80–1,00 – labai aukštas (Altman, 1991). Daugeliu atvejų atsakymų tarp vertintojų sutapimas yra vidutinis arba aukštas / labai aukštas (priedas nr. 1, lentelė 1.4.).

2. 3. Tyrimo eiga

Tyrimas buvo atliekamas 2008 m. vasario–gegužės mėnesiais įvairiuose Lietuvos miestuose. Svarbiausias atrankos kriterijus buvo tai, kad abu arba vienas iš vaiko tėvų būtų išvykę iš Lietuvos (arba grįžę ne daugiau kaip prieš 3 mėn.) darbo tikslais. Imtis sudaryta kreipiantis į visas Vilniaus mokyklas, o kituose miestuose duomenys buvo renkami pagal pasiekiamumą (atrinkus miestus pagal aukštesnius migracijos mastus remiantis Statistikos departamento duomenimis). Tose pačiose klasėse buvo renkami duomenis ir apie vaikus iš pilnų šeimų ir tuos, kurių tėvai išsiskyre. Kadangi buvo planuojamas ilgalaikis tyrimas, anketos nebuvo anoniminės, tačiau garantavo konfidencialumą. Tyrimo dalyvių buvo prašoma palikti savo kontaktus, kad būtų galima susisiekti kito tyrimo etapo metu.

Tyrimas vyko keliais etapais⁵. Informaciją apie tam tikros struktūros šeimų numanomą skaičių mokykloje suteikė mokyklų vadovai (tiesiogiai arba per Švietimo skyrius), pateikus oficialų prašymą leisti atlikti tyrimą. Gavus mokyklos vadovybės sutikimą, anketos tėvams ir sutikimo rinkti duomenis iš vaikų forma buvo perduodamos vokuose per vaikus, mokytojus arba asmeniškai tėvams tėvų susirinkimo metu. Dalis anketų šio etapo metu nebuvo gražintos arba tėvai raštiškai nesutiko dalyvauti tyrime. Tais atvejais, kai buvo gautas tėvų arba vaiko globėjų (tuo atveju, jei abu tėvai yra išvykę) sutikimas, buvo pateikiamos anketos mokytojams ir renkami duomenys iš vaikų. Tyrimas su vaikais buvo atliekamas atskiroje patalpoje, dažniausiai individualiai arba grupelėmis tiriant tuo pat metu ne daugiau kaip 5 vaikus. Galutinis anketų grįžtamumas buvo apytiksliai 68 proc.

Po tyrimo mokytojams buvo įteikti tyrimo dalyvių pažymėjimai. Dalyvavimo pažymėjimas įteiktas ir mokyklai kaip įstaigai bei padėka.

---

⁵ Tyrimo duomenis padėjo rinkti Jolita Stipinienė, Dalia Klumbienė, Anna Miklaševskaja, Tomas Lazdauskas.

Siekdami apibendrinti tyrime naudotus duomenis, pateikiame lentelę, kurioje nurodyta, kiek tyrimo dalyvių iš viso dalyvavo atskirose tyrimo grupėse (lentelė 2.3.1.).

Lentelė 2.3.1. *Tyrimo dalyviams pateikti įvertinimo instrumentai ir tyrimo dalyvių skaičius atskirose tyrimo grupėse*

Tyrimo grupės / vertinimo instrumentai	Pilna, išvykę	Nepilna, išvykę	Pilna šeima	Nepilna šeima	Iš viso
Demografiniai duomenys <i>Tyrėjų sudaryta anketa</i>	58	45	29	76	208
Psichosocialinis funkcionavimas <i>Vaiko elgesio tyrimo lapas (CBCL)</i>	58	45	29	74	206
<i>Mokytojo įvertinimo klausimynas (TRF)</i>	55	43	24	65	187
Šeimos reprezentacijos <i>Kinetinis šeimos piešinys</i>	48	35	20	68	171

Ši imtis, atsižvelgiant į taikytus atrankos kriterijus, būtų vertinama kaip patogioji. Be abejo, idealiu atveju, šeimos turėtų būti atrinktos atsitiktinai arba iširta visa migrantų, auginančių vaikus, grupė. Tačiau šiuo atveju atsitiktinė atranka būtų vargiai įmanoma dėl keleto aspektų: a) atsižvelgiant į nelegalios migracijos paplitimą, sudėtinga įvertinti realų darbo migrantų skaičių; b) nelegali migracija ir taip pat stigmatizacija visuomenėje skatina žmones nutylėti apie darbo migraciją, todėl tokias šeimas yra sudėtingas pasiekti; c) tyrime taikyti metodai reikalauja raštiško tėvų sutikimo, taip pat individualių susitikimų su vaiku (renkant kokybinius duomenis apie vaikų šeimos reprezentacijas), sutikimo įsitraukti į ilgalaikį tyrimą. Imties atrankos sąlygos šiek tiek riboja duomenų generalizavimo galimybes platesnei grupei. Be to, atsižvelgiant į nesutikusiųjų dalyvauti ar kitaip nubyrežusiųjų tiriamųjų skaičių (apie 32 %), galima būtų daryti prielaidą, kad tyrime sutiko dalyvauti santykinai geriau prisitaikiusios šeimos.

Nepaisant minėtų atrankos ribotumų, manome, kad surinkta imtis bent iš dalies atspindi migraciją patyrusių iš didesnių Lietuvos miestų neklinikinę vaikų populiaciją. Ji nėra reprezentatyvi, tačiau yra iliustratyvi kalbant apie vidurinėsios vaikystės vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais, psichologinį

prisitaikymą ir vidines reprezentacijas. Išties, dauguma šios srities tyrimų susiduria su panašiais atrankos sunkumais (Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002, Malinauskas, 2007).

2. 4. Statistinės analizės metodai

Trūkstami duomenys. Tyrimo anketos tėvams buvo perduotos per vaikus arba per mokytojus. Peržiūrėjus surinktas anketas, pasitaikė atvejų, kad kai kurios anketos buvo nevisiškai užpildytos arba grąžintos tuščios. Tuomet telefonu susisiekti su visais tyrimo dalyviais, iš kurių trūko duomenų, ir, jiems sutikus, anketos pasiųstos paštu. Po tyrimo, šiems dalyviams buvo išsiųsti jų asmeniniai CBCL anketos rezultatai. Tad šiame tyrime, jei tyrimo dalyvis sutiko jame dalyvauti, siekta, kad CBCL anketa būtų užpildyta kokybiškai, nepaliekant neatsakytų klausimų.

Duomenys iš vaikų buvo renkami dalyvaujant tyrėjui. Anketos iš karto buvo peržiūrimos ir iškilus neaiškumų ar pastebėjus neatsakytų klausimų, duomenys buvo pildomi kartu su vaiku.

Anketos iš mokytojų taip pat buvo renkamos tiesiogiai. Jei mokytojui iškildavo neaiškumų, jie buvo išsiaiškinami ir buvę neatsakyti teiginiai mokytojo pažymimi tyrėjui atėjus paimti užpildytų anketų.

Tad pildydami tyrime naudotus struktūruotus klausimynus, tiriamieji paprastai atsakydavo į visus klausimus, ir tais atvejais problemų su trūkstamais duomenimis neiškildavo (tiesiog kai kurie tyrimo dalyviai atsisakė dalyvauti, todėl pasitaikė atvejų, kai trūko ne pavienių reikšmių, o visos anketos).

Deja, trūkstamų reikšmių pasitaikė analizuojant demografinių duomenų anketas, todėl kai kurių kintamųjų (pavyzdžiui, kada įvyko skyrybos ar kokia objektyvi šeimos finansinė padėtis) į analizę įtraukti negalėjome. Kitų demografinių kintamųjų trūkstamų reikšmių buvo daugiausia iki 20 proc. ir jie buvo įtraukti į analizę.

Duomenų normalusis pasiskirstymas ir išskirtys. Intervalinių kintamųjų duomenys buvo patikrinti dėl normalumo, asimetrijos, statumo ir išskirčių.

Normaliojo pasiskirstymo prielaida buvo tikrinama taikant Shapiro-Wilk testą (nes tiriamųjų < 2000). Ji buvo tikrinama 6–18 metų vaiko elgesio tyrimo lapo (CBCL) ir mokytojo įvertinimo klausimyno (6–18 m.) (TRF) suminėms skalėms. Remiantis Shapiro-Wilk kriterijumi, CBCL bendrų sunkumų skalės rezultatų pasiskirstymas statistiškai reikšmingai skiriasi nuo tikėtino normaliojo pasiskirstymo ($N = 206$, $p = 0,00$), taip pat nustatytas reikšmingas skirtumas tikrinant TRF bendrų sunkumų skalę ($N = 186$, $p = 0,00$).

Taip pat pateikiame duomenis apie duomenų reikšmių pasiskirstymo kreivės statumą (nurodydami eksceso koeficientą) ir asimetriją (nurodydami asimetrijos koeficientą). CBCL bendrų sunkumų skalės pasiskirstymo asimetrijos koeficientas – 1,15, eksceso – 1,68. TRF bendrų sunkumų skalės pasiskirstymo asimetrijos koeficientas – 1,68, eksceso – 3,08. Šie koeficientai rodo teigiamą histogramos asimetriją ir ekscesą.

Pastebėtina, kad CBCL ir TRF klausimynai vertina simptomų buvimą / nebuvimą (Achenbach, Rescorla, 2001), o ne bruožo išreikštumą populiacijoje, tad tikėtis normaliojo pasiskirstymo galėtume tik ypač didelėse imtyse. Dauguma neklinikinės populiacijos vaikų simptomų nepatiria, tad yra labai tikėtina duomenų pasiskirstymo kreivės teigiama asimetrija, kaip ir buvo gauta mūsų imties atveju.

Duomenys taip pat buvo tikrinami dėl išskirčių. Jas nustačius, pirmiausia buvo tikrinama dėl duomenų įvedimo klaidų. Jei išskirtis atsirado ne dėl įvedimo klaidos, statistiniai skaičiavimai buvo atliekami su ja ir be jos. Rezultatams nesiskiriant, išskirtys buvo paliekamos duomenyse siekiant neprarasti tiriamųjų ir taip pat norint neprarasti „netipinių“ atveju.

Statistiniai skaičiavimai. Visi skaičiavimai buvo atliekami naudojant statistinius duomenų paketus *SPSS for Windows 16.0.* ir *Sleipner for Windows 2.1.* (Bergman, El-Khoury, 2002).

Metodikos patikimumo rodikliu pasirinktas vidinio suderinamumo matas *Cronbach α* . Sutarimui tarp vertintojų įvertinti skaičiuotos koreliacijos. Šiam tikslui buvo taikytas ICC (*Intra-Class Correlation*) koreliacijos koeficientas.

Kintamųjų aprašomieji duomenys darbe pateikiami nurodant vidurkius (Vid.) ir standartinius nuokrypius (SN). Ranginių kintamųjų aprašymuose nurodomas dažnis (N) bei procentai.

Kintamųjų ryšiui nustatyti taikytas Pearson'o koreliacijos koeficientas (r) arba Spearman'o koreliacijos koeficientas (ρ), priklausomai nuo to, ar duomenys intervaliniai, ar ranginiai. Lyginant kategorinius ir kai kuriuos ranginius kintamuosius taikytas χ^2 kriterijus ir Fischer'io tikslusis testas.

Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų palyginimui tarp keleto grupių, taikytas neparametrinis Kruskal-Wallis'o rangų sumų kriterijus. Poriniams palyginimams taikytas Stjudent'o kriterijus dviems nepriklausomoms imtims arba Mann-Whitney testas.

Remdamiesi vaikų šeimos reprezentacijų įverčiais, tyrimo dalyvius suskirstėme į penkis klasterius pritaikius Ward'o hierarchinį metodą, kuriame remiamasi Euklidiniu atstumu. Analizė atlikta *Sleipner 2.1*. programa. Remtasi LICUR procedūra (Bergman, El-Khoury, 2002) (platesnis procedūros pagrindimas pateikiamas Rezultatų 3.2. skyriuje).

Analizuojant vaikų elgesio ir emocijų sunkumų ir šeimos reprezentacijų sąsajas, buvo taikyta multinominė logistika. Šis metodas buvo pasirinktas atsižvelgiant į tai, kad nebuvo tenkinama duomenų normalumo prielaida (Čekanavičius, Murauskas, 2002). Siekta patikrinti, ar remiantis elgesio ir emocijų sunkumų įverčiais, galima numatyti, į kokį šeimos reprezentacijų klasterį (iš penkių) vaikas pakliūs.

3. REZULTATAI

3.1. Vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, psichosocialinis funkcionavimas

Tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymų apie vaikų elgesio ir emocijų sunkumus sąsajos

Atsakymus apie vaikų psichosocialinį funkcionavimą (išreikštą elgesio ir emocijų sunkumais) pateikė tėvai ir mokytojai. Pirmiausia šių respondentų atsakymus palyginome tarpusavyje (koreliacijos pateiktos lentelėje 3.1.1.). Pastebėta, kad bendroje tyrimo imtyje pagal daugumą skalių tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymai koreliuoja, išskyrus somatinių skundų, mąstymo sunkumų poskales bei internalių sunkumų skalę. Rezentacinėje imtyje taip pat nustatytos statistiškai reikšmingos mokytojų ir tėvų atsakymų koreliacijos. Mažiausiai sąsajų tarp mokytojų ir tėvų atsakymų užfiksuota nepilnose šeimose, nors negalima atmesti minties, kad išskirtose tyrimo grupėse silpnesnės koreliacijos galėjo būti nulemtos nedidelio tiriamųjų skaičiaus.

Lentelė 3.1.1. *Tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymų apie vaikų elgesio ir emocijų sunkumus sąsajos (Pearson'o koreliacijos koeficientas)*

Klausimynų skalės (CBCL ir TRF)	Tėvų ir mokytojų atsakymų koreliacijos					
	Bendra imtis	Pilna, išvykę	Nepilna, išvykę	Pilna šeima	Nepilna šeima	Reprez. imtis
Nerimastingumo/depres.	0,16*	-0,03	0,38*	0,37	0,15	0,27**
Užsisklendimo/depres.	0,19**	-0,10	0,17	0,65**	0,23	0,31**
Somatinių skundų	0,02	-0,08	0,22	-0,12	0,02	0,27**
Socialinių sunkumų	0,18**	0,20	0,13	0,54**	0,07	0,33**
Mąstymo sunkumų	0,07	0,11	0,30	0,13	-0,16	0,28**
Dėmesio sunkumų	0,42**	0,47**	0,39*	0,74**	0,28*	0,49**
Taisyklių laužymo	0,39**	0,27*	0,30	0,89**	0,32*	0,48**
Agresyvaus elgesio	0,35**	0,31*	0,42**	0,89**	0,12	0,48**
Internalių sunkumų	0,11	-0,09	0,37*	0,38	0,06	0,28**
Eksternalių sunkumų	0,38**	0,33*	0,38*	0,92**	0,19	0,51**
Bendrų sunkumų	0,23**	0,18	0,35*	0,75**	0,02	0,43**

* p < 0,05, ** p < 0,01

Nedidelės tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymų koreliacijos (ypač išryškėjusios nepilnose šeimose) leidžia manyti, kad skirtingi respondentai vaikų elgesio ir emocijų problemas gali vertinti skirtingai. Tolesnėje analizėje mokytojų ir tėvų / globėjų atsakymai bus nagrinėjami atskirai.

Atotolio šeimų vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimas su Lietuvos reprezentacinės imties duomenimis

Analizuodami vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, psichosocialinį funkcionavimą, jų elgesio ir emocijų sunkumų vidurkius palyginome su Lietuvos reprezentacinės imties vidurkiais. Atskirai pateikti tėvų / globėjų atsakymų (lentelė 3.1.2.) ir mokytojų atsakymų (lentelė 3.1.3.) apie vaikų elgesio ir emocijų sunkumus palyginimai. Remiantis gautais rezultatais, elgesio ir emocijų sunkumų vidurkiai tarp reprezentacinės ir atotolio imčių, vertinant tėvų / globėjų atsakymais, statistiškai reikšmingai nesiskiria, išskyrus nerimastingumo / depresiškumo ir bendrų sunkumų skales (lentelė 3.1.2.). Pastebėtina, kad, išskyrus užsisklendimą / depresiškumą ir somatinius sunkumus, atotolio šeimų vaikai patiria šiek tiek mažiau elgesio ir emocijų sunkumų nei reprezentacinės imties vaikai.

Lentelė 3.1.2. *Atotolio ir reprezentacinės imties vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, palyginimas (taikytas Student'o t kriterijus)*

CBCL klausimyno skalės	Atotolio šeimos (N = 103)		Reprezentacinė imtis (N = 860)		t	p
	Vid.	SN	Vid.	SN		
Nerimastingumo/depres.	3,69	2,74	4,54	3,26	-2,53	0,01*
Užsisklendimo/depres.	1,83	1,86	1,82	1,96	0,02	0,99
Somatinių skundų	2,19	2,46	2,06	2,31	0,54	0,59
Socialinių sunkumų	3,19	2,86	3,65	2,93	-1,51	0,13
Mąstymo sunkumų	1,85	2,36	1,90	2,04	-0,19	0,85
Dėmesio sunkumų	5,03	3,75	5,33	3,40	-0,85	0,39
Taisyklių laužymo	2,29	2,56	2,52	2,30	-0,92	0,34
Agresyvaus elgesio	5,71	5,17	5,90	4,74	-0,39	0,70
Internalių sunkumų	7,71	6,01	8,42	6,25	-1,10	0,27
Eksternalių sunkumų	8,00	7,38	8,43	6,60	-0,61	0,54
Bendrų sunkumų	25,90	19,05	31,16	19,55	0,26	0,01*

* $p < 0,05$

Remiantis mokytojų atsakymais, statistiškai reikšmingų elgesio ir emocijų sunkumų skirtumų lyginant reprezentacinę ir atotolio grupes nenustatyta (lentelė 3.1.3.).

Lentelė 3.1.3. *Atotolio ir reprezentacinės imties vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, palyginimas (taikytas Stjudent'o t kriterijus)*

TRF klausimyno skalės	Atotolio šeimos (N = 98)		Reprezentacinė imtis (N = 857)		t	p
	Vid.	SN	Vid.	SN		
Nerimastingumo/depres.	3,64	2,74	4,25	3,56	-1,61	0,11
Užsisklendimo/depres.	2,27	1,86	2,00	2,35	1,06	0,29
Somatinių skundų	1,08	2,46	0,96	1,66	0,70	0,49
Socialinių sunkumų	2,14	2,86	2,59	2,61	-1,62	0,11
Mąstymo sunkumų	0,74	2,36	0,81	1,49	-0,51	0,61
Dėmesio sunkumų	8,59	3,75	8,74	8,39	-0,16	0,87
Taisyklių laužymo	1,63	2,56	1,78	2,51	-0,58	0,57
Agresyvaus elgesio	4,30	5,17	4,10	5,94	0,31	0,75
Internalių sunkumų	6,99	6,01	7,21	6,08	-0,35	0,73
Eksternalių sunkumų	5,91	7,38	5,88	8,10	0,04	0,97
Bendrų sunkumų	24,10	19,05	25,78	22,22	0,70	0,48

Normatyviniai duomenys apie vaikų elgesio ir emocijų sunkumus (Žukauskienė, Kajokienė, 2006; Kajokienė, Žukauskienė, 2007) įgalina suskaičiuoti, kokia dalis vaikų mūsų tyrimo imtyje pateko į rizikos (nuo 93-o iki 98-o procentilio) ir nuokrypio (daugiau nei 98-as procentilis)⁶ zonas. Atliekant šiuos skirstymus yra atsižvelgta į amžių bei lytį – normos yra sudarytos atskiroms amžiaus ir lyties grupėms. Tai neatspindėjo atlikus vidurkių palyginimą.

Vaikų, patenkančių į normos, rizikos ir nuokrypio zonas, pasiskirstymas atotolio šeimose pateiktas priede nr. 4. lentelėje 4.1. Remiantis tėvų / globėjų atsakymais, į rizikos zoną pateko iki 17,5 proc. vaikų, kurių tėvai išvykę (internalių sunkumų skalė), į nuokrypio – iki 10,7 proc. vaikų (eksternalių sunkumų skalė). Remiantis mokytojų atsakymais, į rizikos zoną patek iki 13,3

⁶ CBCL ir TRF klausymynų internalių, eksternalių ir bendrų sunkumų skalių balai vertinami šiek tiek kitaip. Šiose skalėse į rizikos zoną patenka bala i nuo 84-o iki 92-o procentilio, o į nuokrypio – viršijantys 92-ą procentilį.

proc. vaikų, kurių tėvai išvykę (somatinių skundų skalė), į nuokrypio – iki 7,1 proc. vaikų (eksternalių sunkumų skalė).

Suskaičiuojame vaikų elgesio ir emocijų sunkumų įverčių, patenkančių į normos, rizikos ir nuokrypio zonas, pasiskirstymą nepilnose ir pilnose šeimose, kuriose nėra išvykusių šeimos narių (rezultatai pateikti priede nr. 4, lentelėse 4.1. ir 4.2.). Norėdami statistiškai palyginti pasiskirstymą į normos, rizikos ir nuokrypio zonas atotolio, pilnose ir nepilnose šeimose, pirmiausia rizikos ir nuokrypio zonos buvo apjungtos į vieną bendrą. Palyginimui taikytas χ^2 kriterijus. Remiantis rezultatais, pasiskirstymas į normos ir bendrą rizikos / nuokrypio zoną yra nevienodas tarp tyrimo grupių ($\chi^2 = 7,81$, $p = 0,02$) tik pagal CBCL mąstymo sunkumų skalę: į bendrą rizikos ir nuokrypio zoną pagal šią skalę atotolio šeimose patenka 11,7 proc. vaikų, o pilnose – 3,4 proc., nepilnose – 1,4 proc. Interpretuojant šiuos rezultatus, reiktų atsižvelgti į tai, kad mąstymo sunkumų skalės patikimumas yra mažiausias iš visų skalių – Cronbach $\alpha = 0,61$ (Žukauskienė, Kajokienė, 2006). Pasiskirstymas į normos ir rizikos / nuokrypio zonas pagal kitas CBCL ir TRF skales statistiškai reikšmingai nesiskiria palyginus atotolio, pilnas ir nepilnas šeimas.

Vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimas pagal šeiminę padėtį ir išvykimus

Šiame skyriuje pateikti vaikų elgesio ir emocijų sunkumų palyginimai mūsų išskirtose tyrimo grupėse, sudarytose atsižvelgiant į šeiminę padėtį ir išvykimą: t.y. pilnose ir nepilnose šeimose atotolio šeimose bei pilnose ir nepilnose šeimose, kuriose nėra išvykusių šeimos narių (žr. Metodikos skyrelyje 2.1. Tyrimo dalyviai).

Pirmiausia pateikiame platesnį tyrimo grupių aprašymą: atotolio šeimos (pilnos ir nepilnos) aprašytos palyginus išvykimo trukmę ir vaiko amžių išvykimo metu, o visos keturios grupės toliau dar palygintos pagal vaikų amžiaus vidurkius, pasiskirstymą pagal lytį ir sociodemografinius

kintamuosius (išsilavinimą, subjektyvią finansinę padėtį ir finansinės padėties pokyčius).

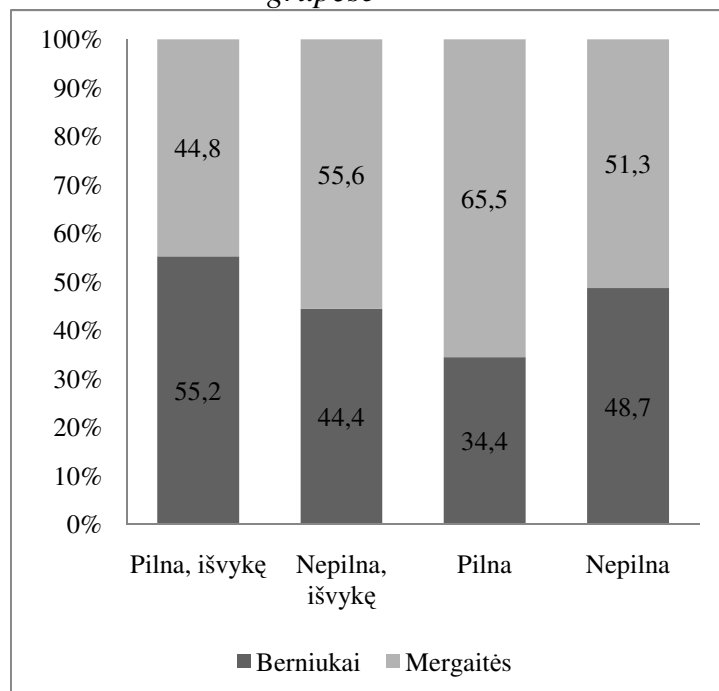
Tėvų išvykimo trukmė atotolio šeimose svyruoja nuo 1 iki 84 mėn. (t.y. 7 metų) (vidurkis 36,37 mėn., SN 31,57). Išvykimo trukmės (metais) vidurkiai pilnose ir nepilnose išvykusiųjų šeimose statistiškai reikšmingai nesiskiria (taikytas Stjudent'o t testas; $t = 0,18$; $p = 0,86$).

Išvykimo trukmę atėmę iš vaiko amžiaus suskaičiavome, koks buvo vaiko amžius išvykimo metu: jis svyruoja nuo 0 m. (t.y. išvykę nuo vaiko gimimo) iki 10,83 m., vidurkis 5,93 m. (SN 3,04). Vaiko amžiaus išvykimo metu vidurkiai tarp tyrimo grupių statistiškai reikšmingai nesiskiria (Stjudent'o t testas; $t = 0,11$; $p = 0,92$).

Vaikų amžiaus vidurkiai tarp išskirtų šeimų kategorijų statistiškai reikšmingai nesiskiria (taikyta vienfaktorinė dispersinė analizė; $F = 0,26$, $p = 0,86$).

Vaikų procentinis pasiskirstymas pagal lytį atskirose šeimų kategorijose pateiktas diagramoje 3.1.1. Statistiškai reikšmingų skirtumų tarp mergaičių ir berniukų pasiskirstymo tyrimo grupėse nenustatyta ($\chi^2 = 3,55$, $p = 0,31$).

Diagrama 3.1.1. *Vaikų procentinis pasiskirstymas pagal lytį atskirose tyrimo grupėse*

Tyrimo dalyvių išsilavinimo, subjektyvios finansinės padėties ir finansinės padėties pokyčių pasiskirstymą palyginome tarp išskirtų tyrimo grupių (taikytas medianos kriterijus). Mūsų tyrimo imtyje pildančiųjų išsilavinimo mediana = 3 (aukštesnysis išsilavinimas), subjektyvios šeimos finansinės padėties mediana = 3 (atsakymas „Pinigų pakanka“) ir finansinės padėties pokyčių mediana = 4 (atsakymas „Šiek tiek pagerėjo“).

Nustatyta, kad pasiskirstymas pagal išsilavinimą tarp šeimų kategorijų nėra vienodas ($\chi^2 = 28,84$, $p < 0,000$): neišvykusiųjų šeimose daugiau anketas pildžiusiųjų turėjo aukštąjį išsilavinimą, kai tuo tarpu išvykusiose vyravo aukštesniojo išsilavinimo pildžiusieji.

Pasiskirstymas pagal subjektyvią finansinę padėtį tarp šeimų kategorijų taip pat statistiškai reikšmingai skiriasi ($\chi^2 = 14,25$, $p = 0,003$). Galime pastebėti, kad nepilnose šeimose (nepriklausomai nuo išvykimo) daugiausia tyrimo dalyvių nurodė žemesnes nei mediana pajamas.

Finansinės padėties pokyčių pasiskirstymas nėra vienodas tarp tyrimo kategorijų ($\chi^2 = 36,36$, $p < 0,000$). Pastebėta, kad šeimose, kuriose yra išvykusių narių, daugiau tyrimo dalyvių nurodė, kad finansinė padėtis šiek tiek arba labai pagerėjo palyginus su neišvykusiųjų šeimomis (lentelė 3.1.4.).

Lentelė 3.1.4. *Tyrimo dalyvių išsilavinimo, subjektyvios finansinės padėties bei jos pokyčių procentinis pasiskirstymas virš ir žemiau medianos tarp šeimų kategorijų*

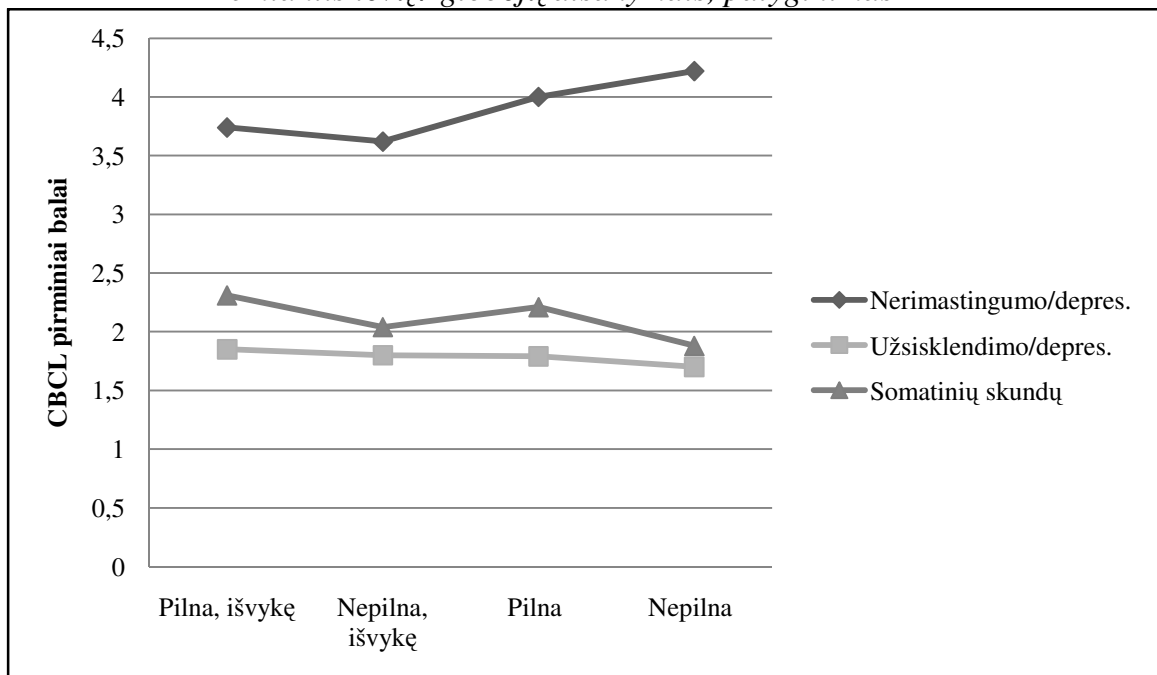
Sociodemografiniai kintamieji		Šeimų kategorijos							
		Pilna, išvykę		Nepilna, išvykę		Pilna šeima		Nepilna šeima	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Anketas pildžiusiųjų išsilavinimas	> medianos	12	21,1	13	28,9	19	67,9	44	57,9
	<= medianai	45	78,9	32	71,1	9	32,1	32	42,1
Subjektyvi šeimos finansinė padėtis	> medianos	27	46,6	7	15,6	12	41,4	19	25,0
	<= medianai	31	53,4	38	84,4	17	58,6	57	75,0
Finansinės padėties pokyčiai	> medianos	30	53,6	7	15,9	2	6,9	10	14,1
	<= medianai	26	46,4	37	84,1	27	93,1	61	85,9

Vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimams išskirtose tyrimo grupėse taikytas neparimetrinis Kruskal-Wallis'o rangų sumų kriterijus.

Atskirai atlikti tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymų apie vaikų elgesio ir emocijų problemas palyginimai.

Palyginus vaikų psichosocialinį funkcionavimą skirtingos struktūros šeimose, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, statistiškai reikšmingų skirtumų nenustatyta (priedas nr. 5, lentelė 5.1.). Internalių ir eksternalių sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, vidurkiai pavaizduoti grafiškai (grafikai 3.1.1., 3.1.2.).

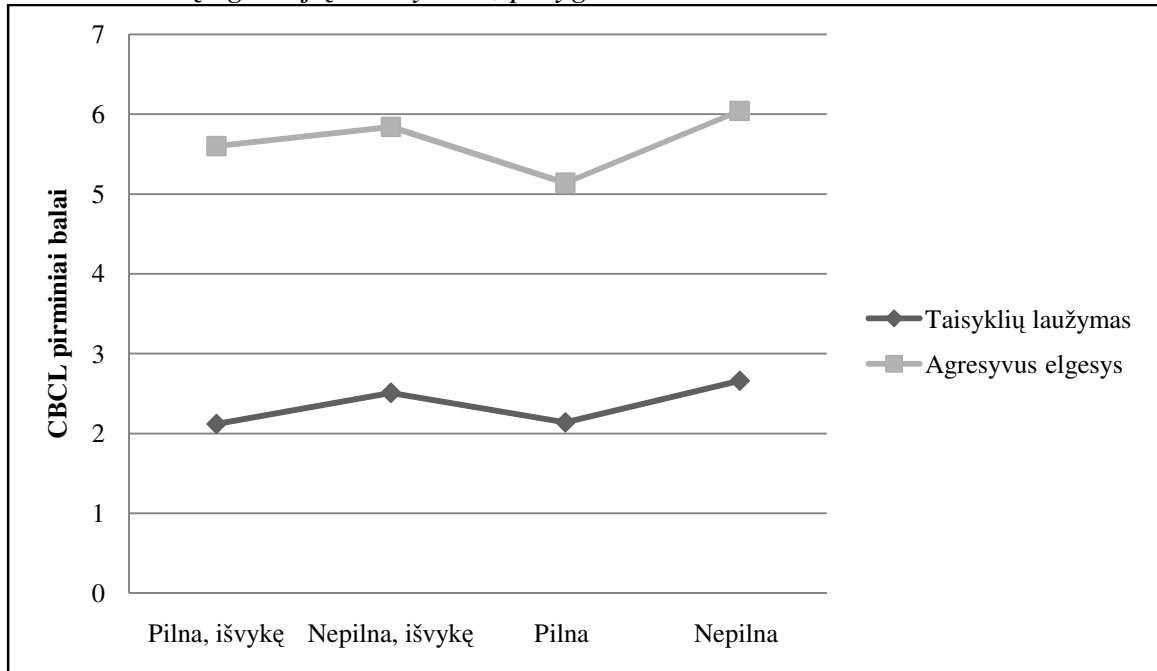
Grafikas 3.1.1. *Vaikų iš skirtingos struktūros šeimų internalių sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, palyginimas*

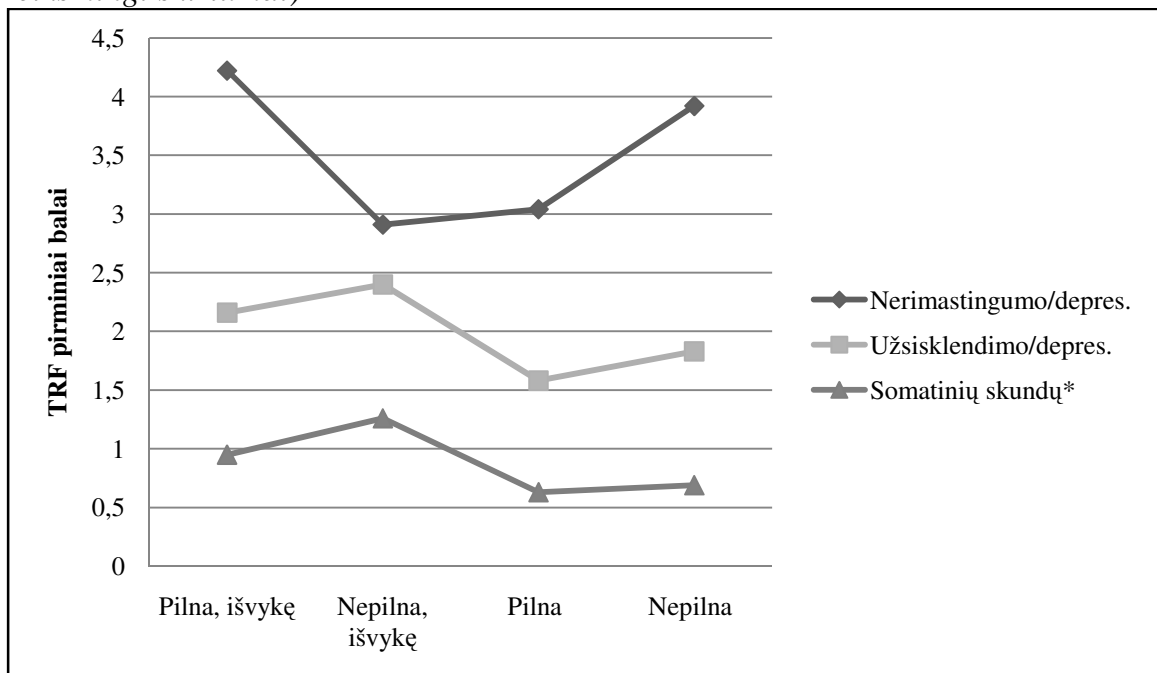
Panašūs rezultatai gauti ir palyginus mokytojų atsakymus apie vaikų sunkumus skirtingos struktūros šeimose. Skirtumai gauti tik somatinių skundų skalėje (priedas nr. 5, lentelė 5.2.). Atlikus porinius palyginimus (Mann-Whitney testas) nustatyta, kad daugiau somatinių skundų patyrė vaikai iš nepilnų šeimų, kuriose buvo išvykusių šeimos narių, nei vaikai iš nepilnų šeimų, kuriose nebuvo išvykusių šeimos narių. Pastebėtina, kad šis skirtumas galėjo išryškėti ir dėl to, kad buvo didelis palyginimų skaičius (susidaro 6 palyginimai, jei 4 grupės lyginamos tarpusavyje), todėl turėtų būti interpretuojamas atsargiai.

Vaikų internalių ir eksternalių sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, vidurkiai pavaizduoti grafiškai (grafikai 3.1.3., 3.1.4.).

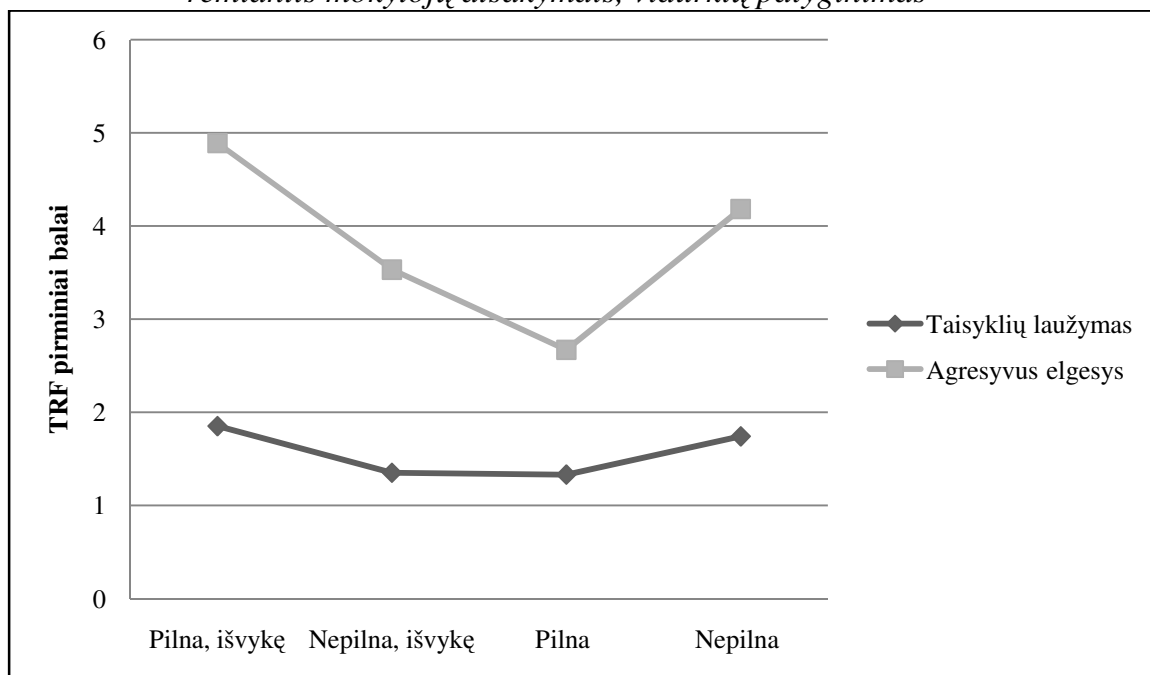
Grafikas 3.1.2. *Vaikų iš skirtingos struktūros šeimų eksternalių sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, palyginimas*

Grafikas 3.1.3. *Vaikų iš skirtingos struktūros šeimų internalių sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, vidurkių palyginimas (* pažymėti statistiškai reikšmingi skirtumai)*

Grafikas 3.1.4. *Vaikų iš skirtingos struktūros šeimų eksternalių sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, vidurkių palyginimas*

Apibendrinant vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimus pagal šeiminę padėtį ir išvykimus, statistiškai reikšmingų skirtumų neišryškėjo, išskyrus vieną: somatinių skundų, vertinant mokytojų atsakymais, daugiau patiria vaikai iš nepilnų šeimų, kuriose buvo išvykusių šeimos narių, nei vaikai iš nepilnų šeimų, kuriose nebuvo išvykusiųjų.

Šie rezultatai leistų kelti hipotezę apie tai, kad šeiminei padėčiai (pilna ar nepilna šeima) bei išvykimas *per se* nėra vaiko psichosocialinio funkcionavimo koreliatai arba kad šios sąsajos nėra tiesioginės. Norint prognozuoti vaikų psichosocialinį funkcionavimą šiose grupėse, svarbu atsižvelgti ir į kitus kartu einančius ir anksčiau patirtus rizikos veiksnius. Taip pat svarbu būtų įvertinti apsaugančius veiksnius, kurie užkerta kelią vaikų psichologiniams sunkumams.

Atotolio šeimų vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimas pagal tai, kuris šeimos narys išvyko

Pirmiausia žiūrėjome su kuo vaikui teko išsiskirti šeimose, kuriose buvo išvykusių šeimos narių. Suskirsčius vaikus iš atotolio šeimų pagal tai, kuris šeimos narys yra išvykęs, 35 vaikai buvo iš šeimų, kuriose išvykusi mama, 58 – kuriose išvykęs tėtis ir 10 – kuriose išvykę abu tėvai. Galime pastebėti, kad pilnose šeimose daugiau išvykę yra tėčių (N = 75,9 proc.), o nepilnose – mamų (N = 64,4 proc.) (lentelė 3.1.5.).

Lentelė 3.1.5. *Išvykusiųjų pasiskirstymas pilnose ir nepilnose šeimose*

Šeimų kategorijos	Išvyko mama N (%)	Išvyko tėtis N (%)	Išvyko abu tėvai N (%)	Viso: N (%)
Pilna, išvykę	6 (10,3%)	44 (75,9%)	8 (13,8%)	58 (100)
Nepilna, išvykę	29 (64,4)	14 (31,1)	2 (4,4)	45 (100)
Viso:	35 (34,0)	58 (56,3)	10 (9,7)	103 (100)

Atotolio šeimų vaikų elgesio ir emocijų sunkumus palyginome suskirstę juos į grupes pagal tai, ar išvyko mama, tėtis, ar abu tėvai. Palyginimams taikytas neparаметrinis Kruskal-Wallis'o kriterijus. Atskirai atlikti tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymų apie vaikų elgesio ir emocijų problemas palyginimai. Nustatyti tarpgrupiniai skirtumai nerimastingumo / depresiškumo (taip pat internalių sunkumų) skalėje ($p = 0,03$), vertinant tėvų / globėjų atsakymais (lentelė 3.1.6.). Atlikus porinius palyginimus (taikant Mann-Whitney U testą), nustatyta, kad grupėje, kurioje išvyko tėtis, vaikai patyrė daugiau nerimastingumo / depresiškumo simptomų nei toje grupėje, kurioje išvyko mama ($p = 0,01$). Taip pat galime pastebėti, kad grupėje, kurioje išvyko tėtis, vaikų elgesio ir emocijų sunkumų lygis yra aukštesnis nei kitose grupėse. Atlikus palyginimą pagal mokytojų atsakymus, statistiškai reikšmingų skirtumų neišryškėjo.

Lentelė 3.1.6. *Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, palyginimas, suskirsčius vaikus į grupes pagal tai, kuris šeimos narys išvyko (taikytas Kruskal-Wallis'o kriterijus)*

CBCL klausimyno skalės	Išvyko mama (N = 35)		Išvyko tėtis (N = 58)		Išvyko abu (N = 10)		p
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Nerimastingumo/depres.	2,91	2,77	4,24	2,62	3,20	2,82	0,03*
Užsisklendimo/depres.	1,46	1,82	1,98	1,69	2,20	2,74	0,21
Somatinių skundų	1,57	2,23	2,62	2,64	1,90	1,73	0,14
Socialinių sunkumų	2,91	3,37	3,48	2,66	2,50	1,90	0,22
Mąstymo sunkumų	1,60	2,46	1,98	2,11	2,00	3,40	0,42
Dėmesio sunkumų	4,69	4,09	5,34	3,56	4,40	3,81	0,42
Taisyklių laužymo	2,40	3,47	2,28	1,98	2,00	1,89	0,62
Agresyvaus elgesio	4,54	5,62	6,41	4,89	5,70	4,88	0,06
Internalių sunkumų	5,94	5,88	8,84	5,81	7,30	6,63	0,04*
Eksternalių sunkumų	6,94	8,89	8,69	6,55	7,70	6,27	0,13
Bendrų sunkumų	22,26	22,22	28,41	16,46	24,10	20,87	0,05

* p < 0,05

3. 2. Vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, šeimos reprezentacijos

Vaikų šeimos reprezentacijų palyginimas pagal šeiminių padėčių ir išvykimus

Tyrimė buvo vertintos vaikų šeimos reprezentacijos, atsispindinčios šeimos piešiniuose. Įvertinti šie prierašumo reprezentacijų aspektai: gyvybingumo / kūrybingumo, pasididžiavimo ir laimingumo šeimoje, pažeidžiamumo, emocinio atstumo / izoliacijos, įtampos / pykčio, apsikeitimo vaidmenimis, keistumo / disociacijos ir bendros patologijos. Taip pat suskaičiuotas bendras patologijos, matomos šeimos piešiniuose, balas (γ), kuris leido apjungti atskirų skalių įverčius.

Šeimos reprezentacijų įverčius palyginome tarp skirtingos struktūros šeimų. Taikytas neparametrinis Kruskal-Wallis rangų sumų kriterijus. Nustatyta, kad reprezentacijų įverčiai statistiškai reikšmingai nesiskiria tarp vaikų iš skirtingos struktūros šeimų (priedas nr. 6).

Vaikų šeimos reprezentacijų klasterinė analizė

Siekiant nustatyti grupes vaikų, kuriems būtų būdingi tam tikri šeimos reprezentacijų aspektų deriniai, buvo atlikta klasterinė analizė (bendroje tyrimo imtyje, nesuskirsčius vaikų į grupes). Atlikus įvairius bandomuosius grupavimus į klasterius, nuspręsta juos sudaryti pagal šiuos kintamuosius: gyvybingumą / kūrybingumą (1), pasididžiavimą ir laimingumą šeimoje (2), pažeidžiamumą (3), emocinį atstumą / izoliaciją (4), įtampą / pyktį (5), apsikeitimą vaidmenimis (6) bei bendrą patologiją (7). Į klasterinę analizę neįtraukėme keistumo / disociacijos skalės, kuri susijusi su dezorganizuoto / dezorientuoto prieraišumo tipu. Šis tipas nėra dažnas neklinikinėse populiacijose. Be to, pasirinktų kintamųjų susiskirstymą buvo įmanoma prasmingai susieti ir interpretuoti.

Taikyta LICUR procedūra (Bergman, Magnusson, El-Khoury, 2003). Trūkstami duomenys (apsikeitimo vaidmenimis skalėje) buvo atstatyti taikant kintamojo-dvynio paieškos metodą. Liekanos analizė atskleidė, kad nesuklasifikuojamų atvejų nebuvo. Klasterinė analizė atlikta taikant Ward'o hierarchinį metodą, kuriame remiamasi Euklidiniu atstumu. Mums buvo priimtinas penkių klasterių sprendimas. Jis paremtas šiais klasterių sudarymo principais (Bergman, El-Khoury, 2002): a) klasterinė analizė paaiškino 63 proc. galutinės kvadratinės paklaidos sumos (*the total error sum of squares*) ir tai yra pakankamai, norint užtikrinti klasterių homogeniškumą; b) kiekvieno klasterio homogeniškumo koeficientas yra mažiau < 1 (1 klasteriui – 0,79; 2 klasteriui – 0,73; 3 klasteriui – 0,89; 4 klasteriui – 0,78; 5 klasteriui – 0,48). Tokie homogeniškumo koeficientai reiškia, kad tiriamųjų, patekusių į tam tikrą klasterį, įverčiai yra panašūs; c) buvo pakankamas kiekvieną klasterį sudarančių tiriamųjų skaičius (1 klasteris – 36 tiriamieji; 2 klasteris – 38 tiriamieji; 3 klasteris – 37 tiriamieji; 4 klasteris – 37 tiriamieji; 5 klasteris – 23 tiriamieji).

Kiekvienam klasteriui priskirtų tiriamųjų amžiaus vidurkis bei atskirų šeimos reprezentacijų skalių vidurkiai pateikti lentelėje 3.2.1. Norint įsitikinti,

ar atlikta klasterinė analizė leido gerai diferencijuoti grupes pagal šeimos reprezentacijas, jos buvo palygintos tarpusavyje (taikytas Kruskal-Wallis kriterijus). Analizė atskleidė statistiškai reikšmingus tarpklasterinius skirtumus ($p < 0,001$) (lentelė 3.2.1.).

Lentelė 3.2.1. *Vaikų amžiaus bei šeimos reprezentacijų įverčių vidurkiai atskiruose klasteriuose ir tarpklasterinis palyginimas (taikytas Kruskal-Wallis kriterijus)*

Kintamieji	1 klasteris		2 klasteris		3 klasteris		4 klasteris		5 klasteris		p
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Amžius	9,17	1,18	8,95	1,23	8,78	1,23	9,41	1,19	8,35	0,94	0,00**
Gyvybingumas	3,97	0,61	2,11	0,65	3,65	0,75	4,03	0,90	2,83	0,65	0,00**
Pasididžiavimas	3,31	0,71	1,55	0,60	2,97	0,65	4,11	0,70	2,04	0,48	0,00**
Pažeidžiamumas	2,31	0,47	4,37	0,59	3,30	0,57	1,87	0,75	3,39	0,50	0,00**
Emoc. atstumas	2,92	1,16	4,26	0,98	3,19	1,13	1,73	0,69	4,39	0,72	0,00**
Įtampa/pyktis	1,72	0,62	4,32	0,58	3,00	0,67	1,76	0,89	3,35	0,65	0,00**
Apsikeitim. vaid.	2,53	0,81	3,18	0,69	2,73	0,96	1,05	0,23	1,78	0,42	0,00**
Bendra patologija	1,81	0,62	4,29	0,73	3,12	0,46	1,73	0,65	3,22	0,52	0,00**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Klasterių aprašymai

Fury ir kt. (1997) nurodo, kad šeimos piešinio vertinimo skalės gali būti susietos su prieraišumo tipais. Remiantis šiais autoriais, gyvybingumas / kūrybingumas bei pasididžiavimas / laimingumas gali būti susieti su saugiu vaikų prieraišumu (lentelė 2.2.2. metodikoje). Pažeidžiamumas bei apsikeitimas vaidmenimis sietini su nesaugiu ambivalentišku prieraišumo tipu, emocinis atstumas / izoliacija ir įtampa / pyktis – su vengiančio tipo prieraišumu, o bendra patologija – visais nesaugaus prieraišumo tipais. Atsižvelgę į autorių nurodomas galimas sąsajas, analizuodami klasterius bandėme juos sieti su tam tikru prieraišumo tipu. Tačiau remiantis gautų klasterių profiliais mūsų imtyje, ambivalentiško bei vengiančio prieraišumo tipai aiškiai neatsiskyrė. Išryškėjo saugių ir nesaugių reprezentacijų profiliai.

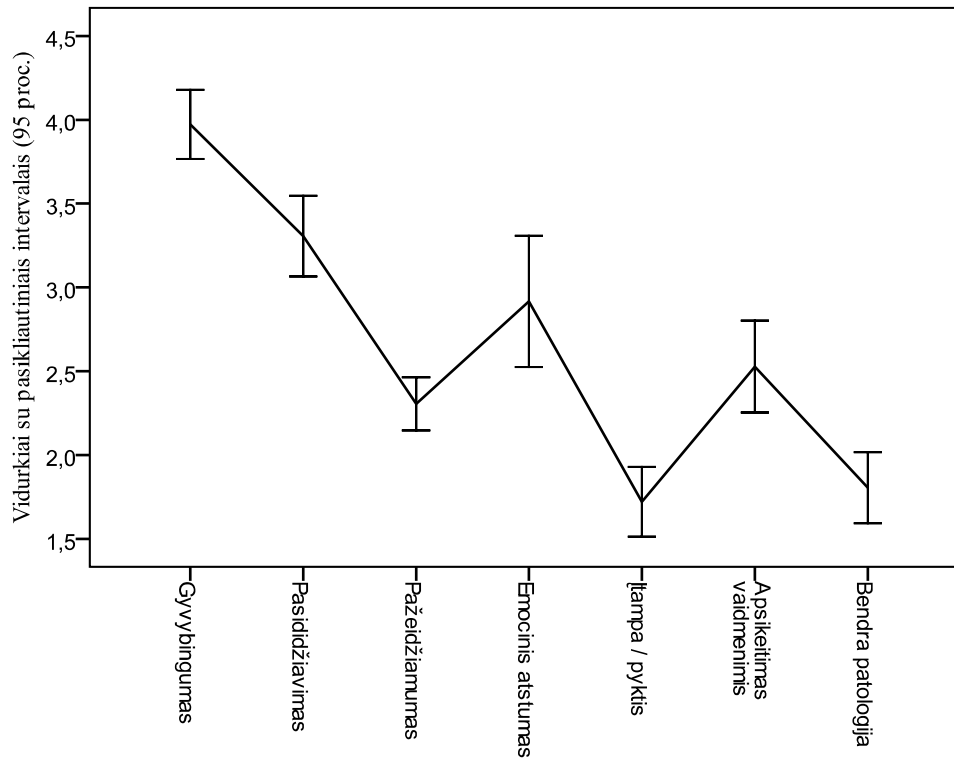
Interpretuojant klasterinės analizės metu gautus šeimos reprezentacijų profilius, jie buvo pavadinti taip: pirmasis – kompensuotu teigiamų reprezentacijų klasteriu, antrasis – negatyvių šeimos reprezentacijų klasteriu, trečiasis – vidutinių reprezentacijų klasteriu, ketvirtasis – pozityvių šeimos

reprezentacijų klasteriu ir penktasis – aukšto emocinio atstumo / izoliacijos reprezentacijų klasteriu.

Toliau pateiktas išsamus į klasterius patekusių vaikų šeimos reprezentacijų aprašymas ir į juos patekusių vaikų elgesio ir emocijų sunkumų palyginimai. Kiekvieno klasterio apibūdinimui atrinkome po vieną atvejo pavyzdį (pavyzdžiai pateikti priede nr. 7).

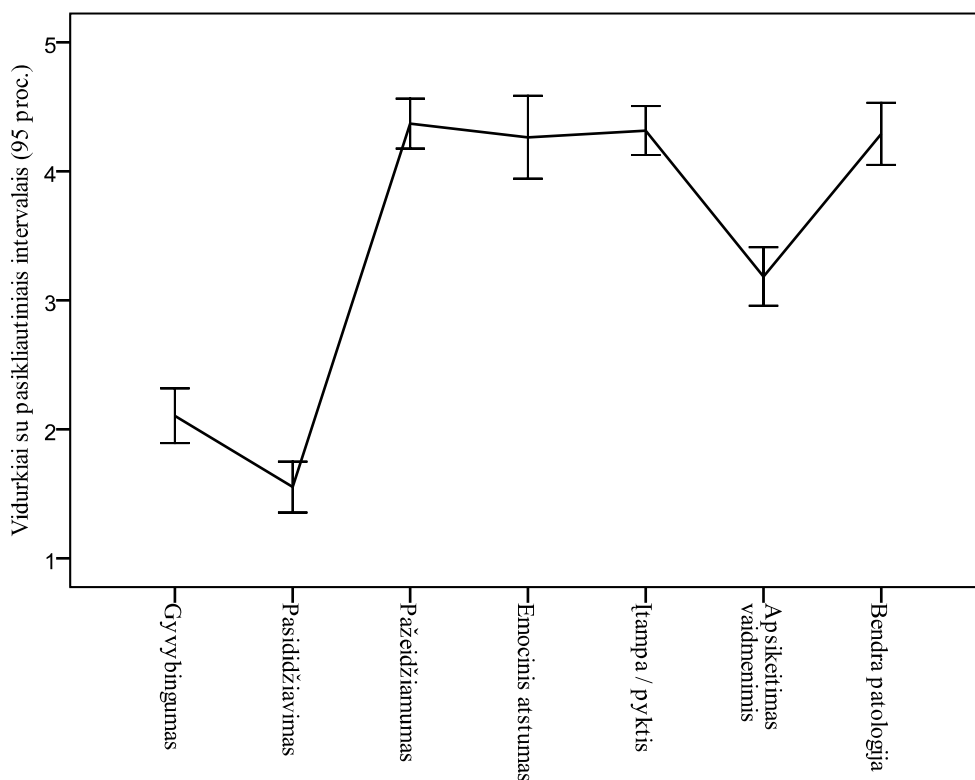
Kompensuotas teigiamų reprezentacijų klasteris. Pirmąjį klasterį sudaro 69,4 proc. mergaičių ir 30,6 proc. berniukų (iš viso 36 vaikai), jų amžiaus vidurkis 9,17 m. Vaikų, patekusių į šį klasterį, vidinės šeimos reprezentacijos pasižymi šiais požymiais (diagrama 3.2.1.): būdingas santykinai aukšti gyvybingumas (vid. = 3,97) ir pasididžiavimas / laimingumas šeimoje (vid. = 3,31), atsispindintys šeimos piešiniuose. Neigiami požymiai, t.y. pažeidžiamumas (vid. = 2,31), emocinis atstumas tarp šeimos narių (vid. = 2,92), apsikeitimas vaidmenimis (vid. = 2,53), yra išreikšti vidutiniškai. Taip pat bendra patologija, kuri vertinama atsižvelgiant į bendrą piešinių toną ir atspindi įvairius nesaugaus prierašumo tipus, yra nežymi (vid. = 1,81). Šio klasterio vaikų piešiniai išsiskiria tuo, kad juose yra mažiausiai išreikšti įtampos ir pykčio požymiai (vid. = 1,72). Šie požymiai vertinti pagal tai, kiek pykčio sukėlė vaikui užduotis nupiešti šeimos piešinį: kiek rigidiškos ir susispaudusios atrodo figūros piešinyje, ar yra „klaidingų pradžių“, neužbaigtumo. Apibendrinant, šį klasterį būtų galima pavadinti „kompensuotu teigiamu“ – į šį klasterį patekusių vaikų šeimos reprezentacijoms yra būdingi santykinai aukšti „teigiamų“ reprezentacijų įverčiai, tačiau taip pat išreikšti ir kai kurie neigiami reprezentacijų aspektai, t.y. vidutinis emocinis atstumas ir apsikeitimas vaidmenimis, matomi piešiniuose.

Diagrama 3.2.1. *Kompensuotas teigiamų šeimos reprezentacijų profilis (1 klasteris)*

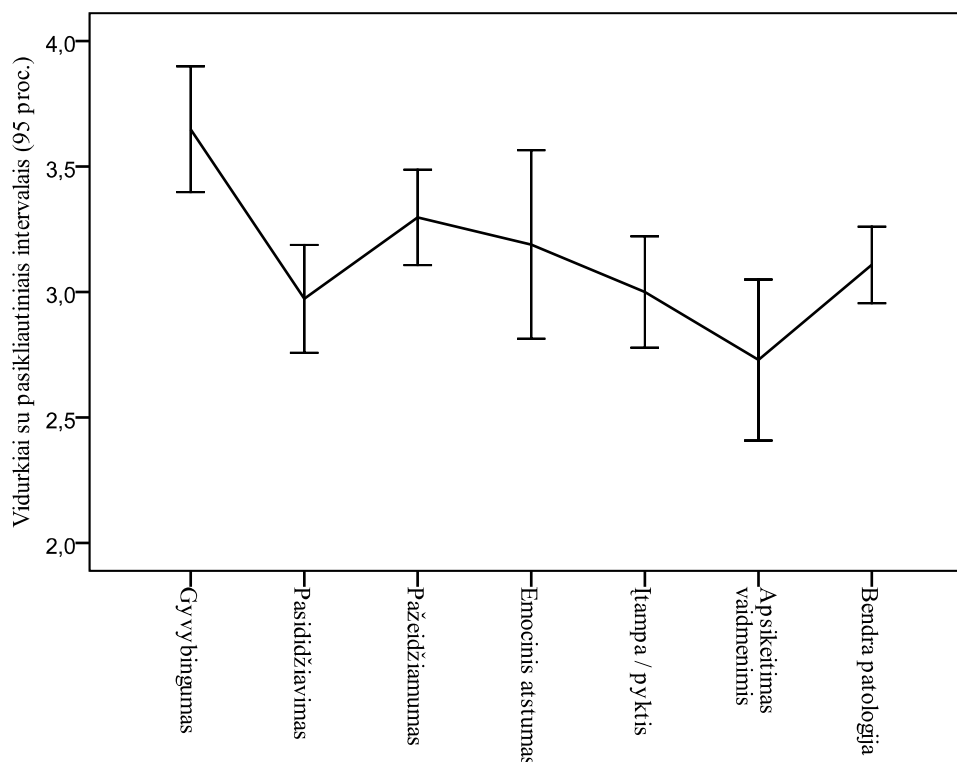
Negatyvių šeimos reprezentacijų klasteris. Antrąjį klasterį sudaro iš viso 38 vaikai. Į jį pateko daugiau berniukų nei mergaičių (81,6 proc. ir 18,4 proc. atitinkamai), amžiaus vidurkis 8,95 m. Vaikų, kurie pateko į šį klasterį, vidinės šeimos reprezentacijos gali būti apibūdintos kaip neigiamos (diagrama 3.2.2.). Teigiami požymiai, kurie atspindi saugų prierašumą, yra mažiau išreikšti (gyvybingumo vid. = 2,11, pasididžiavimo ir laimingumo šeimoje vid. = 1,55), o visi nesaugų prierašumą atspindintys požymiai, t.y. pažeidžiamumas (vid. = 4,37), emocinis atstumas tarp šeimos narių (vid. = 4,26), įtampa / pyktis (vid. = 4,32), apsikeitimas vaidmenimis (vid. = 3,18), yra labiau išreikšti. Taip pat ir bendros patologijos vidurkiai yra aukšti (vid. = 4,29). Apibendrinus, tokios reprezentacijos atspindi nesaugų prierašumą.

Diagrama 3.2.2. *Negatyvių šeimos reprezentacijų profilis (2 klasteris)*

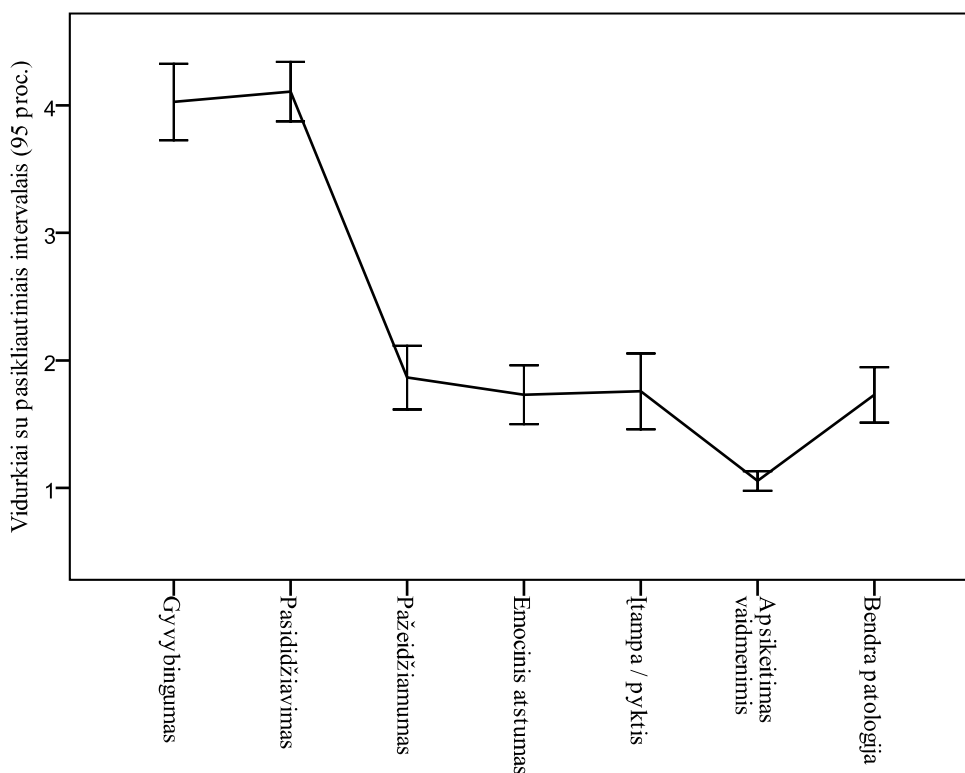
Vidutinių šeimos reprezentacijų klasteris. Trečiajame klasteryje yra apytiksliai po lygiai mergaičių ir berniukų (59,5 proc. ir 40,5 proc. atitinkamai), amžiaus vidurkis 8,78 m.. Į jį pateko 37 tyrimo dalyviai. Vaikai, patekę į trečiąjį klasterį, pasižymi vidutiniškomis šeimos reprezentacijomis (diagrama 3.2.3.): visų piešinio skalių rodikliai yra apie vidurį, t.y. 3 balus. Gyvybingumo įverčio vidurkis yra 3,65, pasididžiavimo ir laimingumo šeimoje vid. = 2,97, pažeidžiamumo vid. = 3,30, emocinio atstumo / izoliacijos vid. = 3,19, įtampos / pykčio vid. = 3,00, apsikeitimo vaidmenimis vid. = 2,73, bendros patologijos vid. = 3,12.

Diagrama 3.2.3. Vidutiniškų šeimos reprezentacijų profilis (3 klasteris)

Pozityvių šeimos reprezentacijų klasteris. Ketvirtajame klasteryje yra 67,6 proc. mergaičių ir 32,4 proc. berniukų (iš viso 37 vaikai), amžiaus vidurkis yra 8,41 m. Jų vidinės šeimos reprezentacijos yra santykinai teigiamos ir atspindi saugų prierašumą (diagrama 3.2.4.). Šių vaikų piešiniuose yra daug gyvybingumo / kūrybiškumo (vid. = 4,03) bei pasididžiavimo / laimingumo (vid. = 4,11) požymių. Neigiami požymiai šio klasterio vaikų piešiniuose yra mažiau išreikšti: pažeidžiamumo vid. = 1,87, emocinio atstumo / izoliacijos vid. = 1,73, įtampos / pykčio vid. = 1,76, apsikeitimo vaidmenimis vid. = 1,05, bendros patologijos vid. = 1,73. Bendrai šio klasterio vaikų šeimos reprezentacijos gali būti apibūdintos kaip išreiškiančios saugų prierašumą.

Diagrama 3.2.4. Pozityvių šeimos reprezentacijų profilis (4 klasteris)

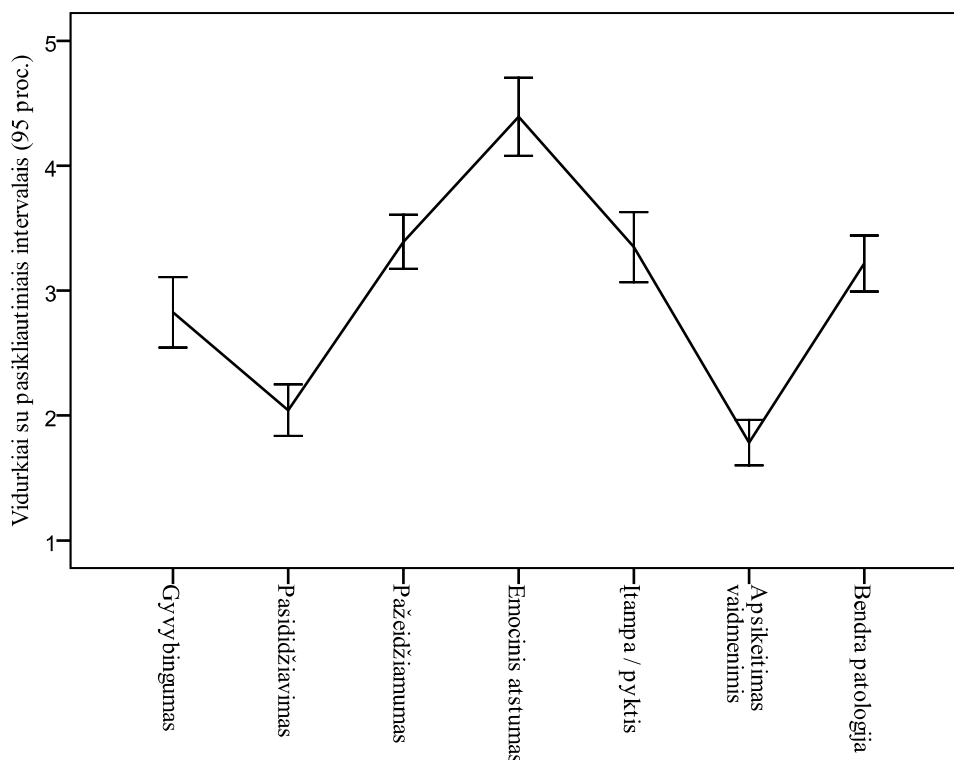

Aukšto emocinio atstumo / izoliacijos reprezentacijų klasteris.

Penktąjį klasterį sudaro 60,9 proc. mergaičių ir 39,1 proc. berniukų (iš viso 23 vaikai), amžiaus vidurkis 8,35 m. Šiame klasteryje vaikai yra jaunesni nei visuose kituose klasteriuose. Šių vaikų šeimos reprezentacijos pasižymi stipriai išreikštais emocinio atstumo / izoliacijos požymiais (vid. = 4,39) (diagrama 3.2.5.). Aukštas emocinis atstumas tarp vaiko ir mamos siejasi su vengiančio prieraišumo tipu. Šių vaikų piešiniuose yra mažiau pasididžiavimo ir laimingumo (vid. = 2,04) bei apsikeitimo vaidmenimis požymių (vid. = 1,78). Visų kitų skalių rodikliai yra vidutiniški: gyvybingumo / kūrybiškumo vid. = 2,83, pažeidžiamumo vid. = 2,04, įtampos / pykčio vid. = 3,35, bendros patologijos vid. = 3,22.

Diagrama 3.2.5. Aukšto emocinio atstumo / izoliacijos reprezentacijų profilis (5 klasteris)

Vaikų, patekusių į skirtingus reprezentacijų klasterius, palyginimai pagal vaikų lytį, amžių, šeimos struktūrą ir psichosocialinį funkcionavimą

Vaikų pasiskirstymą pagal lytį, amžių, išvykimą, šeiminę padėtį ir psichosocialinį funkcionavimą palyginome atskiruose klasteriuose. Siekėme nustatyti, ar šeiminei padėčiai ir išvykimui buvo susiję su tam tikrais reprezentacijų profiliais.

Palyginimo rezultatai atskleidė statistiškai reikšmingus pasiskirstymo pagal lytį skirtumus ($p = 0,00$) (lentelė 3.2.2.).

Išskirti klasteriai palyginti ir pagal vaikų amžiaus vidurkius (lentelė 3.2.1.). Poriniai palyginimai (pritaikius Mann-Whitney U testą) atskleidė, kad vaikai iš penktojo (aukšto emocinio atstumo / izoliacijos) klasterio yra jaunesni nei vaikai iš visų kitų klasterių. Vaikai iš trečiojo (vidutiniškų reprezentacijų) klasterio yra jaunesni nei vaikai iš ketvirtojo (pozityvių reprezentacijų) klasterio.

Palyginimai pagal išvykimus bei šeiminę padėtį statistiškai reikšmingų skirtumų tarp klasterių neatskleidė (lentelė 3.2.2.).

Lentelė 3.2.2. *Vaikų pasiskirstymo pagal lytį, išvykimus ir šeiminę padėtį atskiruose klasteriuose palyginimas (taikytas tikslusis Fisher'io testas)*

Kintamieji	1 klasteris		2 klasteris		3 klasteris		4 klasteris		5 klasteris		p
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Mergaitės	25	69,4	7	18,4	22	59,5	25	67,6	14	60,9	0,00**
Berniukai	11	30,6	31	81,6	15	40,5	12	32,4	9	39,1	
Išvykę	15	41,7	17	44,7	20	54,1	18	48,6	14	60,9	0,63
Neišvykę	21	58,3	21	55,3	17	45,9	19	51,4	9	39,1	
Pilna šeima	14	38,9	11	71,1	21	56,8	13	35,1	14	60,9	0,16
Nepilna šeima	22	61,1	27	28,9	16	43,2	24	64,9	9	39,1	

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; 1 – kompensuotas teigiamų reprezentacijų klasteris, 2 – negatyvių šeimos reprezentacijų klasteris, 3 – vidutinių reprezentacijų klasteris, 4 – pozityvių reprezentacijų klasteris ir 5 – aukšto emocinio atstumo / izoliacijos reprezentacijų klasteris.

Atlikus vaikų psichosocialinio funkcionavimo, remiantis tėvų atsakymais, palyginimus tarp klasterių, nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai pagal užsisklendimo / depresiškumo ($p = 0,01$), dėmesio sunkumų ($p = 0,00$), taisyklių laužymo ($p = 0,03$) ir eksternalių ($p = 0,04$) bei bendrų sunkumų ($p = 0,03$) skales. Remiantis mokytojų atsakymais, skirtumai išryškėjo pagal dėmesio sunkumų ($p = 0,00$), taisyklių laužymo ($p = 0,01$), agresyvaus elgesio ($p = 0,01$) ir eksternalių ($p = 0,01$) bei bendrų sunkumų ($p = 0,01$) skales (priedas nr. 8, lentelės 8.1. ir 8.2.). Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų vidurkiai statistiškai reikšmingai besiskiriančiose sunkumų skalėse pavaizduoti grafiškai (diagramos 3.2.6., 3.2.7.).

Diagrama 3.2.6. *Vaikų užsisklendimo / depresiškumo, dėmesio sunkumų bei taisyklių laužymo vidurkiai atskiruose klasteriuose*

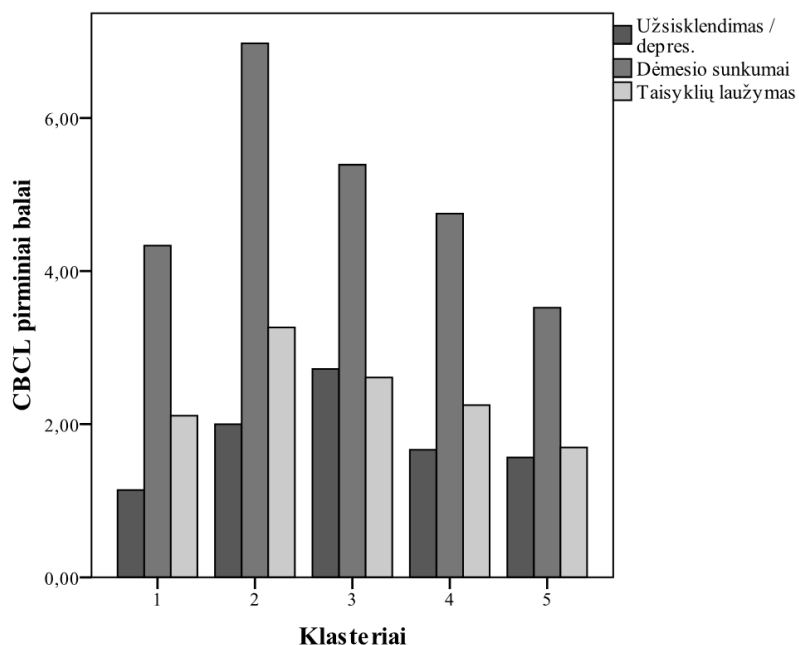
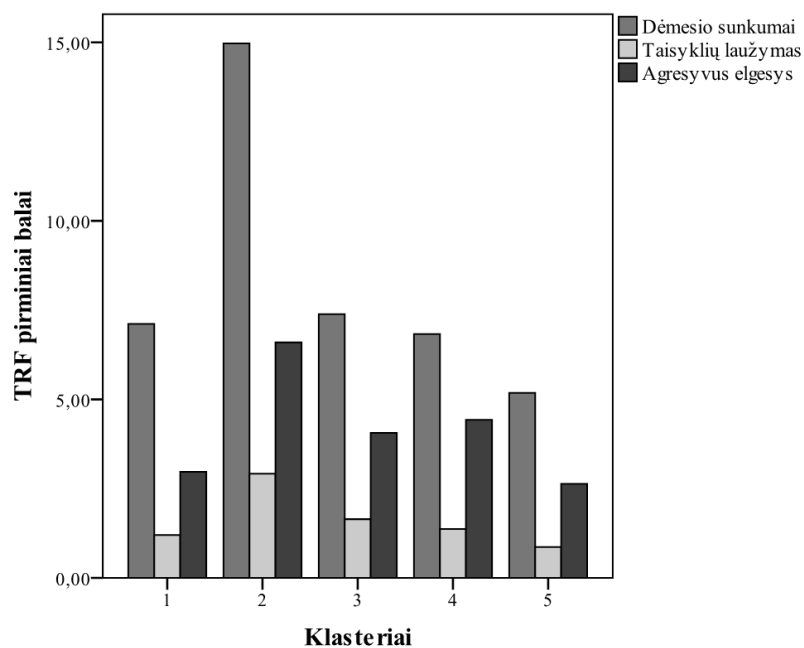

Diagrama 3.2.7. *Vaikų dėmesio sunkumų, taisyklių laužymo bei agresyvaus elgesio vidurkiai atskiruose klasteriuose*

Norint sužinoti, ar psichosocialinio funkcionavimo skirtumai leidžia numatyti, į kurią iš penkių klasterių vaikas pateks, taikyta multinominė logistika. Pirmiausia prognozė skaičiuota remiantis tėvų / globėjų atsakymais. Priklausomas kintamasis buvo priskyrimas klasteriams, o prognozė daryta remiantis vaiko elgesio ir emocijų sunkumais. Prognostinis modelis buvo

statistiškai reikšmingas: $\chi^2 = 52,23$, $df = 32$, $p = 0,013$. Cox ir Snell (0,266) bei Nagelkerke (0,277) kriterijai rodytų, kad modelis tinkamas, nors svarbu atsižvelgti į tai, kad tyrimo imtis nebuvo pakankamai didelė ir tai galėjo daryti įtaką modelio tinkamumo kriterijų tikslumui. Klasifikuojant į klasterius svarbiausios buvo nerimastingumo / depresiškumo ($p = 0,01$) ir dėmesio sunkumų ($p = 0,03$) skalės (lentelė 3.2.3.).

Remiantis papildomu Wald'o kriterijumi, klasifikacija įvyko dėl II (pozityvių šeimos reprezentacijų) ir IV (negatyvių šeimos reprezentacijų) bei III (vidutiniškų reprezentacijų) ir IV klasterių skirtumų. Daugiau dėmesio problemų didino tikimybę patekti į IV klasterį lyginant su II ($p = 0,02$), o daugiau užsisklendimo problemų ($p = 0,01$), somatinių skundų ($p = 0,04$) ir mažiau mąstymo sunkumų ($p = 0,02$) didino tikimybę patekti į IV klasterį lyginant su III.

Iš viso teisingai suklasifikuota 37,3 proc. atvejų. Mažiausias klasifikavimo tikslumas (25 proc.) buvo priskiriant į IV (pozityvių šeimos reprezentacijų) klasterį (priedas nr. 9., lentelė 9.1.).

Lentelė 3.2.3. *Multinominės logistikos rezultatai (priskyrimas klasteriams remiantis tėvų / globėjų atsakymais apie vaiko elgesio ir emocijų sunkumus)*

Kintamieji	-2log tikėtinumo santykis	χ^2	p
Intercept	491,24	5,68	0,23
Nerimasting./depresiškumo	489,11	3,54	0,47
Užsisklend./depresiškumo	499,78	14,21	0,01*
Somatinių skundų	490,70	5,14	0,27
Socialinių sunkumų	490,16	4,60	0,33
Mąstymo sunkumų	493,20	7,63	0,11
Dėmesio sunkumų	496,44	10,88	0,03*
Taisyklių laužymo	486,18	0,62	0,96
Agresyvaus elgesio	486,84	1,27	0,87

* $p < 0,05$

Priskyrimą klasteriams prognozuojant pagal mokytojų atsakymus, modelis taip pat buvo statistiškai reikšmingas: $\chi^2 = 46,30$, $df = 32$, $p = 0,04$. Cox ir Snell = 0,251, Nagelkerke = 0,262. Klasifikuojant į klasterius svarbiausia buvo dėmesio sunkumų skalė ($p = 0,00$) (lentelė 3.2.4.).

Lentelė 3.2.4. *Multinominės logistikos rezultatai (priskyrimas klasteriams remiantis mokytojų atsakymais apie vaiko elgesio ir emocijų sunkumus)*

Kintamieji	-2log tikėtimumo santykis	χ^2	<i>p</i>
Intercept	441,77	3,49	0,48
Nerimasting./depresiškumo	438,80	0,51	0,97
Užsisklend./depresiškumo	443,71	5,42	0,25
Somatinių skundų	443,07	4,79	0,31
Socialinių sunkumų	440,07	1,78	0,78
Mąstymo sunkumų	441,31	3,02	0,56
Dėmesio sunkumų	457,80	19,51	0,00**
Taisyklių laužymo	439,56	1,27	0,87
Agresyvaus elgesio	446,56	8,27	0,08

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Remiantis Wald'o kriterijumi, klasifikacija įvyko dėl II (pozityvių šeimos reprezentacijų) ir IV (negatyvių šeimos reprezentacijų) klasterių skirtumų. Daugiau dėmesio problemų ir mažiau agresyvumo problemų didino tikimybę patekti į IV klasterį lyginant su II ($p = 0,00$ ir $p = 0,01$). Iš viso teisingai buvo suklasifikuota 38,1 proc. atvejų, nors į V klasterį (aukšto emocinio atstumo / izoliacijos reprezentacijų) teisingai nebuvo priskirtas nė vienas tiriamasis (priedas nr. 9., lentelė 9.2.).

Šiame skyrelyje pateiktą duomenų analizę būtų galima apibendrinti taip: grupuojant vaikus pagal jų šeimos reprezentacijų aspektus, išryškėjo kompensuotas teigiamų, negatyvių, vidutiniškų, pozityvių reprezentacijų ir aukšto emocinio atstumo / izoliacijos klasteriai. Apibūdinant kiekvieną klasterį, pateikti to klasterio reprezentacijų profilius atitinkantys atvejų pavyzdžiai. Nustatyta, kad į skirtingus klasterius patekę vaikai skiriasi pagal amžių ir lytį. Sąsajų su tėvų išvykimu ir šeimine padėtimi neišryškėjo. Vaikų elgesio ir emocijų sunkumai (ypač dėmesio bei užsisklendimo / depresiškumo) leido numatyti vaikų šeimos reprezentacijų profilius. Tėvų / globėjų atsakymų prognostinis reikšmingumas priskiriant klasteriams buvo didesnis nei mokytojų.

3.3. Sociodemografinių ir auklėjimo kintamųjų sąsajos su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu ir šeimos reprezentacijomis atotolio šeimose

Remiantis atsakymais į anketos klausimus, įvertinta, kiek išvykę šeimos nariai dalyvavo auklėjant vaiką. Procentinis atsakymų apie dalyvavimą auklėjant pasiskirstymas atotolio šeimose ir priklausomai nuo to, kuris šeimos narys išvykęs, yra pateiktas lentelėje 3.3.1. Pastebėtina, kad daugiausia išvykusių šeimos narių dalyvauja priimant sprendimus apie vaiką (32 proc.), kalbasi apie vaiką su likusiais kartu šeimos nariais keletą kartų per savaitę (beveik 47 proc. išvykusiųjų) ir bendrauja su vaiku keletą kartų per savaitę (43,7 proc. išvykusiųjų). Panašios tendencijos išliko ir analizuojant rezultatus grupėse pagal tai, kuris šeimos narys išvykęs: daugiausia atsakymų yra susitelkę ties teiginiais, liudijančiais apie aktyvų dalyvavimą auklėjant vaiką.

Atsakymai į 3 klausimus apie auklėjimą, tiesinės transformacijos būdu juos pervedus į 6 balų skalę, buvo apjungti į bendrą kintamąjį „Išvykusiojo dalyvavimas vaiko auklėjime“ (šios skalės Cronbach α standartizuotoms reikšmėms – 0,75).

Tyrimo anketoje 3 klausimai buvo skirti įvertinti vaiko galimybes pačiam inicijuoti kontaktą su išvykusiuoju šeimos nariu:

- a) Ar vaikas turi telefono numerį ir gali pats paskambinti ar parašyti žinutę mamai / tėčiui (šeimos nariui negyvenančiam kartu) kada nori?
- b) Ar vaikas turi el. paštą ir gali pats parašyti mamai/tėčiui (šeimos nariui negyvenančiam kartu) kada nori?
- c) Ar vaikas gali pats kaip nors kitaip pasiekti mamą / tėtį (šeimos narį negyvenantį kartu)?

Į šiuos klausimus buvo galima pasirinkti atsakymus „taip“ arba „ne“. Atsakymų į šiuos klausimus suma buvo vertinta kaip „vaiko galimybė pačiam inicijuoti kontaktą“.

Lentelė 3.3.1. Atsakymų apie išvykusiųjų dalyvavimą vaiko auklėjime pasiskirstymas atotolio šeimose ir priklausomai nuo to, kuris šeimos narys išvykęs

Išvykusiojo dalyvavimas auklėjant vaiką	Atotolio vaikai N = 103		Išvyko mama N = 35		Išvyko tėtis N = 58		Išvyko abu N = 10	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Išvykusiojo daroma įtaka sprendimams apie vaiką								
<i>Nedaro įtakos</i>	23	22,3	7	20,0	13	22,4	3	30,0
<i>Šiek tiek daro įtaką</i>	33	32,0	9	25,7	22	37,9	2	20,0
<i>Daro stiprią įtaką</i>	30	29,1	7	20,0	19	32,8	4	40,0
<i>Neatsakė</i>	17	16,5	12	34,3	4	6,9	1	10,0
<i>Viso</i>	103	100	35	100	58	100	10	100
Pokalbių apie vaiką su išvykusiųjų dažnis								
<i>Nesikalba</i>	4	3,9	2	5,7	2	3,4	0	0,0
<i>Kartą per metus</i>	2	1,9	1	2,9	1	1,7	0	0,0
<i>Kartą per pusmetį</i>	6	5,8	3	8,6	2	3,4	1	10,0
<i>1-3 k. per mėnesį</i>	10	9,7	4	11,4	6	10,3	0	0
<i>Kartą per savaitę</i>	18	17,5	4	11,4	12	20,7	2	20,0
<i>Keletą kartų per savaitę</i>	48	46,6	13	37,1	29	50,0	6	60,0
<i>Neatsakė</i>	15	14,6	8	22,9	6	10,3	1	10,0
<i>Viso</i>	103	100	35	100	58	100	10	100
Išvykusiojo kontakto su vaiku dažnis								
<i>Nekontakuoja</i>	1	1	0,0	0,0	1	1,7	0	0,0
<i>Kartą per metus</i>	3	2,9	0,0	0,0	3	5,2	0	0,0
<i>Kartą per pusmetį</i>	6	5,8	3	8,6	2	3,4	1	10,0
<i>1-3 k. per mėnesį</i>	17	16,5	5	14,3	11	19,0	1	10,0
<i>Kartą per savaitę</i>	23	22,3	6	17,1	14	24,1	3	30,0
<i>Keletą kartų per savaitę</i>	45	43,7	18	51,4	23	39,7	4	40,0
<i>Neatsakė</i>	8	7,8	3	8,6	4	6,9	1	10,0
<i>Viso</i>	103	100	35	100	58	100	10	100

* Duomenys pateikti pagal vaikų, o ne šeimų skaičių. Procentai skaičiuoti įtraukus trūkstamas reikšmes.

Pirmiausia buvo įvertintos sociodemografinių ir kitų su išvykimu susijusių tyrimo kintamųjų tarpusavio koreliacijos (lentelė 3.3.2.). Nustatyti šie ryšiai:

- pildančiojo išsilavinimas koreliuoja su persikraustymų skaičiumi ($\rho = 0,28, p < 0,01$);
- šeimos finansinė padėtis susijusi su finansinės padėties pokyčiais po išvykimo ($\rho = 0,49, p < 0,01$) ir išvykimo trukme ($\rho = 0,22, p < 0,05$) ir

- neigiamai koreliuoja su vaiko amžiumi išvykimo metu ($\rho = -0,27, p < 0,01$);
- finansinės padėties pokyčiai teigiamai susiję su išvykusiojo dalyvavimu auklėjant vaiką ($\rho = 0,39, p < 0,01$)
  - persikraustymų skaičius ($\rho = 0,29, p < 0,01$) ir vaiko amžius ($\rho = 0,23, p < 0,05$) koreliuoja su vaiko galimybe pačiam inicijuoti kontaktą.

Įvertinta, kaip sociodemografiniai kintamieji, persikraustymų skaičius ir išvykusiojo dalyvavimas vaiko auklėjime buvo susiję su vaikų elgesio ir emocijų sunkumais atotolio šeimose (lentelė 3.3.3.). Remiantis rezultatais, sociodemografiniai kintamieji, vaiko amžius tėvų išvykimo metu bei išvykusiojo dalyvavimas vaiko auklėjime nebuvo susiję su vaikų elgesio ir emocijų sunkumais atotolio šeimose (lentelė 3.3.3.). Persikraustymų skaičius koreliavo su tėvų / globėjų nurodytais vaikų internaliais ir bendrais sunkumais. Nustatytos neigiamos statistiškai reikšmingos vaikų elgesio ir emocijų sunkumų koreliacijos su vaikų lytimi.

Lentelė 3.3.2. Sociodemografinių kintamųjų ir kitų su išvykimu susijusių kintamųjų tarpusavio koreliacijos atotolio šeimose (Spearman'o koreliacijos koeficientas)

Sociodemografiniai ir kt. kintamieji	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1. Pildančiojo išsilavinimas	0,03	0,16	-0,04	0,28**	-0,15	0,17	-0,13	-0,08	0,11	0,07
2. Pildančiojo amžius		-0,08	-0,09	-0,13	0,04	0,03	0,08	0,01	-0,16	0,04
3. Subjektyvi šeimos finansinė padėtis			0,49**	0,14	-0,27**	0,22*	-0,19	-0,17	0,04	0,18
4. Finansinės padėties pokyčiai po išvykimo				0,11	-0,07	0,05	-0,15	-0,17	0,03	0,39**
5. Persikraustymų skaičius					-0,04	0,11	0,06	-0,10	0,29**	-0,03
6. Vaiko amžius išvykimo metu						-0,88**	0,55**	-0,08	0,11	0,11
7. Išvykimo trukmė (metais)							-0,13	0,01	-0,01	-0,17
8. Vaiko amžius								-0,11	0,23*	-0,13
9. Vaiko lytis									0,06	0,01
10. Vaiko galimybė pačiam inicijuoti kontaktą										0,09
11. Išvykusiojo dalyvavimas auklėjant vaiką (bendras)										

* p < 0,05, ** p < 0,01

Lentelė 3.3.3. Sociodemografinių kintamųjų ir išvykusiojo dalyvavimo vaiko auklėjime sąsajos su vaikų elgesio ir emocijų sunkumais atotolio šeimose (Spearman'o koreliacijos koeficientas)

Sociodemografiniai kintamieji ir išvykusiojo dalyvavimas auklėjant	Remiantis tėvų / globėjų atsakymais			Remiantis mokytojų atsakymais		
	Internal. sunkumai	Eksternal. sunkumai	Bendri Sunkumai	Internal. sunkumai	Eksternal. sunkumai	Bendri sunkumai
Pildančiojo išsilavinimas	0,03	-0,04	-0,03	0,01	0,04	0,08
Pildančiojo amžius	-0,19	-0,13	-0,18	-0,17	-0,07	-0,17
Subjektyvi šeimos finansinė padėtis	0,06	0,09	0,06	-0,11	-0,01	0,01
Finansinės padėties pokyčiai po išvykimo	-0,03	0,04	0,01	0,02	-0,05	0,01
Persikraustymų skaičius	0,24*	0,19	0,21*	0,08	0,16	0,17
Vaiko amžius išvykimo metu	0,01	0,05	0,05	-0,13	0,01	-0,04
Išvykimo trukmė (metais)	-0,04	-0,03	-0,07	0,15	0,07	0,06
Vaiko amžius	0,02	0,04	0,04	-0,02	-0,04	-0,07
Vaiko lytis	-0,12	-0,34**	-0,25*	-0,08	-0,42**	-0,41**
Vaiko galimybė pačiam inicijuoti kontaktą	-0,06	-0,01	-0,05	0,14	-0,02	0,03
Išvykusiojo dalyvavimas auklėjant vaiką (bendras)	-0,06	-0,12	-0,06	0,17	-0,08	0,03

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Taip pat įvertinta, kaip sociodemografiniai kintamieji, persikraustymų skaičius ir išvykusiojo dalyvavimas auklėjant vaiką buvo susiję su vaikų šeimos reprezentacijomis atotolio šeimose (lentelė 3.3.4.). Nustatyta, kad sociodemografiniai kintamieji, persikraustymų skaičius ir vaiko amžius tėvų išvykimo metu nebuvo susiję su vaikų šeimos reprezentacijomis. Nustatytos statistiškai reikšmingos vaikų šeimos reprezentacijų sąsajos su vaikų lytimi: gyvybingumas / kūrybingumas, pasididžiavimas / laimingumas teigiamai koreliuoja su lytimi, o visos likusios piešinių vertinimo skalės (neigiamos) – neigiamai. Nustatyta neigiama sąsaja tarp išvykusiojo dalyvavimo auklėjant vaiką ir pažeidžiamumo bei apsikeitimo vaidmenimis, matomų vaikų piešiniuose.

Lentelė 3.3.4. Sociodemografinių kintamųjų ir išvykusiojo dalyvavimo vaiko auklėjime sąsajos su vaikų šeimos reprezentacijomis atotolio šeimose (Spearman koreliacijos koeficientas)

Sociodemografiniai kintamieji ir dalyvavimas auklėjant	Šeimos piešinių vertinimo skalės								
	G	L	P	E	I	V	K	B	γ
Pildančiojo išsilavinimas	-0,12	-0,18	0,16	0,15	0,15	-0,07	0,05	0,20	0,20
Pildančiojo amžius	0,20	0,18	-0,19	-0,11	-0,14	-0,12	-0,10	-0,16	-0,17
Subjektyvi šeimos finansinė padėtis	0,12	-0,04	0,07	-0,04	-0,04	-0,13	0,04	-0,06	-0,03
Finansinės padėties pokyčiai po išvykimo	-0,12	-0,03	-0,02	0,02	0,06	-0,11	0,17	0,05	0,03
Persikraustymų skaičius	-0,08	0,09	-0,06	-0,09	-0,07	-0,19	-0,10	-0,04	-0,08
Vaiko amžius išvykimo metu	0,07	0,11	-0,12	-0,00	0,02	-0,07	-0,07	-0,03	-0,04
Išvykimo trukmė (metais)	-0,03	0,01	0,05	-0,13	-0,11	0,05	-0,08	-0,05	-0,08
Vaiko amžius	0,08	0,19	-0,11	-0,18	-0,08	-0,02	-0,21	-0,08	-0,17
Vaiko lytis	0,37**	0,40**	-0,46**	-0,23*	-0,42**	-0,29*	-0,31*	-0,40**	-0,38**
Dalyvavimas vaiko auklėjant (bendras)	0,05	0,16	-0,25*	-0,10	-0,06	-0,27*	0,05	-0,12	-0,14

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; G – gyvybingumas / kūrybingumas, L – pasididžiavimas ir laimingumas, P – pažeidžiamumas, E – emocinis atstumas / izoliacija, I – įtampa / pyktis, V – apsikeitimas vaidmenimis, K – keistumas / disociacija, B – bendra patologija, γ – suminis indeksas.

Apibendrinant šiame skyrelyje pateiktus duomenis, pastebėtina, kad dauguma išvykusiųjų aktyviai dalyvavo auklėjant vaiką. Nustatyta, kad didžioji dalis vertintų sociodemografinių veiksnių, vaiko amžius tėvų išvykimo metu nebuvo susiję su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu ir šeimos reprezentacijomis. Remiantis gautais rezultatais, persikraustymų skaičius buvo susijęs su tėvų / globėjų nurodytais vaikų internaliais ir bendrais sunkumais. Išvykusiojo dalyvavimas auklėjant vaiką buvo neigiamai susijęs su pažeidžiamumo bei apsikeitimo vaidmenimis reprezentacijų požymiais. Nustatytos vaikų elgesio ir emocijų sunkumų bei šeimos reprezentacijų sąsajos su vaikų lytimi liudija, jog kai kuriose srityse berniukai patyrė daugiau sunkumų ir jų šeimos reprezentacijos buvo mažiau saugios nei mergaičių.

Vaikų psichosocialinio funkcionavimo ir šeimos reprezentacijų palyginimas pagal lytį ir amžių atotolio šeimose

Vaikų elgesio ir emocijų sunkumus ir šeimos reprezentacijas palyginome atotolio šeimų vaikus suskirstę į grupes pagal lytį ir amžių. Palyginimams taikyti Stjudento (grupėms pagal lytį) ir Kruskal-Wallis (amžiaus grupėms) kriterijai.

Atotolio vaikų psichosocialinį funkcionavimą (remiantis tėvų / globėjų atsakymais) palyginus pagal lytį, nustatyta, kad berniukai patiria statistiškai reikšmingai daugiau užsisklendimo / depresiškumo ($p = 0,04$), dėmesio ($p = 0,02$), taisyklių laužymo ($p = 0,00$) ir agresyvaus elgesio ($p = 0,00$) sunkumų, taip pat eksternalių ($p = 0,00$) ir bendrų sunkumų ($p = 0,01$) (lentelė 3.3.5.).

Lentelė 3.3.5. Atotolio šeimų vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, palyginimas pagal lytį (taikytas Stjudento *t* kriterijus)

CBCL klausimyno skalės	Vaikų lytis					
	Mergaitės (N = 51)		Berniukai (N = 52)		<i>t</i>	<i>p</i>
	Vid.	SN	Vid.	SN		
Nerimastingumo/depres.	3,47	2,70	3,90	2,79	0,80	0,43
Užsisklendimo/depres.	1,45	1,65	2,19	1,98	2,06	0,04*
Somatinių skundų	2,06	2,42	2,33	2,52	0,55	0,58
Socialinių sunkumų	2,82	2,86	3,56	2,84	1,31	0,19
Mąstymo sunkumų	1,61	2,59	2,10	2,11	1,05	0,30
Dėmesio sunkumų	4,14	3,45	5,90	3,86	2,45	0,02*
Taisyklių laužymo	1,43	1,82	3,14	2,89	3,57	0,00**
Agresyvaus elgesio	4,08	3,96	7,31	5,73	3,32	0,00**
Internalių sunkumų	6,98	5,80	8,42	6,19	1,22	0,23
Eksternalių sunkumų	5,51	5,51	10,44	8,18	3,58	0,00**
Bendrų sunkumų	21,20	18,11	30,52	18,98	2,55	0,01*

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Remiantis mokytojų atsakymais, berniukai patyrė statistiškai reikšmingai daugiau įvairių elgesio ir emocijų sunkumų nei mergaitės (lentelės 3.3.6.).

Lentelė 3.3.6. Atotolio šeimų vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, palyginimas pagal lytį (taikytas Stjudento *t* kriterijus)

CBCL klausimyno skalės	Vaikų lytis					
	Mergaitės (N = 50)		Berniukai (N = 48)		<i>t</i>	<i>p</i>
	Vid.	SN	Vid.	SN		
Nerimastingumo/depres.	3,66	2,91	3,63	4,17	-0,05	0,96
Užsisklendimo/depres.	1,80	2,03	2,75	2,53	2,05	0,04*
Somatinių skundų	1,06	1,54	1,10	1,60	0,14	0,89
Socialinių sunkumų	1,66	1,76	2,65	2,79	2,08	0,04*
Mąstymo sunkumų	0,36	0,83	1,13	1,48	3,14	0,00**
Dėmesio sunkumų	4,28	5,94	13,08	10,52	5,08	0,00**
Taisyklių laužymo	0,71	1,55	2,56	2,75	4,06	0,00**
Agresyvaus elgesio	1,64	3,47	7,06	8,19	4,24	0,00**
Internalių sunkumų	6,52	4,68	7,47	6,85	0,81	0,42
Eksternalių sunkumų	2,34	4,74	9,63	10,39	4,44	0,00**
Bendrų sunkumų	14,64	13,93	33,96	27,56	4,35	0,00**

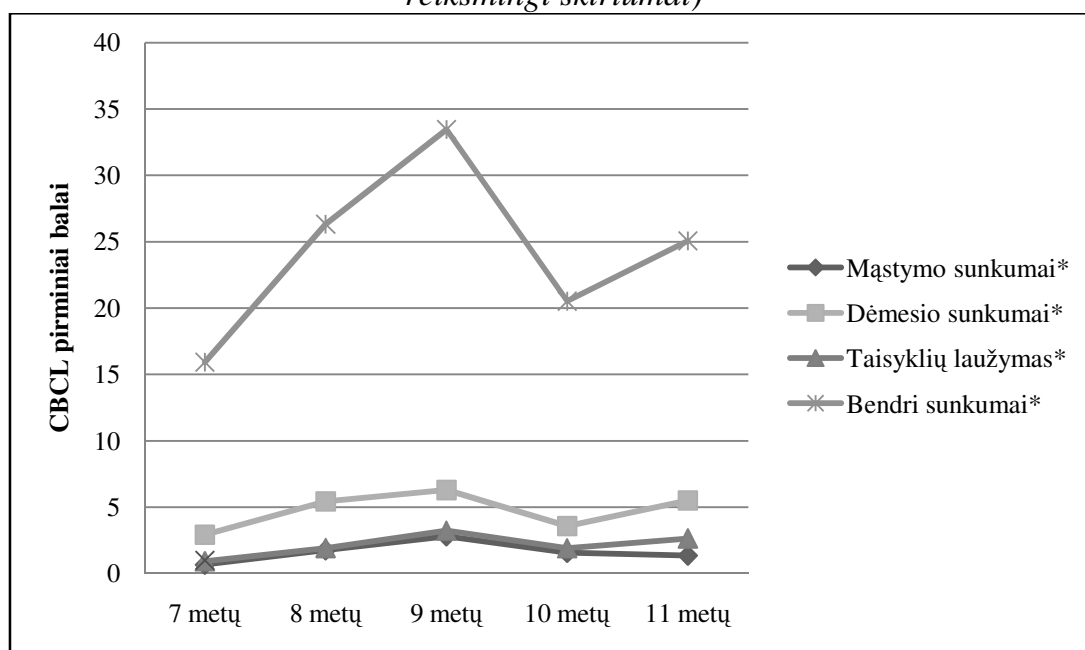
* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Atotolio šeimų vaikų elgesio ir emocijų sunkumus palyginus pagal amžių, nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai mąstymo sunkumų ($p = 0,02$), dėmesio sunkumų ($p = 0,01$), taisyklių laužymo ($p = 0,03$) ir bendrų sunkumų ($p = 0,02$) skalėse (priedas nr. 10., lentelė 10.1.).

Norint išsiaiškinti, kurios amžiaus grupės skyrėsi, taikytas Mann-Whitney U kriterijus. Nustatyta, kad pagal mąstymo sunkumus statistiškai reikšmingai skyrėsi septynmečių ir aštuonmečių ($p = 0,02$) bei devynmečių ($p = 0,01$) įverčiai, taip pat devynmečių ir dešimtmečių ($p = 0,04$) įverčiai; pagal dėmesio sunkumus skyrėsi devynmečių ir septynmečių ($p = 0,02$) bei devynmečių ir dešimtmečių ($p = 0,01$) įverčiai; pagal taisyklių laužymą skyrėsi septynmečių ir aštuonmečių ($p = 0,02$) bei devynmečių ($p = 0,00$) įverčiai; pagal bendrus sunkumus skyrėsi septynmečių ir devynmečių ($p = 0,00$) bei dešimtmečių ir devynmečių ($p = 0,01$) įverčiai.

Diagramoje 3.3.1. išryškėjo, kad 8 ir 9 metų vaikai patyrė daugiau sunkumų nei 7 metų vaikai (joje pavaizduoti tik statistiškai reikšmingai besiskiriančių skalių vidurkiai).

Diagrama 3.3.1. *Vaičių mąstymo, dėmesio, taisyklių laužymo ir bendrų sunkumų vidurkių palyginimas tarp amžiaus grupių (* pažymėti statistiškai reikšmingi skirtumai)*

Šeimos reprezentacijas palyginus pagal lytį, nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai, kurie atskleidė, kad mergaičių šeimos reprezentacijos buvo pozityvesnės nei berniukų. „Teigiamose“ piešinių skalėse mergaičių įvertinimų vidurkiai yra statistiškai reikšmingai aukštesni ($p < 0,01$), o

„neigiamose“ – statistiškai reikšmingai žemesni palyginus su berniukų (lentelė 3.3.7.).

Lentelė 3.3.7. *Vaikų šeimos reprezentacijų, atsispindinčių šeimos piešiniuose, palyginimas pagal lytį (Stjudento t kriterijus)*

Piešinių vertinimo skalės	Vaikų lytis					
	Mergaitės (N = 42)		Berniukai (N = 41)		t	P
	Vid.	SN	Vid.	SN		
Gyvybingumas/kūryb.	3,71	0,94	2,93	1,03	3,62	0,00**
Pasididžiavimas/laiming.	3,33	1,10	2,37	1,13	3,95	0,00**
Pažeidžiamumas	2,60	0,99	3,66	1,02	-4,83	0,00**
Emocinis atstumas	2,93	1,35	3,56	1,34	-2,14	0,04*
Įtampa/pyktis	2,48	1,17	3,51	1,12	-4,11	0,00**
Apsikeitimas vaidm.	2,14	1,10	2,77	1,06	-2,47	0,02**
Keistumas/disociacija	1,62	0,82	2,27	1,18	-2,91	0,01**
Bendra patologija	2,36	1,16	3,34	1,13	-3,90	0,00**
Suminis indeksas γ	1,95	3,21	4,54	3,13	-3,71	0,00**

Pastaba. Apsikeitimo vaidmenimis skalėje yra daugiau trūkstumų reikšmių, nes kai kurių piešinių buvo neįmanoma pagal ją įvertinti dėl kai kurių šeimos narių nepavaizdavimo;

* p < 0,05, ** p < 0,01

Šeimos reprezentacijas palyginus pagal amžių, statistiškai reikšmingų skirtumų nenustatyta (priedas nr. 10., lentelė 10.2.).

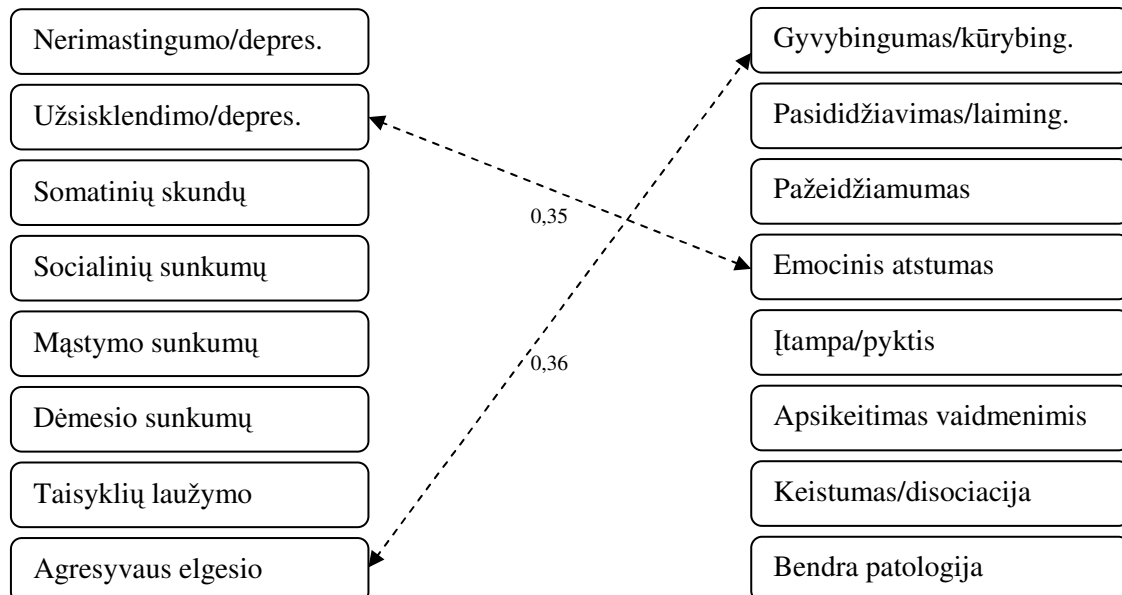
Apibendrinus vaikų psichosocialinio funkcionavimo palyginimus pagal lytį, pastebėtina, kad atotolio vaikų imtyje berniukai patyrė daugiau užsisklendimo / depresiškumo, dėmesio, taisyklių laužymo ir agresyvaus elgesio sunkumų nei mergaitės. Statistiškai reikšmingi skirtumai nustatyti ir palyginus pagal eksternalių ir bendrų sunkumų skales. Apibendrinus elgesio ir emocijų sunkumų palyginimus pagal amžių, galima konstatuoti, kad daugumoje sričių skirtingo amžiaus vaikų sunkumai nesiskyrė. Išryškėjo, kad 9 metų vaikai palyginus su septynmečiais ir dešimtmečiais patyrė daugiau sunkumų. Šeimos reprezentacijų palyginimai pagal lytį leidžia konstatuoti, kad mergaičių šeimos reprezentacijos yra saugesnės nei berniukų, o jas palyginus pagal amžių, skirtumų neišryškėjo.

3.4. Vaikų šeimos reprezentacijų ir psichosocialinio funkcionavimo sąsajos atotolio šeimose

Įvertinome atotolio šeimų vaikų psichosocialinio funkcionavimo, išreikšto elgesio ir emocijų sunkumais, sąsajas su šeimos reprezentacijomis. Kadangi nustatyta, kad ir elgesio sunkumai, ir šeimos reprezentacijos buvo susijusios su vaikų lytimi, koreliacijas skaičiavome mergaitėms ir berniukams atskirai.

Įvertinus elgesio ir emocijų sunkumų ir šeimos reprezentacijų sąsajas mergaitėms, nustatyta, kad užsisklendimo / depresiškumo sunkumai statistiškai reikšmingai koreliuoja su emocinio atstumo / izoliacijos skale, o agresyvus elgesys teigiamai koreliuoja su gyvybingumo / kūrybingumo požymiais piešiniuose, remiantis mokytojų atsakymais (diagrama 3.4.1.). Remiantis tėvų / globėjų atsakymais sąsajų tarp reprezentacijų ir psichosocialinio funkcionavimo nebuvo nustatyta.

Diagrama 3.4.1. Mergaičių elgesio ir emocijų sunkumų ir šeimos reprezentacijų sąsajos (Pearson koreliacijos koeficientas)*

* $p < 0,05$

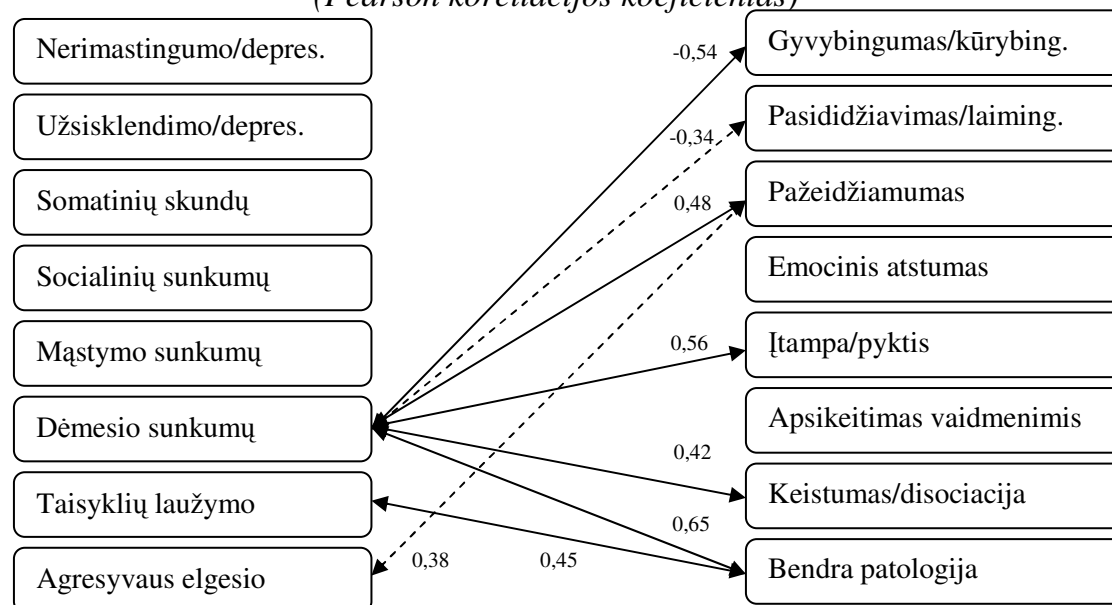

Įvertinus elgesio ir emocijų sunkumų (remiantis tėvų / globėjų atsakymais) ir šeimos reprezentacijų sąsajas berniukams, nustatyta: dėmesio sunkumai neigiamai koreliuoja su gyvybingumu / kūrybingumu ir pasididžiavimu / laimingumu ir teigiamai susiję su pažeidžiamumu, įtampa / pykčiu, keistumu / disociacija ir bendra patologija; taisyklių laužymas teigiamai susijęs su bendra patologija, o agresyvus elgesys teigiamai koreliuoja su pažeidžiamumu (diagrama 3.4.2.).

Remiantis mokytojų atsakymais apie berniukų elgesio ir emocijų sunkumus, nustatytos šios koreliacijos (diagrama 3.4.3.):

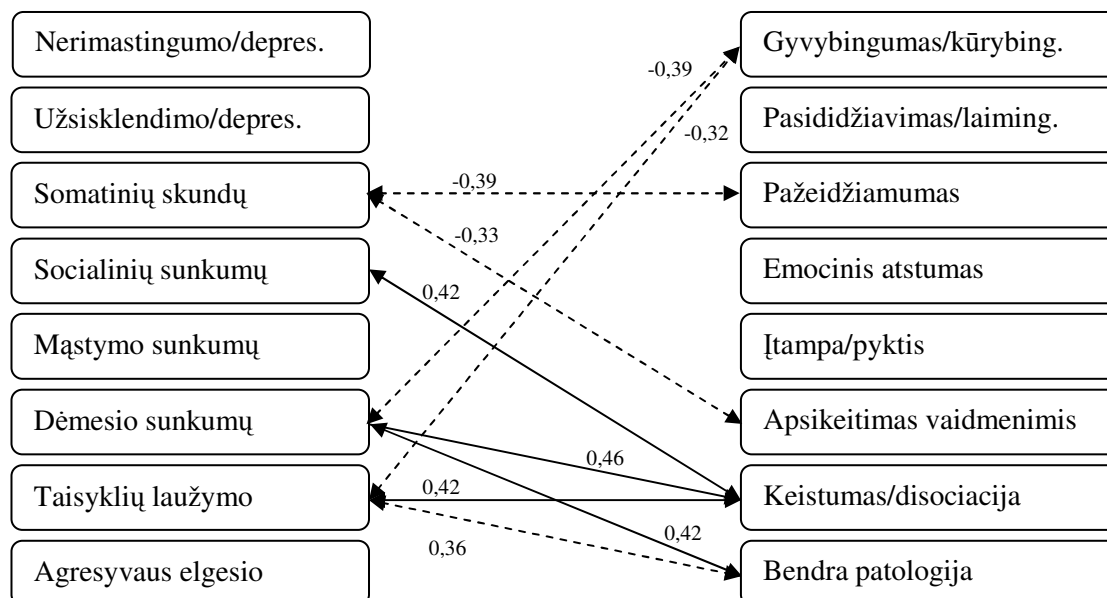
- somatiniai skundai neigiamai susiję su pažeidžiamumu ir apsikeitimu vaidmenimis, atsispindinčiais šeimos piešiniuose;
- socialiniai sunkumai teigiamai susiję su keistumu / disociacija;
- dėmesio sunkumai ir taisyklių laužymas neigiamai koreliuoja su gyvybingumu ir teigiamai siejasi su keistumu / disociacija bei bendra patologija;

Diagrama 3.4.2. *Berniukų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, ir šeimos reprezentacijų sąsajos (Pearson koreliacijos koeficientas)**

* Ištisa linija pažymėtos koreliacijos, kai $p < 0,01$; punktyrine linija pažymėtos koreliacijos, kai $p < 0,05$.

Diagrama 3.4.3. *Berniukų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, ir šeimos reprezentacijų sąsajos (Pearson koreliacijos koeficientas)**

* Ištisa linija pažymėtos koreliacijos, kai $p < 0,01$; punktyrine linija pažymėtos koreliacijos, kai $p < 0,05$.

Apibendrinus duomenis apie atotolio šeimų vaikų elgesio ir emocijų sunkumų ir šeimos reprezentacijų sąsajas, pastebėtina, kad mergaitėms šių sąsajų nustatyta mažiau nei berniukams. Daugiausia sąsajų berniukams nustatyta tarp dėmesio ir eksternalių sunkumų (t.y. taisyklių laužymo ir agresyvaus elgesio) ir įvairių šeimos reprezentacijų aspektų.

4. REZULTATŲ APITARIMAS

Nors mokslinėje literatūroje ir visuomenėje jau kuris laikas diskutuojama apie įvairius vaikų išsiskyrimo su tėvais dėl migracijos padarinius vaikams (Maslauskaitė, Stankūnienė, 2007; Juozeliūnienė, Kanapienienė, Kazlauskaitė, 2008; Malinauskas, 2007; Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002 ir kt.), šis tyrimas yra vienas pirmųjų, kuriame nagrinėjamas atotolio vaikų psichosocialinis funkcionavimas. Vaikų išsiskyrimo su tėvais pasekmės vaikams, ypač kalbant apie viduriniąją vaikystę, yra mokslinių diskusijų objektas. Tai matyti iš dviejų išryškėjusių krypčių, kurių viena pabrėžia apsaugančius veiksnius ir atsparumo procesus, o kita – riziką ir neigiamus padarinius (Kelly, Emery, 2003, Deater-Deckard, Dunn, 1999; Hetherington, Elmore, 2003). Tėvų darbo mobilumas yra savita vaikų išsiskyrimo su tėvais forma. Tai sukuria galimybę toliau gilintis į vaikų išsiskyrimo su tėvais problematiką. Šiuo tyrimu buvo siekiama (a) ištirti atotolio šeimų vaikų psichosocialinį funkcionavimą, vertinamą elgesio ir emocijų sunkumais; (b) ištirti atotolio šeimų vaikų vidines šeimos santykių reprezentacijas; (c) nustatyti sociodemografinių, auklėjimo ir kitų su išvykimu susijusių veiksnių sąsajas su vaikų psichosocialiniu funkcionavimu ir jų šeimos reprezentacijomis atotolio šeimose; (d) nustatyti vaikų šeimos reprezentacijų sąsajas su jų psichosocialiniu funkcionavimu atotolio šeimose. Rezultatų aptarimą suskirstėme į keturis skyrius atsižvelgdami į tyrimo tikslus.

4. 1. Atotolio šeimų vaikų psichosocialinis funkcionavimas

Vienas iš tyrimo uždavinių buvo įvertinti ir aprašyti atotolio šeimų vaikų psichosocialinį funkcionavimą. Tyrimo duomenys leidžia plačiau aptarti šeimų, kuriose yra išvykusių šeimos narių, bruožus. Atotolio šeimos iš tiesų yra labai nevienalytė imtis: gali skirtis šeiminei padėčiai, išvykimų trukmė, dažnis, priežastys, gali išvykti skirtingi šeimos nariai, vienas tėvų arba abu tėvai. Be to, dalyje šeimų išvykimas netgi gali būti veiksnys, lemiantis vaiko

patekimą į globos įstaigas (pagal VTAKI). Tai liudija labai ryškius šeimos sistemos pokyčius. Kitose atotolio šeimose vaikai patiria mažiau pasikeitimų. Atotolio šeimų nehomogeniškumas aptartas ir kitų autorių (Juozeliūnienė ir kt., 2008). Dėl šio nevienalytiškumo apie atotolio šeimų vaikus sudėtinga kalbėti apibendrintai.

Mūsų tyrimo imtį daugiausia sudarė vaikai, kurių yra išvykęs tėtis (56 proc.), o vaikų, kurių abu tėvai išvykę buvo tik apie 10 proc. Mokslinėje literatūroje nurodoma, kad šeimos migracijos modelis, kai emigruoja šeimos galva, yra labiausiai įprastas visuomenėje (pagal Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002). Šeimose, kuriose buvo išvykusių šeimos narių, daugiausia pildžiusiųjų nurodė turį aukštesnį išsilavinimą (net iki 80 proc. tiriamųjų pateko į grupę, turinčių aukštesnį ar pagrindinį išsilavinimą). Šeimų, kuriose buvo išvykusių šeimos narių, finansinė padėtis pagerėjo labiau nei tų, kuriose nebuvo išvykusiųjų, nors lyginant jų subjektyvią finansinę padėtį (po jos pagerėjimo), skirtumai nebuvo dideli. Labiau išryškėjo tai, kad nepilnose šeimose finansinė padėtis buvo vidutinė arba prasta (iki 85 proc. tiriamųjų buvo žemiau medianos) nepriklausomai nuo išvykimo.

Siekiant aprašyti atotolio šeimų vaikų psichosocialinį funkcionavimą, jų elgesio ir emocijų sunkumai buvo palyginti su Lietuvos reprezentacinės imties vaikų sunkumais. Palyginimas atskleidė, kad vaikų, kurių tėvai išvykę, psichosocialinis funkcionavimas iš esmės nesiskyrė nuo reprezentacinės imties vaikų sunkumų vidurkio. Sunkumus įvertinus pagal tėvų atsakymus, išryškėjo, kad atotolio šeimų vaikai patyrė mažiau nerimastingumo / depresiškumo ir bendrų sunkumų. Tokie rezultatai galėtų būti susiję su pačiu respondentu – galbūt atotolio šeimose (jose pildė ne vien mamos, bet ir tėčiai ir kiti vaiką prižiūrintys asmenys) anketas pildžiusieji ne taip gerai pažinojo vaiką arba nepastebėjo kai kurių jo sunkumų.

Įvertinus atotolio šeimų vaikų sunkumų pasiskirstymą į normas, rizikos ir nuokrypio zonas, pastebėtina, kad pagal įvairias elgesio ir emocijų sunkumų sritis į rizikos zoną pateko iki 17,5 proc. vaikų, į nuokrypio – iki 10,7 proc. vaikų. Palyginimui galima būtų pasinaudoti Galių ir sunkumų klausimynu

(SDQ) vertintų Lietuvos vaikų duomenimis (Girdzijauskienė, Gintilienė, Butkienė, Lesinskienė, Pūras, 2006). Remiantis jais, į nuokrypio zoną pateko nuo 10 proc. iki 22 proc. vaikų (priedas nr. 11.). Mūsų tyrimo imties rezultatai yra panašūs į SDQ vertintų vaikų duomenis: į nuokrypio zoną pagal elgesio ir emocijų sunkumus pateko panaši dalis atotolio šeimų vaikų kaip ir bendrosios Lietuvos vaikų populiacijos. Pastebėtina, kad patenkančių į nuokrypio zoną vaikų kiekis gali šiek tiek skirtis, kai vertinama nevienodais instrumentais.

Palyginus atotolio vaikų grupės elgesio ir emocijų sunkumų pasiskirstymą į normos ir bendrą – rizikos ir nuokrypio – zonas su sunkumų pasiskirstymu šeimose, kuriose nebuvo išvykusių šeimoms narių (pilnose ir nepilnose), nustatyta, kad atotolio vaikų grupėje buvo daugiau vaikų, turinčių mąstymo sunkumų (11,7 proc.) palyginti su pilnų (3,4 proc.) ir nepilnų šeimų (1,4 proc.) vaikais (remiantis tėvų / globėjų atsakymais). Šį skirtumą sudėtinga interpretuoti – į mąstymo skalę įeinantys teiginiai gali atspindėti ne vien mąstymo sunkumus (pavyzdžiui, „Sutrikęs miegas“, „Nervingi judesiai ar trūkčiojimai“, „Saugo daiktus, kurių jam / jai nereikia“ ir kt.). Teiginiai apie miego sunkumus arba įkyrias mintis atotolio grupės vaikų tėvų / globėjų galėjo būti vertinti kaip susiję su išvykimu. Tai pastebėta iš komentarų anketose (pvz., prie teiginio „Negali atsikratyti tam tikrų minčių. Įkyrios mintys“ esanti pastaba: „Nuolat galvoja apie tėvelį“.).

Aptariant gautus rezultatus apie atotolio šeimų vaikų psichosocialinį funkcionavimą, reiktų atsižvelgti į keletą aspektų. *Visų pirma*, rezultatų interpretacija labai priklauso nuo to, kaip suprantamas vaiko psichosocialinis funkcionavimas, o jį apibrėžti nėra paprasta. Sėkmingos raidos apibrėžimas pagal tai, kiek vaikas turi elgesio ir emocijų sunkumų, ar pagal klinikinį sutrikimą yra santykinai siauras ir statiškas. Vaiko psichikos sveikatą ir sėkmingą raidą geriausiai apibūdina lankstumas ir nuolatinis sugebėjimas keisti elgesį prisitaikant prie naujų aplinkos poreikių (Block, Block 1980, cit. pagal Talbot, McHale, 2003). Psychopatologijos formavimasis taip pat yra procesas ir jo eiga nėra vien tik blogėjanti. Atsižvelgiant į tai, galima būtų kelti hipotezę, kad pradinės mokyklos amžiaus vaikų sunkumai dar neišryškėjo. Jie gali

egzistuoti latentiskai. Elgesio ir emocijų sunkumų tuo momentu buvimas / nebuvimas tik iš dalies atspindi vaiko prisitaikymo sėkmę raidos procese.

Kita vertus, galima manyti, kad tėvams išvykus vaikai mobilizuoja visas turimas galias ir vyksta grūdinimosi procesai (Rutter, 1999). Vienam tėvų išvykus (kai šeima pilna), tai gali veikti kaip šeimą vienijantis veiksnys. Vienybė padeda išverti išsiskyrimą (Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002). Taip pat svarbu, kokie buvo vaiko santykiai ir raida buvo iki tėvams išvykstant. Jei iki tol vaiko raida buvo sėkminga ir jis gali gerai prisitaikyti prie pokyčių „įjungdamas“ savo adaptacinius procesus, reakcija į išsiskyrimą bus adekvati. Norint įvertinti šiuos užgrūdinančius ir apsaugančius raidos procesus, reikėtų atlikti ilgalaikius tyrimus. Vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais, ir apsaugančių veiksnių tyrinėjimas leistų atskleisti atsparumo procesus, t.y. dinaminį sėkmingą vaiko, susidūrusio su nepalankiomis šeimos aplinkybėmis prisitaikymo procesą (Giedraitytė, Bieliauskaitė, 2006; Luthar, Cicchetti, Becker, 2000). Atlikto tyrimo rezultatai leidžia kelti hipotezę apie atsparumo procesus atotolio šeimose.

Trečiasis aspektas, į kurį reikėtų atsižvelgti interpretuojant rezultatus, susijęs su imties atrankos ypatumais. Kadangi buvo gražinti du trečdaliai išdalintų anketų, yra tikimybė, kad būtent prasčiau funkcionuojančios šeimos ir vaikai liko nepasiekti. Galbūt anketų neužpildė tos šeimos, kur abu tėvai buvo išvykę, o vaikas likęs su seneliais, kaimynais, tetomis ar net vienas pats. Nagrinėjama tema yra jautri socialine ir stigmatizavimo prasme, tad yra lengviau atsakinėti į klausimus apie vaiko sunkumus tiems, kurie iš emigracijos gauna bent finansinės naudos – dauguma tiriamųjų nurodė išvykimo naudą (apie 36 proc. tyrimo dalyvių nurodė, kad po išvykimo finansinė padėtis labai pagerėjo). Tai galėtų būti vertinama kaip galimybė pateisinti savo išvykimą ir išsiskyrimą su vaikais ir kitais šeimos nariais. Tokiu atveju ir į klausimus apie vaiko psichosocialinį funkcionavimą atsakinėti yra lengviau. Gali būti, kad dėl stigmatizacijos tėvai ar globėjai vengė nurodyti vaiką patiriant sunkumų. Šiuo požiūriu rezultatus apie vaiko funkcionavimą

objektyvizuotų mokytojų atsakymai, tačiau dauguma mokytojų žinojo apie vaiko šeimos situaciją ir tėvų išvykimą, o tai galėjo paveikti jų atsakymus.

Galima ir dar viena interpretacija – galbūt vaikai, kurie, atsižvelgus į jų patirtį šeimoje, turėtų patirti sunkumų, bet jų nepatiria, iš tiesų nėra gerai prisitaikę. Jie gali būti vadinamieji „patogūs vaikai“, kurie stengiasi nesudaryti kitiems rūpesčių. Šeimos sistemų teorijoje aprašyta parentifikacija, t.y. apsikeitimas vaidmenimis su tėvais ir perdėta vaikų atsakomybė (Byng-Hall, 1999). Šią hipotezę patvirtintų tyrimu nustatytos sąsajos tarp išvykusiojo dalyvavimo auklėjant vaiką ir vaiko pažeidžiamumo bei apsikeitimo vaidmenimis, atsispindinčių šeimos reprezentacijose. Vaikas buvo labiau pažeidžiamas ir piešiniuose buvo pastebėta daugiau apsikeitimo vaidmenimis požymių, kai išvykęs šeimos narys mažiau dalyvavo jį auklėjant. Psichologinėje literatūroje nurodoma, kad apsikeitimas vaidmenimis gali labai neigiamai paveikti vaiko raidą (Marvin, 2003).

Palyginus atotolio vaikų psichosocialinį funkcionavimą pagal tai, kuris šeimos narys išvyko, pastebėta, kad grupėje, kurioje yra išvykęs tėtis, vaikų patiriamų sunkumų vidurkiai yra didesni (skirtumai nustatyti nerimastingumo / depresiškumo ir internalių sunkumų skalėse) nei kitose grupėse (vertinant tėvų / globėjų atsakymais). Remiantis mokytojų atsakymais, tokių skirtumų neišryškėjo. Interpretuojant tokius duomenis galima manyti, kad mamos linkę nurodyti daugiau vaikų sunkumų nei kiti vaiką prižiūrintys žmonės. Galima būtų klausti, ar kiti žmonės tų sunkumų nepastebi, ar tiesiog yra linkę mažiau jų nurodyti? Bet kokiu atveju tai leistų daryti prielaidą, kad vaikų sunkumai (o ypač internalūs) gali būti vertinami kaip su respondentu besisiejantis reiškinys (*informant-specific phenomena*) (Offord et al., 1996; cit. pagal Manassis, Mendlowitz, Menna, 1997). Ieškant kitų paaiškinimų, galima atkreipti dėmesį į pasikeitimus šeimoje, kurie vyksta išvykus tėvui ir išvykus motinai. Tikėtina, kad šeimose, kuriose darbo tikslais išvyko tėtis (šioje grupėje vaikai patyrė daugiau nerimastingumo ir depresiškumo sunkumų), likusiai su vaikui motinai tenka didesnis krūvis ir atsakomybė. Tai blogina jos savijautą ir per tai gali sietis su aukštesniais vaiko nerimastingumo požymiais. Būtų galima spėti, jog

šeimose, kuriose išvyko mama, situacija jau anksčiau buvo persistruktūravusi, pavyzdžiui, vaikas jau anksčiau gyveno su tėvu ir senele. Mamai išvykus, vaiko gyvenimo aplinka pasikeitė nedaug, nes ir anksčiau juo daugiausia rūpinosi senelė. Šią hipotezę skatina kelti papildomi komentarai iš anketų, tačiau norint geriau suprasti vaiko funkcionavimo ypatumus skirtingose atotolio šeimų grupėse, reikėtų papildomų tyrimų.

Remiantis gautais rezultatais, galima būtų manyti, jog šeimos struktūros ir vaiko psichosocialinio funkcionavimo sąsajos nėra tiesioginės. Tyrimas verčia abejoti, ar tėvų išvykimas ir šeimos struktūra yra rizikos veiksniai vaiko psichologinei savijautai. Siekdami išryškinti tolesnių tyrimų kryptis, plačiau aptarsime, kaip paprastai yra nustatomas rizikos veiksnys. Ryšys tarp veiksnio ar bruožo ir psichopatologinio padarinio kažkuriuo tyrinėjimų etapu leidžia vis tiksliau atskleisti, kiek nagrinėjamas veiksnys leidžia numatyti psichopatologiją ar dalyvauja priežastiniame jos atsiradimo procese (Kazdin et al., 1997; Kraemer, Stice, Kazdin, Offord, & Kupfer, 2001). Jei lygiagrečiai nustatoma, kad egzistuoja potencialiai riziką keliantis veiksnys ir kažkokia psichopatologija, tą veiksnį galima būtų vertinti kaip sutrikimo koreliatą (mūsų tyrimu sąsajos tarp tėvų išvykimo ir vaikų simptomų nenustatytos). Tačiau vienalaikis rizikos ir padarinio vertinimas neleidžia nustatyti, ar tarp jų yra priežasties-pasekmės ryšys. Norint išsiaiškinti, ar konstruktas yra rizikos veiksnys neigiamam padariniui, būtina žinoti, ar rizika egzistavo prieš atsirandant neigiamiems padariniams. Be to, netgi paties veiksnio priskyrimas rizikos veiksniams, žinant, kad jis ėjo anksčiau padarinių, dar neleidžia pasakyti kad jis *sukelia* neigiamus padarinius (Cicchetti, 2006). Tolesnis tyrimų etapas būtų rizikos žymenų ir rizikos mechanizmų diferencijavimas (O'Connor, Rutter, 1996). Rizikos mechanizmai leidžia nustatyti procesus, kuriais rizikos veiksniai veikia sukeldami padarinius (Cicchetti, 2006). Toks požiūris į rizikos veiksnius rodo, kad atliktas tyrimas galėtų būti vertinamas kaip pradinis etapas, norint suprasti vaiko-tėvų išsiskyrimo dėl migracijos ir vaiko psichosocialinio funkcionavimo ryšius.

4. 2. Vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, šeimos reprezentacijos

Antrasis tyrimo uždavinys buvo ištirti atotolio šeimų vaikų reprezentacijas. Jas palyginome su vaikų, nepatyrusių išsiskyrimo su tėvais, arba patyrusių kitokio pobūdžio išsiskyrimą (tėvų skyrybas) grupėmis. Rezentacijos buvo įvertintos taikant šeimos piešinių metodiką. Laikomės prielaidos, kad piešiniai atspindi ne tik psichomotorinius vaiko gebėjimus, bet ir emocinius šeimos santykių aspektus. Dėl neverbalinio pobūdžio, jie leidžia užfiksuoti išgyvenimus, kuriuos vaikams dar sunku išreikšti žodžiais, ir apima nesąmoningus reprezentacijų aspektus. Buvo įvertintas vaiko požiūris į šeimos santykius ir jo subjektyviai suvokiama padėtis šeimoje. Remiantis tyrimo rezultatais, vienu laiko momentu vertintos šeimos reprezentacijos ir šeimos veiksniai (t.y. tuo laiko momentu esantis išsiskyrimo patyrimas) nebuvo tarpusavyje susiję. Kitų autorių tyrimai patvirtina, kad sąsajas tarp šeimos procesų ir pavienių šeimos reprezentacijų aspektų yra sunku aptikti (Verschueren ir Marcoen, 1999; Poehlmann, 2008, Bergman, Magnusson, 1997), todėl rekomenduojama taikyti į individą orientuotą analizę. Remdamiesi holistiniu požiūriu, vaikus suskirstėme į grupes, kurioms buvo būdingi skirtingi vidinių reprezentacijų deriniai. Nors buvo tikėtasi, ambivalentiško bei vengiančio prieraišumo tipus atspindintys reprezentacijų profiliai neišryškėjo. Vietoj to, buvo aptikti penki galimi vidinių reprezentacijų aspektų deriniai, kurie atspindėjo pozityvias, vidutiniškas ir negatyvias, kompensuotas ir pasižyminčias emocine izoliacija (ar vengimu) reprezentacijas. Pasiskirstymas pagal šeimines padėtį ir išvykimus skirtingus reprezentacijų profilius turinčių vaikų grupėse nesiskyrė. Vaikų šeimos reprezentacijų profiliai skyrėsi pagal pasiskirstymą juose pagal vaikų lytį, amžiaus vidurkius ir vaikų psychosocialinį funkcionavimą. Aiškiausiai pagal sunkumus (ypač užsisklendimo ir dėmesio) buvo galima atskirti grupes vaikų, turinčių pozityvių ir negatyvių šeimos reprezentacijų profilius.

Šis tyrimas patvirtino, kad svarbus sisteminis požiūris į šeimą. Pavieniai įvykiai gali būti reikšmingi tam tikrais gyvenimo momentais, tačiau svarbiau

šeima kaip visuma, sistema (Cox, Paley, 1997; Parke, 2004; Cummings, Davies, 1996).

Interpretuojant šiuos rezultatus, kilo keletas minčių. Kadangi šeimos reprezentacijos nesiskyrė tarp vaikų, patyrusių išsiskyrimą su tėvais viduriniojoje vaikystėje ir vaikų, kurie jo nepatyrė, galima manyti, kad reprezentacijos yra intensyviai kuriamos ankstesniais gyvenimo periodais, o vėlesni įvykiai turi silpnesnį poveikį jų formavimuisi.

Be to, turimos palankesnės santykių reprezentacijos gali veikti kaip apsaugantis veiksnys. Yra žinoma, kad saugus prierašumas, vertintas ankstyvoje vaikystėje, gali apsaugančiai veikti vėlesnių išsiskyrimų kontekste (pagal Poehlmann, 2005) ir yra susijęs su atsparios raidos keliais aukštos rizikos grupėse (Masten et al., 1995). Tyrėjus visuomet domino raidos tęstinumo problema, t.y. kaip vėlesni įvykiai (pavyzdžiui, išsiskyrimas su tėvais) yra apjungiami su anksčiau įgyta patirtimi. Teorijose vartojamos sudėtingos sąvokos, pvz., heterotipinė sąvoka, elgesio transformacijos, reorganizacija (Sameroff, 2010). Šių raidos procesų atliktas tyrimas nustatyti neleidžia, tačiau įgalina iškelti klausimus.

Vienas iš dar neatsakytų klausimų apie raidą – ar raidos tęstinumas gali būti geriausiai paaiškintas aplinkos pastovumu. Mūsų tyrimo duomenimis, tėvų išvykimas (o tai ženklus artimiausios aplinkos pasikeitimas) nebuvo susijęs su vertintais vaikų šeimos reprezentacijų aspektais. Šiuos rezultatus galima būtų susieti su kitų autorių atliktų ilgalaikių tyrimų rezultatais: nustatyta, kad vien esamomis aplinkybėmis neįmanoma paaiškinti vaiko raidos tęstinumo (Carlson, Sroufe, Egeland, 2004). Kita vertus, tam tikras vaiko patirties pastovumas migracijos situacijoje galėjo būti ir išsaugotas (tarkime, besitęsiantis auklėjimas, pastovi globa). Remiantis mintimi, kad esamas elgesys yra ir dabarties aplinkybių, ir organizmo patirties, įgytos iki to laiko, rezultatas (Bowlby, 1973), yra nustatyta, kad ankstyvoji patirtis ir prisitaikymas įgalino numatyti vėlesnį elgesį netgi sukontroliavus vėlesnį patyrimą (Sroufe, Carlson, Levy, Egeland, 1999; Sroufe, Egeland, Kreutzer, 1990; pagal Carlson, Sroufe, Egeland, 2004).

Kita svarbi tema – aiškinimasis, kaip išorinis patyrimas laikui bėgant tampa vidiniu ir yra vaiko „nešamas“ toliau. Remiantis organizaciniu požiūriu į raidą, socialinio ir emocinio funkcionavimo tęstinumą lemia transakciniai procesai apimantys pastovią save reguliuojančio organizmo ir aplinkos sąveiką (Sroufe, 1979; Sameroff, 2010). Individai aktyviai kuria savo patirtį tai, kad ji derėtų su jau turima patirtimi. Tai vyksta tam tikru būdu interpretuojant ir atsirenkant patyrimus bei elgiantis taip, kad tai neprieštarautų ankstesniam išmokimui (Carlson, Sroufe, Egeland, 2004). Norint geriau suprasti šiuos procesus, reikėtų atlikti ilgalaikius tyrimus ir taikyti į asmenį nukreiptą analizę.

Vienas iš motyvuojančių dalykų, dirbant klinikinį darbą ir tyrinėjant raidą, yra pamatyti vaikų keitimąsi. Tačiau pokyčius ne visuomet galima pademonstruoti empirinių tyrimų metu. Yra žinoma, kad svarbu ne tik objektyvi situacija, bet ir vaiko naratyvas apie ją, t.y. kaip pats vaikas vertina situaciją. Naratyviniai metodai leidžia atskleisti gynybos procesus, emocinius verbalinius ir neverbalinius patirties aspektus (Steele et al., 2010). Mūsų tyrime naratyviniai metodai, atsižvelgiant į vaikų amžių, dar nebūtų buvę informatyvūs. Kituose tyrimuose taikant naratyvais besiremiančius įvertinimus, būtų galima daugiau sužinoti apie vaikų vidinio pasaulio kiekybinius ir kokybinius pokyčius.

4.3. Sociodemografinių ir auklėjimo veiksnių sąsajos su atotolio šeimų vaikų psichosocialiniu funkcionavimu

Trečiasis tyrimo uždavinys buvo nustatyti, kokie veiksniai yra svarbūs atotolio šeimų vaikų psichosocialiniam funkcionavimui. Išnagrinėtos sociodemografinių, auklėjimo ir kitų su išvykimu susijusių veiksnių sąsajos su vaikų elgesio ir emocijų sunkumais bei jų šeimos reprezentacijomis.

Mūsų tyrimo duomenimis, išvykusiojo dalyvavimas auklėjant vaiką, vaiko amžius tėvų išvykimo metu ir socioekonominiai kintamieji (t.y. išsilavinimas, subjektyvi šeimos finansinė padėtis) nebuvo susiję su vaiko elgesio ir emocijų sunkumais. Mūsų tyrimo rezultatai (sąsajų tarp išvykusiojo

dalyvavimo auklėjant vaiką ir jo psichosocialinių sunkumų nebuvimas) neparemia kitų tyrėjų gautų rezultatų: nurodoma, kad kontakto su kitur gyvenančiu tėvu palaikymas veikia kaip apsaugantis veiksnys (Seltzer, 1991; Kelly, Emery, 2003). Pastebėtina, kad svarbus ne tik bendravimo dažnis, bet ir santykių kokybė (Leon, 2003, Kelly, Emery, 2003). Iš kitos pusės, galima aptikti ir tam prieštaraujančių duomenų. Anot Poehlmann (2005), vaikai, kurie dažniau lankė mamas kalėjime, turėjo labiau neigiamas reprezentacijas nei tie, kurie jų nelankė. Šie rezultatai buvo aiškinami remiantis prieraišumo teorija: bendraujant su prieraišumo asmeniu, „įjungiama“ prieraišumo sistema. Vėliau tenka su tuo asmeniu išsiskirti ir tai gali lemti nesaugių vidinių reprezentacijų kūrimą.

Tyrimu nustatėme neigiamą ryšį tarp išvykusiojo dalyvavimo auklėjant vaiką ir vaiko pažeidžiamumo bei apsikeitimo vaidmenimis, matomų šeimos piešiniuose. Šie duomenys leidžia manyti, kad išsiskyrimas su tėvais didina vaiko nesaugumo jausmą bei skatina imtis jam per sunkios atsakomybės. Prieraišumo teorijoje nurodoma, kad santykių palaikymas su pastoviai pasiekiamu ir reaguojančiu suaugusiuoju gali palengvinti išsiskyrimą su tėvais. Ir priešingai, nepastovi auklėjimo situacija didina rizikos veiksnių poveikį. Pavyzdžiui, nustatyta, kad vaikai, kurie po mamos įkalinimo gyveno su vienu globėju, turėjo saugesnes santykių reprezentacijas nei tie, kurie patyrė bent vieną globėjo pasikeitimą (Poehlmann, 2005). Pastebėtina, kad mūsų vertintas dalyvavimas auklėjant labiau atspindi išvykusiojo bendradarbiavimą su likusiuoju Lietuvoje suaugusiuoju, o ne vien kontaktą su vaiku. Galima kelti hipotezę, kad šeimose, kuriose išsiskyrimą patiriantys tėvai daugiau kalbasi apie vaiką ir kartu priima sprendimus (t.y. vaiką globojantis likęs vienas iš tėvų gauna daugiau paramos iš išvykusiojo), yra geriau užtikrinamas auklėjimo pastovumas ir yra taikomos palankesnės auklėjimo strategijos. Jei tėvai bendradarbiauja tarpusavyje, yra mažesnė tikimybė, kad vaikas bandys prisiimti jam per sunkią atsakomybę paremti sunkumus patiriantį jį globojantį suaugusįjį. Emigrantų šeimose dažnai nėra aiškios ribos, kada santykiei atsistatys (Suárez-Orozco, Todorova, Louie, 2002), todėl toks išsiskyrimas su

tėvais gali būti prilygintas ambivalentiškai netekčiai (Abrams, 2001). Tikslios informacijos apie tėvų išvykimą stoka gali paskatinti vaikų maginį mąstymą. Vaikas gali prisiimti atsakomybę už tai, kad buvo paliktas.

Apibendrinant rezultatus apie auklėjimo ir socioekonominių veiksnių sąsajas su vaikų elgesio ir emocijų sunkumais, galima kelti hipotezę, kad ne visi santykinai „objektyvūs“ kintamieji yra reikšmingi vaikų funkcionavimui. Be to, teigiama, kad socioekonominių veiksnių sąsajos su vaikų sunkumais gali būti labai įvairios ir netiesioginės (Bradley, Corwyn, 2002). Taip pat gali būti, kad nagrinėti konstruktai yra per platūs ir pernelyg bendri, kad būtų nustatytos jų sąsajos su specifiniais vaiko sunkumais. Reikėtų ieškoti kitų veiksnių, iš kurių vienas galėtų būti vaiko santykių su tėvais kokybė ar vaiko santykių su tėvais patyrimas iki jiems išvykstant.

Mokslinėje literatūroje apie skyrybas galime aptikti „bendro auklėjimo“ (*coparenting*) sąvoką. Bendras auklėjimas reiškia dviejų suaugusiųjų sąveikas, kai jie abu stengiasi auginti savo vaikus, už kuriuos dalinasi atsakomybe (Talbot, McHale, 2003). Toks bendras auklėjimas gali būti sukurtas vedusių, išsiskyrusių tėvų, ar net ne tarp tėvų. Tai gali būti ne tik diadinis, bet ir poliadinis konstruktas, kuriame dalyvauja daugiau žmonių. Analizuojant išvykusiojo dalyvavimą auklėjant vaiką (vertinant jį kontakto dažniu su vaiku ir su globojančiu suaugusiuoju), galima pastebėti, kad didžioji dalis išvykusių šeimos narių aktyviai dalyvauja vaiko gyvenime. Išvykimo ar skyrybų atveju, nepaisant fizinio buvimo atskirai, gali būti tęsiamas bendradarbiaujantis vaikų auklėjimas, ir jo tęstinumas galėtų sietis su sėkmingu vaiko prisitaikymu.

Tyrimė taip pat išryškėjo, kad persikraustymų skaičius yra reikšmingas veiksnys atotolio vaikų funkcionavimui. Didesnis persikraustymų skaičius gali būti susijęs su auklėjimo ir globos pertrūkiais ir taip trikdyti sėkmingą vaiko raidą. Kai kurie tyrimai nenustatė persikraustymo sąsajų su vaiko elgesio ir emocijų sunkumais (Girdzijauskienė et al., 2007). Gauta sąsaja leidžia manyti, kad migracijos sąlygomis veikia veiksniai, kurie įprastomis aplinkybėmis yra nereikšmingi. Tai patvirtina ir kiti autoriai (Cicchetti, Rogosch, 1997).

Remiantis gautais rezultatais, vaikų elgesio ir emocijų sunkumai ir šeimos reprezentacijos buvo susijusios su vaikų lytimi: kai kuriose srityse berniukai patyrė daugiau sunkumų ir jų vidinės šeimos reprezentacijos buvo mažiau saugios nei mergaičių. Tai siejasi su kitų autorių gautais rezultatais, kurie atskleidė, kad mergaičių reprezentacijos paprastai būna saugesnės nei berniukų (Dwyer, 2005; Pierrehumbert et al., 2009). Reprezentacijas palyginę pagal amžių, skirtumų nenustatėme. Kitų autorių tyrimai atskleidė teigiamus reprezentacijų saugumo ryšius su amžiumi (Poehlmann, 2008). Vyresnių vaikų reprezentacijų saugumas aiškintas tuo, kad jie galėjo geriau suprasti situacijos sudėtingumą ir integruoti savo mintis ir jausmus, susijusius su išsiskyrimu, nei jaunesni vaikai. Mūsų tyrime nagrinėtas santykinai trumpas amžiaus tarpsnis (7–11 metų), ir grupės buvo nedidelės, todėl skirtumai galėjo neišryškėti. Be to, ir palygintų grupių dydis buvosuskirsčius į grupes pagal amžių ir grupių dydis buvo nedidelis.

Mūsų tyrime nebuvo įvertinta, ką vaikas žino apie tėvų migraciją. Tai galėtų būti veiksnys, svarbus vaikų psichosocialiniam funkcionavimui atotolio grupėje. Prieraišumo teorijoje pabrėžiama, kad vaikų prisitaikymui labai svarbus emociškai atviras bendravimas (Bretherton, Page, 2004). Kalbėjimas su vaikais atvirai, jautriai ir tinkama vaiko amžiui kalba apie sunkias situacijas didina jų pasitikėjimą globėjais. Informacijos slėpimas ar toks iškraipymas, kad ji nesutampa su realiu vaiko patyrimu ar jį gąsdina, gali sukelti psichikos sunkumus (Bowlby, 1973). Nors mažai žinome, kas vaikams sakoma apie išvykimą, tyrimai leistų manyti, kad dauguma tėvų nepateikė jiems tikslios informacijos (Juozeliūnienė, Kanapienienė, Kazlauskaitė, 2008; Poehlmann et al., 2005). Tokią informaciją nesunku pateikti klaidingai, jei vaikai nedaug bendrauja su išvykusiais šeimos nariais.

4.4. Šeimos reprezentacijų sąsajos su atotolio šeimų vaikų psichosocialiniu funkcionavimu

Ketvirtasis tyrimo uždavinys buvo nustatyti atotolio šeimų vaikų reprezentacijų ir jų psichosocialinio funkcionavimo sąsajas.

Išnagrinėjus elgesio ir emocijų sunkumų ir vidinių šeimos reprezentacijų sąsajas, nustatyta, kad mergaičių emocinis atstumas / izoliacija (reprezentacijų požymiai) buvo susiję su mokytojų nurodytais užsisklendimo / depresiškumo sunkumais. Šią sąsają galima būtų aiškinti taip: suformuotos šeimos santykių reprezentacijos, kurios atspindi emocinę izoliaciją tarp narių, gali lemti, kad bendraudamos su kitais žmonėmis mergaitės būna užsisklendusios. Tai lieka tik hipotezė, nes nustatytos koreliacijos nenurodo krypties. Taip pat nustatyta, kad mokytojų nurodytas agresyvus elgesys yra susijęs su gyvybingumo / kūrybingumo reprezentacijų požymiais. Tai galima interpretuoti remiantis mokytojų turimais lūkesčiais mergaičių elgesio atžvilgiu – drąsesnės ir smalsesnės mergaitės galėtų būti vertinamos kaip agresyvios.

Išanalizavus elgesio ir emocijų sunkumų ir šeimos reprezentacijų sąsajas berniukams, daugiausia jų nustatyta tarp dėmesio, eksternalių sunkumų ir įvairių reprezentacijų aspektų (neigiamos sąsajos su gyvybingumo/ kūrybingumo, pasididžiavimo ir laimingumo požymiais, teigiamos – su pažeidžiamumo, įtampos/pykčio, keistumo/disociacijos ir bendros patologijos požymiais). Viena interpretacijų būtų, kad nesaugumo jausmas, užkoduotas reprezentacijose veda prie eksternalių problemų. Vidiniai konfliktai (pavyzdžiui, emocinę įtampą ir pyktį atspindinčios reprezentacijos) gali lemti vaiko dėmesio sunkumus. Kiti autoriai taip pat nustatė daugiau reprezentacijų sąsajų su į išorę nukreiptais sunkumais (išveikimu, agresija, dėmesio problemomis, nepaklusnumu), o ne su internaliais (Verschueren, Marcoen, 1999; Poehlmann, 2008).

Aiškinant „neigiamų“ reprezentacijų požymių ir berniukų dėmesio sunkumų ryšius, kyla mintis ir apie reprezentacijų vertinimo metodą – galbūt dėmesio sunkumai trukdo kokybiškai nupiešti šeimos piešinį ir todėl vaiko

reprezentacijos tyrėjų įvertintos kaip mažiau saugios. Tačiau šiai hipotezei prieštarauja mokytojų ir tėvų atsakymų skirtumai. Reprezentacijų sąsąjū su dėmesio sunkumais nustatyta daug mažiau, kai sunkumus vertino mokytojai.

Nustatyta, kad berniukų aukštesnis pažeidžiamumas ir apsikėitimas vaidmenimis, atsispindintys reprezentacijose, yra susiję su mažiau somatinių skundų. Galbūt apsikėitimas vaidmenimis su suaugusiaisiais skatina vaikus mažiau skųstis dėl savo pačių sunkumų. Atvirkštinė pažeidžiamumo sąsąja su somatiniais skundais leistų kelti somatizacijos hipotezę – kuo daugiau neigiamų emocijų yra nuslopinama (dėl to pažeidžiamumo įverčiai ir žemesni), tuo daugiau vaikas patiria somatinių simptomų. Nustatytos sąsąjos leidžia tik svarstyti apie jų kryptį.

Pastebėtina, kad daugiau šeimos reprezentacijų ir sunkumų sąsąjū nustatyta berniukams nei mergaitėms. Šių skirtumų priežastys neaiškios. Viena idėjų būtų, kad mergaitės yra brandesnės ir jų reprezentacijos nėra tiesiogiai susijusios su elgesiu. Berniukų pažeidžiamumas, įtampa, kūrybingumas ir kiti reprezentacijų aspektai labiau atsispindi jų elgesyje. Galima būtų spėti, kad vėliau ir jų reprezentacijos taps mažiau susijusios su elgesiu. Be to, interpretuojant reprezentacijų ir psichosocialinių sunkumų sąsąjas, svarbu atsižvelgti į vertinimo metodus bei turinį. Tyrimais nustatyta, kad sąsąjos stipresnės, kai vertinamas tas pats turinys (pvz., labiau koreliuoja vaikų santykiai su draugais laike ir vaikų-tėvų santykiai su vėlesniais vaikų-tėvų santykiais, o ne šios dvi santykių rūšys tarpusavyje) ir taikomi panašūs metodai (verbalinės labiau susijusios su verbalinėmis, o ne su neverbalinėmis užduotimis) (Carlson, Sroufe, Egeland, 2004).

4. 5. Tyrimo stipriosios pusės ir ribotumai

Šio tyrimo rezultatai papildo mokslines žinias apie vaikų psichosocialinį funkcionavimą išsiskyrimo su tėvais sąlygomis. Tyrinėtas vaikų išsiskyrimas su tėvais, nulemtas tėvų darbo migracijos, o apie vaikų sunkumus šiame

šeimos kontekste yra žinoma mažiausiai palyginus su kitokio pobūdžio išsiskyrimais.

Diskutuojant apie tėvų darbo migracijos ir vaiko psichologinio funkcionavimo ryšius, naudinga išskirti teisinį, socialinį ir psichologinį aspektus. Darbo objektas yra psichologiniai vaiko prisitaikymo aspektai, darant prielaidą, kad vaikas yra apsaugotas teisiškai ir socialiai (t.y. kad vaikas turi globėją, ir kad yra pasirūpinta jo socialiniais poreikiais). Į mūsų tyrimo imtį nepateko vaikai, kurie dėl tėvų išvykimo liko be pastovios priežiūros, nors žinome, kad tokie atvejai egzistuoja. Tad atliktas tyrimas atskleidžia psichologinius išsiskyrimo aspektus santykinai palankiose šeiminese situacijose, tačiau neapėmia tų atvejų, kai vaikai dėl tėvų išvykimo lieka be reikiamos priežiūros, kontrolės ir globos ir kuriuos net pakviesti dalyvauti tyrime būtų sudėtinga.

Šio tyrimo privalumas būtų tai, kad remtasi skirtingais informacijos šaltiniais (atsakymus pateikė tėvai / globėjai, mokytojai ir patys vaikai). Vidurinėsios vaikystės amžiaus vaikai artimai bendrauja su savo klasės mokytoja, todėl jos atsakymai tėvų išvykimo situacijoje yra labai informatyvūs. Papildomos informacijos suteikia ir subjektyvus vaiko požiūris į šeimos santykius. Tyrimų, kuriuose būtų nagrinėjami migracijos aspektai, remiantis vaikų atsakymais, dar labai mažai.

Nors prierašumo reprezentacijų vertinimo būdų pastaraisiais dešimtmečiais ženkliai pagausėjo tiek kalbant ir ankstyvąją vaikystę, ir apie suaugusį amžių (George, Kaplan, Main, 1996), jų vertinimui viduriniojoje vaikystėje (amžiaus tarpsnis nuo 5 m. iki ankstyvosios paauglystės) dar yra labai mažai metodų (Solomon, George, 1999; Dwyer, 2005). Galima būtų teigti, jog atliktas papildo žinias apie reprezentacijų vertinimo galimybes viduriniojoje vaikystėje. Tyrimas atskleidė, kad koduojant reprezentacijas, (pritaikius Fury, Carlson ir Sroufe (1997) piešinių vertinimo sistemą), galima pasiekti sutarimo tarp vertintojų. Tyrimo metu kodavimo sistema buvo šiek tiek patobulinta.

Kaip ir visi tyrimai, šis turi ir ribotumą. Kadangi tyrimas buvo skerspjūvio, jis neleidžia kalbėti apie tolimesnę vaikų sunkumų raidą. Tokia tyrimo strategija neleidžia pastebėti vaikų funkcionavimo dinamikos dinamikos. Tyrime dalyvavo pradinių klasių moksleiviai (7–11 metų amžiaus), kurių ir šeimos, ir mokyklinė aplinka yra santykinai gerai struktūruota. Gali būti, kad vyresnio amžiaus vaikų prisitaikymas bus kitoks. Mokytojai nurodo, kad tėvams išvykus daugiausia problemų patiria V–VII klasių moksleiviai.

Mūsų tyrime dalyvavo vaikai, kurių didžioji dalis yra likę gyventi su mama arba tėčiu. Gali būti, kad situacija, kai išvyksta vienas tėvų ir kai išvyksta abu tėvai, vaiko atžvilgiu yra kokybiškai skirtinga, tad tolimesniuose tyrimuose atotolio imtį būtų galima analizuoti ją suskaidžius pagal tai, su kuo vaikui teko išsiskirti.

Šis tyrimas galėtų būti vertinamas kaip pirmasis žingsnis norint suprasti tėvų emigracijos ir šeimos procesų sąsajas su vaiko elgesio ir emocijų sunkumais (Rutter, 2009). Kituose tyrimuose galima būtų įtraukti tėvų tarpusavio santykius ir vaiko santykių su tėvais kokybę kaip svarbius kintamuosius; galbūt reikėtų kontroliuoti prieraišumo istoriją, t.y. prieraišumo tipą bei ankstesnius įvykius; tyrinėti kitokias atotolio šeimų grupes (pavyzdžiui, kai abu tėvai išvykę); atsižvelgiant į šeimų skirtingumą, būtų naudinga taikyti į asmenį nukreiptą arba atvejų analizę ir planuoti ilgalaikį tyrimą, kuris leistų sužinoti tolesnes atotolio vaikų raidos trajektorijas. Analizuojant vaikų reprezentacijų ir elgesio sąveikas, galima būtų taikyti interakcinius, o ne tiesinius modelius.

5. IŠVADOS

1. 7–11 metų vaikų, kurių vienas tėvų arba abu tėvai yra išvykę iš Lietuvos, psichosocialinis funkcionavimas nėra prastesnis palyginus su Lietuvos reprezentacinės imties vaikų, o nerimastingumo / depresiškumo ir bendrų sunkumų atotolio šeimų vaikai patiria statistiškai reikšmingai mažiau palyginus su Lietuvos reprezentacinės imties vaikų sunkumais.
2. 7–11 metų vaikų, kurių vienas tėvų arba abu tėvai yra išvykę iš Lietuvos, šeimos reprezentacijos yra panašios į vaikų, nepatyrusių tėvų išvykimo, šeimos reprezentacijas.
3. Vaikų grupėms yra būdingi saviti šeimos reprezentacijų profiliai. Išryškėjo penki šeimos reprezentacijų profiliai – tai kompensuotas teigiamų reprezentacijų profilis, negatyvių šeimos reprezentacijų profilis, vidutinių reprezentacijų profilis, pozityvių šeimos reprezentacijų ir aukšto emocinio atstumo / izoliacijos reprezentacijų profiliai. Skirtingus reprezentacijų profilius turintys vaikai yra nevienodai pasiskirstę pagal lytį, amžių bei elgesio ir emocijų sunkumus, tačiau pagal šeiminei padėtį ar tėvų išvykimą pasiskirstymas esant skirtingiems reprezentacijų profiliams nesiskyrė.
4. Vaiko lytis yra svarbus veiksnys atotolio vaikų psichosocialiniam funkcionavimui. Berniukų psichosocialinis funkcionavimas yra prastesnis ir jų šeimos reprezentacijose yra daugiau neigiamų požymių nei mergaičių.
5. Su atotolio šeimų vaikų psichosocialiniu funkcionavimu yra susiję kitokie veiksniai nei su jų šeimos reprezentacijomis. 7–11 metų vaikų, kurių vienas tėvų arba abu tėvai yra išvykę iš Lietuvos, psichosocialiniam funkcionavimui yra svarbus persikraustymų skaičius, o sociodemografiniai veiksniai, vaiko amžius tėvams išvykstant ir išvykusiojo dalyvavimas auklėjant vaiką nėra tokie svarbūs. Atotolio vaikų šeimos reprezentacijose atsispindintis pažeidžiamumas ir

apsikeitimas vaidmenimis yra susiję su išvykusiojo dalyvavimu auklėjant vaiką, o kiti veiksniai šeimos reprezentacijoms nėra tokie svarbūs.

6. Atotolio vaikų įvairūs šeimos reprezentacijų aspektai yra susiję su jų psichosocialiniu funkcionavimu. Berniukams šių sąsajų nustatyta gerokai daugiau nei mergaitėms.
  - a. Mergaičių reprezentacijose pastebimas emocinis atstumas yra susijęs su užsisklendimo / depresiškumo sunkumais, o reprezentacijose atsiskleidžiantis gyvybingumas / kūrybingumas susijęs su jų agresyviu elgesiu;
  - b. Berniukų reprezentacijų įvairūs neigiami požymiai siejasi su daugiau dėmesio ir eksternalių sunkumų. Aukštesnis gyvybingumas ir pasididžiavimas, būdingi jų šeimos reprezentacijoms, susiję su mažiau dėmesio ir taisyklių laužymo sunkumų.

LITERATŪRA

- Abrams, S. (2001). Resilience in ambiguous loss. *American Journal of Psychotherapy* 55 (2), 283–291.
- Achenbach, T.M., Rescorla, L.A. (2001). Manual for the ASEBA School-Age forms and Profiles. Burlington, VT: University of Vermont Research Center for Children, Youth, and Families.
- Adam, E. L., Chase-Lansdale, P. L. (2002). Home Sweet Home(s): Parental Separations, residential moves, and adjustment problems in low-income adolescent girls. *Developmental Psychology* 38 (5), 792–805.
- Altman, D.G. (1991). Practical Statistics for Medical Research. London, England: Chapman and Hall, p. 404.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family* 62, 1269–1287.
- Amato, P.R. (2003). Reconciling divergent perspectives: Judith Wallerstein, quantitative family research, and children of divorce. *Family Relations* 52, 332–339.
- Apibendrinimas dėl vaikų, kurių tėvai išvykę į užsienį, teisių ir teisėtų interesų užtikrinimo, sprendžiant jų gyvenimo ir mokymosi klausimus. Vilnius: Lietuvos Respublikos Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus tarnyba, 2006. (Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/docs2/YBTRWOIU.DOC>)
- Beebe, B., Lachmann, F.M. (2002). Infant Research and Adult Treatment. Hillsdale NJ, London: The Analytic Press.
- Bergman, L.R., El-Khoury, B.M. (2002). *SLEIPNER: A statistical package for pattern-oriented analysis*. Stockholm: Department of Psychology.
- Bergman, L.R., Magnusson, D. (1997). A person-oriented approach in research on developmental psychopathology. *Development and Psychopathology*, 9, 291–319.
- Bergman, L.R., Magnusson, D., El-Khoury, B.M. (2003). Studying Individual Development in an Interindividual Context. A person Oriented Approach. Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Byng-Hall, J. (1999). Family and couple therapy: Towards greater security // *Handbook of Attachment* (eds. Cassidy, J., Shaver, Ph.). NY: Guilford Press, 625–645.
- Bojorquez, I., Salgado de Snyder, N., Casique, I. (2009). International migration of partner, autonomy and depressive symptoms among women from a mexican rural area. *International Journal of Social Psychiatry*, 55 (4), 306–321.
- Bowlby (1969; vertimas rusų k. 1982). Attachment and Loss. Vol I. Attachment. New York: Basic Books.

- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss: Vol. II. Separation*. New York: Basic Books.
- Brauch Lehman, E., Steier, A.J., Guidash, K.M., Wanna, S.Y. (2002). Predictors of Compliance in Toddlers: Child Temperament, Maternal Personality, and Emotional Availability. *Early Child Development and Care* 172 (3), 301–310.
- Bretherton, I, Munholland, K.A. (1999). Internal working models in attachment relationships: A construct revisited. // *Handbook of Attachment* (eds. Cassidy, J., Shaver, Ph.). NY: Guilford Press, 89–111.
- Bretherton, I., Page, T. F. (2004). Shared or conflicting working models? Relationships in postdivorce families seen through the eyes of mothers and their preschool children. *Development and Psychopathology* 16, 551–575.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burns, R.S., Kaufman, S. (1970, vertimas rusų k. 2000). *Kinetic Family Drawing*. Smysl: Moskva.
- Carlson, E.A., Sroufe, L.A., Egeland, B. (2004). The construction of experience: A longitudinal study of representation and behavior. *Child Development* 75 (1), 66–83.
- Carobene, G., Cyr, F. (2006). L'adaptation de l'enfant à la séparation de ses parents: sept hypothèses pour une compréhension approfondie. *Canadian Psychology*, 47 (4), 300–315.
- Cicchetti, D. & Cohen, D. J. (2006). *Developmental Psychopathology*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Cicchetti, D. (2006). Development and psychopathology // *Developmental Psychopathology* (eds. Cicchetti, D., Cohen, D. J.). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 1–23.
- Cicchetti, D., Rogosh, F.A. (1997). The role of self-organization in the promotion of resilience in maltreated children. *Development and Psychopathology* 9, 797–815.
- Cicchetti, D., Rogosh, F.A., Toth, Sh.L (1998). Maternal depressive disorder and contextual risk: Contributions to the development of attachment insecurity and behavior problems in toddlerhood. *Development and Psychopathology* 10, 283–300.
- Conger, R.D., Donnellan, M.B. (2007). An interactionist perspective on the socioeconomic context of human development. *Annual Review of Psychology* 58, 175–199.
- Cortina, M. (2003). Defensive processes, emotions and internal working models: a perspective from attachment theory and contemporary models of the mind // *Attachment Theory and the Psychoanalytic Process* (eds. Cortina, M., Marrone, M.). London, Philadelphia: Whurr Publishers, 271–306.

- Cox, M.J., Paley, B. (1997). Families as systems. *Annual Review of Psychology* 48, 243–267.
- Creasey, G., Ladd, A. (2005). Generalized and specific attachment representations: Unique and interactive roles in predicting conflict behaviors in close relationships. *Personality and Social Psychology Bulletin* 31, 1026–1038.
- Crittenden, P.M., Dallos, R. (2009). All in the family: Integrating attachment and family systems theories. *Clinical Child Psychology and Psychiatry* 14(3), 389–409.
- Cummings, E.M., Davies, P. (1996). Emotional security as a regulatory process in normal development and the development of psychopathology. *Development and Psychopathology* 8, 123–139.
- Cummings, E.M., Davies, P.T., Campbell, S.B. (2000). *Developmental Psychopathology and Family Process*. NY, London: The Guilford Press
- Čekanavičius, V., Murauskas, G. (2004). *Statistika ir jos taikymai II*. Vilnius: TEV leidykla.
- Davies, P., Cummings, E.M., Winter, M.A. (2004). Pathways between profiles of family functioning, child security in the interparental subsystem, and child psychological problems. *Development and Psychopathology* 16, 525–550.
- Davies, P., Woitach, M.J. (2008). Children's Emotional Security in the Interparental Relationship. *Current Directions in Psychological Science* 17, 269–274.
- Deater-Deckard, K., Dunn, J. (1999). Multiple Risks and Adjustment in Young Children Growing up in Different Family Settings // *Coping with Divorce, Single Parenting, and Remarriage* (ed. Hetherington, E.M.). Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 47–64.
- Dovydaityienė, M. (2008). *Skyrybas išgyvenę vaikai. Psichologinės pagalbos ir paramos galimybės*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Dunn, J., O'Connor, Th. G., Levy, I. (2002). Out of the picture: A study of family drawings by children from step-, single-parent, and non-step families. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology* 31 (4), 505–512.
- Dwyer, K. M. (2005). The meaning and measurement of attachment in middle and late childhood. *Human Development* 48, 155–182.
- Ellenbogen, M.A., Hodgins, S. (2004). The impact of high neuroticism in parents on children's psychosocial functioning in a population at high risk for major affective disorder: A family–environmental pathway of intergenerational risk. *Development and Psychopathology* 16, 113–136.
- Figdor, H. (1991, vertimas rusų k.). *Kinder aus geschiedenen Ehen: zwischen Trauma und Hoffnung*. Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag.
- Fonagy, P., Target, M. (1997). Attachment and reflective function: their role in self-organization. *Development and Psychopathology* 9, 679–700.

- Fury, G., Carlson, E.A., Sroufe, A. (1997). Children's representations of attachment relationships in family drawings. *Child Development* 68 (6), 1154–1164.
- Giedraitytė, M. (2004). Nerimo sutrikimus turinčių vaikų šeimos santykių ypatumai. Magistro darbas, VU.
- Giedraitytė, M., Bieliauskaitė, R. (2006). Psichologinis atsparumas vaikystėje: sampratos problematika. *Psichologija* 34, 7–19.
- Girdzijauskienė, S., Lesinskienė, S., Gintilienė, G., Pūras, D., Butkienė, D. (2007). Pradinių klasių moksleivių psichikos sveikatos sutrikimų rizikos ir gerovės veiksniai. *Visuomenės sveikata* 4 (39) 27–33.
- Gloger-Tippelt, G., König, L. (2007). Attachment representations in 6-year-old children from one and two parent families in Germany. *School Psychology* 28 (3), 313–330.
- Goodman, G. (2002). *The Internal World and Attachment*. Hillsdale, NJ, London: The Analytic Press.
- Graham, C.A., Easterbrooks, M.A. (2000). School-aged children's vulnerability to depressive symptomatology: The role of attachment security, maternal depressive symptomatology, and economic risk. *Development and Psychopathology* 12, 201-213.
- Granot, D., Mayseless, O. (2001). Attachment security and adjustment to school in middle childhood. *International Journal of Behavioural Development* 25 (6): 530-541.
- Greenberg, M. T. (1999). Attachment and psychopathology in childhood // *Handbook of Attachment* (eds. Cassidy, J., Shaver, P. R.). NY, London: The Guilford Press, 469–496.
- Greenberg, M.T., Crnic, K.A. (1988). Longitudinal predictions of developmental status and social interaction in premature and full-term infants at age two. *Child Development* 59, 554–570.
- Gullone, E., Ollendick, T.H., King, N.J. (2006). The role of attachment representation in the relationship between depressive symptomatology and social withdrawal in middle childhood. *Journal of Child and Family Studies* 15 (3), 271–285.
- Gumuliauskienė A., Butvilas T., Butvilienė J. (2008). Tėvų emigraciją patyrusių vaikų globos ir socialinės gerovės užtikrinimas: ekspertų požiūris. Jaunųjų mokslininkų darbai. ISSN 1648-8776, Nr. 4(20). Šiauliai: ŠU leidykla, 145–150.
- Haine, R.A., Sandler, I. N. et al. (2003). Changing the Legacy of Divorce: Evidence from Prevention Programs and Future Directions. *Journal of Family Psychology* 15 (3), 397–405.
- Handler, L., & Habenicht, D. (1994) The Kinetic Family Drawing Technique: A Review of the Literature. *Journal of Personality Assessment* 62 (3), 440–464.

- Hetherington, E.M., Elmore, A.M. (2003). Risk and resilience in children coping with their parent's divorce and remarriage. // Luthar, S.S. (ed.) *Resilience and Vulnerability*, Cambridge: Cambridge University Press, 182–212.
- Hodges, J., Steele, M., Hillman, S., Henderson, K., Kaniuk, J. (2003). Changes in attachment representations over the first year of the first year of adoptive placement: Narratives of maltreated children. *Clinical Child and Adolescent Psychiatry* 8 (3), 351–367.
- Jeynes, W.H. (2006). Methodological challenges facing researchers in examining the effects of divorce on children. *Marriage and Family Review*, 40 (2/3), 107–130.
- Juozeliūnienė I., Kanapienienė L., Kazlauskaitė A. (2008). Atotolio šeima: nauja užduotis šeimos sociologijai. *Sociologija: mintis ir veiksmai* 1, 119–133.
- Kajokienė, I., Žukauskienė, R. (2007). 6-18 m. vaikų reprezentacinės ir klinikinės imčių emocijų ir elgesio sunkumų sąsajų palyginimas su šeimos socialiniais, ekonominiais ir demografiniais veiksniais. *Psichologija*, 36, 22–39.
- Karreman, A., van Tuijl, C., van Aken, M.A.G., Deković, M (2008). The Relation Between Parental Personality and Observed Parenting: The Moderating Role of Preschoolers' effortful control. *Personality and Individual Differences* 44 (3), 721–732.
- Kazdin, A.E., Kraemer, H., Kessler, R., Kupfer, D., Offord, D. (1997). Contributions of risk-factor research to developmental psychopathology. *Clinical Psychology Review* 17, 375–406.
- Kelly, J. B., Emery, R. E. (2003). Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives. *Family Relations* 52 (4), 352–362.
- Kerns, K.A., Tomich, P.L., Aspelmeier, J.E., Contreras, J.M. (2000). Attachment-based assessments of parent-child relationships in middle childhood. *Developmental Psychology* 36 (5), 614–626.
- Kline Pruett, M., Williams, T.Y., Insabella, G., Little, T.D. (2003). Family and legal indicators of child adjustment to divorce among families with young children. *Journal of Family Psychology*, 17(2), 169–180.
- Kline, M., Johnston, J.R., Tschann, J. M. (1991). The long shadow of marital conflict: A model of Children's postdivorce adjustment. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 297–309.
- Kraemer, H.Ch., Stice, E., Kazdin, A., Offord, D., Kupfer, D. (2001). How do risk factors work together? Mediators, moderators, and independent, overlapping, and proxy risk factors. *American Journal of Psychiatry* 158, 848–856.
- Leliūgienė, I., Rupšienė, L., Plavinskienė, L. (2005). Tėvų išvykimo dirbti į užsienį įtaka vaikų socializacijai. *Specialusis ugdymas* 1(12), 35–44.
- Leon, K., Rudy, D. (2005). Family processes and children's representations of parentification. *Journal of Emotional Abuse* 5 (2-3), 111–142.

- Luthar, S.S., Cicchetti, D., Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development* 71, 543–562.
- Madigan, Sh., Ladd, M., Goldberg, S. (2003). A picture is worth a thousand words: Children's representations of family as indicators of early attachment. *Attachment and human development* 5 (1), 19-37.
- Main, M. (1996). Introduction to the special section on attachment and psychopathology: Overview of the field of attachment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 64, 237–243.
- Mayseless, O. (2005). Ontogeny of Attachment in Middle Childhood // *Attachment in Middle Childhood* (ed. Kerns K.A., Richardson R.A.), NY, London: The Guilford Press, 1–23.
- Malinauskas, G. (2006a). Darbo migracija – iššūkis ar parama šeimos gerovei? Kaunas. Europos bendrijų iniciatyvos EQUAL vystymo bendrijos „Dirbk savo šalyje: bedarbių jaunų žmonių, ketinančių išvykti į užsienį, integravimosi į Lietuvos darbo rinką galimybių plėtrą, išsaugojant socialinį kapitalą – šeimą” ataskaitinė studija.
- Malinauskas, G. (2006b). Šeima ir darbas: suderinimo dilemos ir galimybės. Kaunas. Europos bendrijų iniciatyvos EQUAL vystymo bendrijos „Dirbk savo šalyje: bedarbių jaunų žmonių, ketinančių išvykti į užsienį, integravimosi į Lietuvos darbo rinką galimybių plėtrą, išsaugojant socialinį kapitalą – šeimą” ataskaitinė studija.
- Malinauskas, G. (2006c). Researching the impact of partial labour migration on a child: Failure of attachment theory. *Social Work and Society* 4 (2), 292–300.
- Malinauskas, G. (sud.) (2007). Darbo migracijos ypatumai – veiksniai, pasekmės ir tendencijos – Kauno mieste. Kaunas. Europos bendrijų iniciatyvos EQUAL vystymo bendrijos „Dirbk savo šalyje: bedarbių jaunų žmonių, ketinančių išvykti į užsienį, integravimosi į Lietuvos darbo rinką galimybių plėtrą, išsaugojant socialinį kapitalą – šeimą” ataskaitinis tyrimas.
- Manassis, K., Mendlowitz, S., Menna, R. (1997). Child and parent reports of childhood anxiety: Differences in coping styles. *Depression and Anxiety* 6, 62–69.
- March, J. S. (1997). *Multidimensional Anxiety Scale for Children. Technical Manual.* US and Canada: Multi-Health Systems Inc.
- Marvin, R.S. (2003). Implications of attachment research for the field of family therapy // *Attachment and Family Systems* (eds. Erdman, P., Caffery, T.). NY & Hove: Brunner-Routledge, 3–27.
- Maslauskaitė, A., Stankūnienė, V. (2007). Šeima abipus sienų. Lietuvos transnacionalinės šeimos genezė, funkcijos, raidos perspektyvos. Vilnius: Tarptautinė migracijos organizacija, Socialinių tyrimų institutas.

- Masten, A.S., Coatsworth, J.D., Neeman, J., Gest, S.D., Tellegen, A., Garmezy, N. (1995). The structure and coherence of competence from childhood through adolescence. *Child Development* 66, 1635–1659.
- Meilius, K., Jonaitis, M. (2007). Šeimos struktūros ir tėvystės sampratos pokyčiai, turintys įtakos vaiko teisėms ir interesams. *Jurisprudencija* 12 (102), 7–15.
- Migracijos departamentas prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos (2010). *2009 m. migracijos metraštis*. Vilnius.
- Minuchin, S. (1977). *Families and Family Therapy*. Harvard University Press.
- Mistry, R.S., Vandewater, E.A., Huston, A.C., McLoyd V. C. (2002). Economic Well-Being and Children's Social Adjustment: The Role of Family Process in an Ethnically Diverse Low-Income Sample. *Child Development* 73(3), 935–951.
- Myers, S.M. (2005). Childhood and adolescent mobility and adult relationships with parents. *Journal of Family Issues* 26 (3), 350–379.
- Newland, K. (2009). Circular migration and human development. *Human Development Research Paper*, 42. United Nations Development Programme, Human Development Reports.
- Orozco, M. (2006). Transnational Families: Lives on the edge, but in pursuit of change. Research report, 1–24.
- Overall, N.C., Fletcher, G.J.O., Friesen, M.D. (2003). Mapping the Intimate Relationship Mind: Comparisons between Three Models of Attachment Representations. *Personality and Social Psychology Bulletin* 29, 1479–1493.
- Parke, R.D. (2004). Development in the family. *Annual Review of Psychology* 55, 365–399.
- Pianta, R.C., Longmaid, K., Ferguson, J.E. (1999). Attachment-based classifications of Children's Family Drawings: Psychometric properties and relations with children's adjustment in kindergarten. *Journal of Clinical Child Psychology* 28 (2), 244–255.
- Pickles, A., Hill, J. (2006). Developmental pathways. // *Developmental Psychopathology* (eds. Cicchetti, D., Cohen, D.J.), Vol. I. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 211–243.
- Pierrehumbert, B., Santelices, M.P., Ibáñez, M. et al. (2009). Gender and attachment representations in the preschool years : Comparisons between five countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 40, 543–566.
- Poehlmann, J., Park, J., Bouffiou, L., Abrahams, J., Schlafer, R., Hahn, E. (2008). Representations of family relationships in children living with custodial grandparents. *Attachment and Human Development* 10 (2), 165–188.
- Poehlmann, J. (2005). Representations of attachment relationships in children of incarcerated mothers. *Child Development* 76 (3), 679–696.

- Pottinger, A.M. (2005). Children's experience of loss by parental migration in inner-city Jamaica. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75(4), 485–96.
- Pottinger, A.M., Williams Brown, S. (2006). Understanding the Impact of Parental Migration on Children: Implications for Counseling Families from the Caribbean. *Aplankyta*: 2010-03-03, http://www.counseling.org/Resources/Library/VISTAS/vistas06_online-only/Pottinger.pdf
- Rosińska-Kordasiewicz, A., Urbańska, S. (2006). Literature on Job Mobility in Poland. State-of-the-Art of Mobility Research, Chapter 6. *Job Mobilities Working Paper*, 2006-01, 113–135. *Aplankyta*: 2010-03-03, http://www.jobmob-and-famlives.eu/papers/JFW_06-01_06_Rosinska-Kordasiewicz_Urbanska.pdf
- Rutter, M. (1974). La séparation parent-enfant: Les effets psychologiques sur les enfants. *La Psychiatrie de L'Enfant* 17(2), 479–514.
- Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. *Journal of Family Therapy* 21: 119–144.
- Rutter, M. (2000). Psychosocial influences: Critiques, findings, and research needs. *Development and Psychopathology* 12, 375–405.
- Rutter, M. (2009). Understanding and testing risk mechanisms for mental disorders. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50 (1/2), 44–52.
- Sameroff, A. (2010). A unified theory of development: A dialectic integration of nature and nurture. *Child Development* 81 (1), 6-22.
- Sameroff, A. (1975). Transactional models in early social relations. *Human Development* 18, 65–79.
- Seltzer, J.A. (1991). Relationships between fathers and children who live apart: The father's role after separation. *Journal of Marriage and the Family* 53, 79–101.
- Skrbiš, Z (2008). Transnational Families: Theorising Migration, Emotions and Belonging. *Journal of Intercultural Studies*, 29 (3), 231–246.
- Smits, J., Mulder, C.H., Hooimeijer, P. (2003). Changing gender roles, shifting power balance and long-distance migration of couples. *Urban Studies* 40 (3), 603-613.
- Solomon, J., George, C. (1999). The measurement of attachment security in infancy and childhood. // *Handbook of Attachment* (eds. Cassidy, J., Shaver, Ph. R.). NY, London: The Guilford Press, 287–316.
- Sroufe, L.A. (1979). The coherence of individual development. *American Psychologist* 34, 834–841.
- Sroufe, L.A. (1997). Psychopathology as an outcome of development. *Development and Psychopathology* 9, 251–268.

- Sroufe, L.A., Rutter, M. (1984). The domain of developmental psychopathology. *Child Development* 55, 17–29.
- Steele, M., Hodges, J., Kaniuk, J., Steele, H. (2010). Mental representation and change: Developing attachment relationships in an adoption context. *Psychoanalytic Inquiry* 30, 25–40.
- Steinhausen, Bearth-Carrari, Winkler Metzke, (2009). Psychosocial adaptation of adolescent migrants in a Swiss community survey. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 44, 308–316.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M. (2008). Mental health in migrant children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 49 (3): 276–294.
- Stifter, C.A. (2002). Child Effects on the Family: An example of the extreme case and a question of methodology // *Children's Influence on Family Dynamics* (eds. Crouter, A.C., Booth, A.). Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Pub., 79–89.
- Suárez-Orozco, C., Todorova, I. L.G., Louie, J. (2002). Making up for the lost time: the experiences of separation and reunification among immigrant families. *Family Process* 41 (4), 625–643.
- Talbot, J., McHale, J. (2003). Family-level Emotional Climate and Its Impact on the Flexibility of Relationship Representations // *Attachment and Family Systems. Conceptual, Empirical, and Therapeutic relatedness* (eds. Edman, Ph., Caffery, T.). NY, Hove: Brunner-Routledge, 31–61.
- Tallat-Kelpšaitė, G. (2007). Išsiskyrus didelės tragedijos nebus: tėvų ir artimųjų požiūris // Darbo migracijos ypatumai – veiksniai, pasekmės ir tendencijos – Kauno mieste (sud. Malinauskas, G.), Kaunas: VDU Socialinio darbo institutas, VŠĮ Šeimos santykių institutas, 30–34.
- Tanaka, Y. (1995). Transferred employees' psychological stress due to "tanshin-funin" family separation: a study of stress responses. *Shinrigaku Kenkyu*, 65(6), 428–36.
- Thomson, R.A., Raikes, H.A. (2003). Toward the next quarter-century: Conceptual and methodological challenges for attachment theory. *Development and Psychopathology* 15, 691–718.
- Tolstokorova, A. (2007). Effect of external labour migration on ukrainian family: “Poisoned gift” or “Dream realized”? [Research report in summer school “Migration Flows, Sustainable Development and Neighbourhood Policy in the New EU Countries”](#), 29th May – 3rd June, Genoa, Italy.
- Vaitekonienė V., (2008 m. lapkričio 27 d.). „Paliktų“ vaikų, kurių bent vienas tėvų emigravęs į užsienį, psichologiniai sunkumai. Pranešimas, skaitytas XIV Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziume, Pasaulio lietuvių centre, Lemonte, IL.

- Verropoulou, G., Joshi, H., Wiggins, R.D. (2002). Migration, family structure and children's well-being: a multi-level analysis of the second generation of the 1958 birth cohort study. *Children and Society*, 16, 219–231.
- Walker, J. (2003). Radiating Messages: An international perspective. *Journal of Family Psychology* 15 (3), 406–417.
- Wenar, R., Kerig, P. (2006). *Developmental psychopathology: from infancy through adolescence* (5th ed). Boston: McGraw-Hill.
- Winkelmann, R. (2006). Parental separation and well-being of youths: Evidence from Germany. *The Journal of Socio-Economics* 35, 197–208.
- Žukauskienė, R., Barkauskienė, R. (2006). Lietuviškosios NEO PI-R versijos psichometriniai rodikliai. *Psichologija* 33, 7–21.
- Žukauskienė, R., Ignatavičienė, K., Daukantaitė, D. (2003). Subscales scores of the Lithuanian version of CBCL: preliminary data on the emotional and behavioural problems in childhood and adolescence. *European Child & Adolescent Psychiatry* 12 (3), 136–143.
- Žukauskienė, R., Kajokienė, I. (2006). CBCL, TRF ir YSR metodikų standartizavimas naudojant 6 – 18 m. Lietuvos vaikų imties duomenis. *Psichologija* 33, 31–46.

PUBLIKACIJOS DISERTACIJOS TEMA

Giedraitytė, M., Bieliauskaitė, R. (2010). Vaikų, kurių tėvai išvykę iš Lietuvos, elgesio ir emocijų sunkumai: palyginimas su Lietuvos reprezentacinės imties duomenimis. *Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris* 7: 9–28.

Giedraitytė, M., Lazdauskas, T., Zabarauskaitė, R. (2010). Vaikų poreikių tenkinimas ir psichosocialinis prisitaikymas tėvams išvykus iš Lietuvos. *Visuomenės sveikata* 2 (49), 1–12.

Giedraitytė, M., Bieliauskaitė, R. (2006). Psichologinis atsparumas vaikystėje: sampratos problematika. *Psichologija* 34, 7–19.

PADĖKA

Esu dėkinga Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedros vedėjai prof. habil. dr. Danutei Gailienei už įkvėpimą imtis psichologinių tyrimų.

Nuoširdžiai dėkoju mokslinei vadovei doc. dr. Rasa Bieliauskaitė už padrašinimą ir pagalbą įvairiais disertacijos rengimo etapais.

Tomui Lazdauskui esu dėkinga už smagų bendradarbiavimą planuojant ir atliekant disertacinį tyrimą ir už pagalbą baigiamuoju disertacijos etapu.

Duomenis surinkti man padėjo studentės Anna Miklaševskaja, Jolita Stipinienė, Dalia Klumbienė ir esu joms už tai dėkinga.

Dėkoju Rasai Erentaitei ir Raimundui Vaitkevičius už pagalbą atliekant rezultatų skaičiavimus.

Taip pat dėkoju Evaldui Kazlauskui, Alionai Šalaj, Ingridai Gabrielavičiūtei, Renatai Garckijai ir visiems doktorantams ir kolegoms, kurie mane supo doktorantūros studijų metais.

Esu dėkinga Antanui Lėckui, padėjusiam redaguoti disertacijos tekstą.

Nuoširdžiai dėkoju tyrime dalyvavusioms šeimoms ir vaikams už atvirumą ir geranoriškumą.

Tėvai, sesuo ir kiti man artimiausi žmonės nusipelnė išskirtinės padėkos, nes jiems turbūt teko išklausyt daugiausia mano svarstymų ir dvejonų rašant šį darbą.

Disertaciją skiriu Mamaitei.

PRIEDAI

1 PRIEDAS. *Duomenys apie piešinių vertinimo sistemą: atsakymų tarp vertintojų koreliacijos ir sutapimas bei vertinimo sistemos skalių tarpusavio sąsajos*

Lentelė 1.1. *Vidinių reprezentacijų aspektų, vertinamų šeimos piešiniais, tarpusavio koreliacijos (Spearman rho)**

Piešinių vertinimo skalės	L	P	E	Į	V	K	B
Gyvybingumas / kūrybingumas (G)	0,57**	-0,59**	-0,34**	-0,67**	-0,32**	-0,33**	-0,62**
Pasididžiavimas ir laimingumas (L)		-0,76*	-0,76**	-0,67**	-0,46**	-0,53**	-0,71**
Pažeidžiamumas (P)			0,54**	0,78**	0,49**	0,55**	0,78**
Emocinis atstumas / izoliacija (E)				0,47**	0,42**	0,41**	0,57**
Įtampa/pyktis (Į)					0,43**	0,55**	0,84**
Apsikeitimas vaidmenimis (V)						0,33**	0,47**
Keistumas/disociacija (K)							0,66**
Bendra patologija (B)							

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Lentelė 1.2. *Piešinių įvertinimų 7 balų skalėje koreliacijos tarp dviejų ekspertų (ICC)*

Piešinio vertinimo skalės	I ir II ekspertai
Gyvybingumas / kūrybingumas	0,76**
Pasididžiavimas ir laimingumas šeimoje	0,66**
Pažeidžiamumas	0,50**
Emocinis atstumas/izoliacija	0,73**
Įtampa/pyktis	0,59**
Apsikeitimas vaidmenimis	0,69**
Keistumas/disociacija	0,63**
Bendra patologija	0,62**

** $p < 0,001$; įvertinti visi piešiniai

Lentelė 1.3. Piešinių įvertinimų 5 balų skalėje koreliacijos tarp trijų ekspertų (ICC)

Piešinio vertinimo skalės	I ir II ekspertai	I ir III ekspertai	II ir III ekspertai
Gyvybingumas / kūrybingumas	0,94**	0,82**	0,86**
Pasididžiavimas ir laimingumas	0,92**	0,91**	0,90**
Pažeidžiamumas	0,92**	0,87**	0,86**
Emocinis atstumas / izoliacija	0,95**	0,87**	0,85**
Įtampa / pyktis	0,97**	0,91**	0,91**
Apsikeitimas vaidmenimis	0,93**	0,74**	0,83**
Keistumas / disociacija	0,70**	0,83**	0,86**
Bendra patologija	0,73**	0,80**	0,84**

** p < 0,001; įvertinta 20 % piešinių (N = 35)

Lentelė 1.4. Piešinius vertinusių ekspertų atsakymų sutapimas (Cohen'o κ^*)

Piešinio vertinimo skalės	I ir II ekspertai	I ir III ekspertai	II ir III ekspertai
Gyvybingumas / kūrybingumas	0,83	-	-
Pasididžiavimas ir laimingumas	0,77	0,73	0,64
Pažeidžiamumas	0,80	0,65	0,68
Emocinis atstumas / izoliacija	0,78	0,75	0,67
Įtampa / pyktis	0,89	0,79	0,82
Apsikeitimas vaidmenimis	0,80	0,48	0,62
Keistumas / disociacija	0,48	0,50	0,65
Bendra patologija	0,36	-	-

* Kai kurių Cohen κ neįmanoma suskaičiuoti, nes vertintojai nepanaudojo visų galimų kategorijų; įvertinta 20 % piešinių (N = 35)

2 PRIEDAS. „Teigiamos“ piešinių vertinimo skalės (gyvybingumo / kūrybiškumo) bendras apibūdinimas bei aukščiausio ir žemiausio šios skalės balų aprašymų ir juos atitinkančių piešinių pavyzdžiai

Bendras gyvybingumo / kūrybiškumo skalės aprašymas: „Šia skale yra vertinamas vaiko emocinis įsitraukimas piešiant šeimos piešinį. Taikant šią skalę reikia atsižvelgti į tai, kaip vaikas papildo pirminę užduotį pripiešdamas pagražinimų, piešinį pagyvinančių elementų, kurie atspindi jo energiją, kūrybingumą, ir, tikriausiai, abstraktaus simbolizavimo gebėjimus. Svarbu, kad piešiniai, kuriems pagal šią skalę suteikiamas aukštas įvertis, gali ir neatspindėti emocinio šeimos narių artimumo ir / arba teigiamų jausmų iš vaiko pusės. Ką piešiniuose pastebime – tai piešinio ekspresyvumą (išraiškingumą), išbaigtumą ir įdomumą žiūrint. Kai kuriais atvejais piešiniai gali atrodyti humoristiški, laimingi; kitais atvejais jie gali būti trikdantys, sudėtingi, pilni simbolių. Apibendrinant, aukštai vertinami piešiniai yra spalvingi, išradingi ir išskirtiniai. Jie gali atrodyti dramatiški. Išskirtiniai bruožai apima: šeimos narių individuaciją, fono detalių vaizdavimą, apsirengimą ar fizinius bruožus; ir apskritai, tai užbaigti piešiniai.“

Labai aukšto (5) gyvybingumo / kūrybiškumo skalės įverčio skyrimo kriterijai: „Šis įvertis suteikiamas piešiniams, kurie labai patraukia (įdomu į juos žiūrėti). Kai kuriais atvejais jie atrodo labai gyvybingi (teigiama prasme), galbūt vaizduoja šeimos narius lauke kartu veikiančius kažką linksmo ar žaismingo. Kitais atvejais, piešinys gali patraukti dėmesį dėl to, kad jis yra pribloškiamai trikdantis ar kažkokiu būdu keistas. Paprastai šie piešiniai yra spalvingi, užbaigti ir saviti. Vaikas akivaizdžiai įdėjo energijos ir pastangų į savo piešinį. Piešinyje pavaizduoti šeimos narių teigiami ar neigiami emociniai santykiai (susietumas arba atsiribojimas). (Pastaba: vertinant pagal šias kategorijas, nėra atsižvelgiama į vaiko piešimo gebėjimus).“

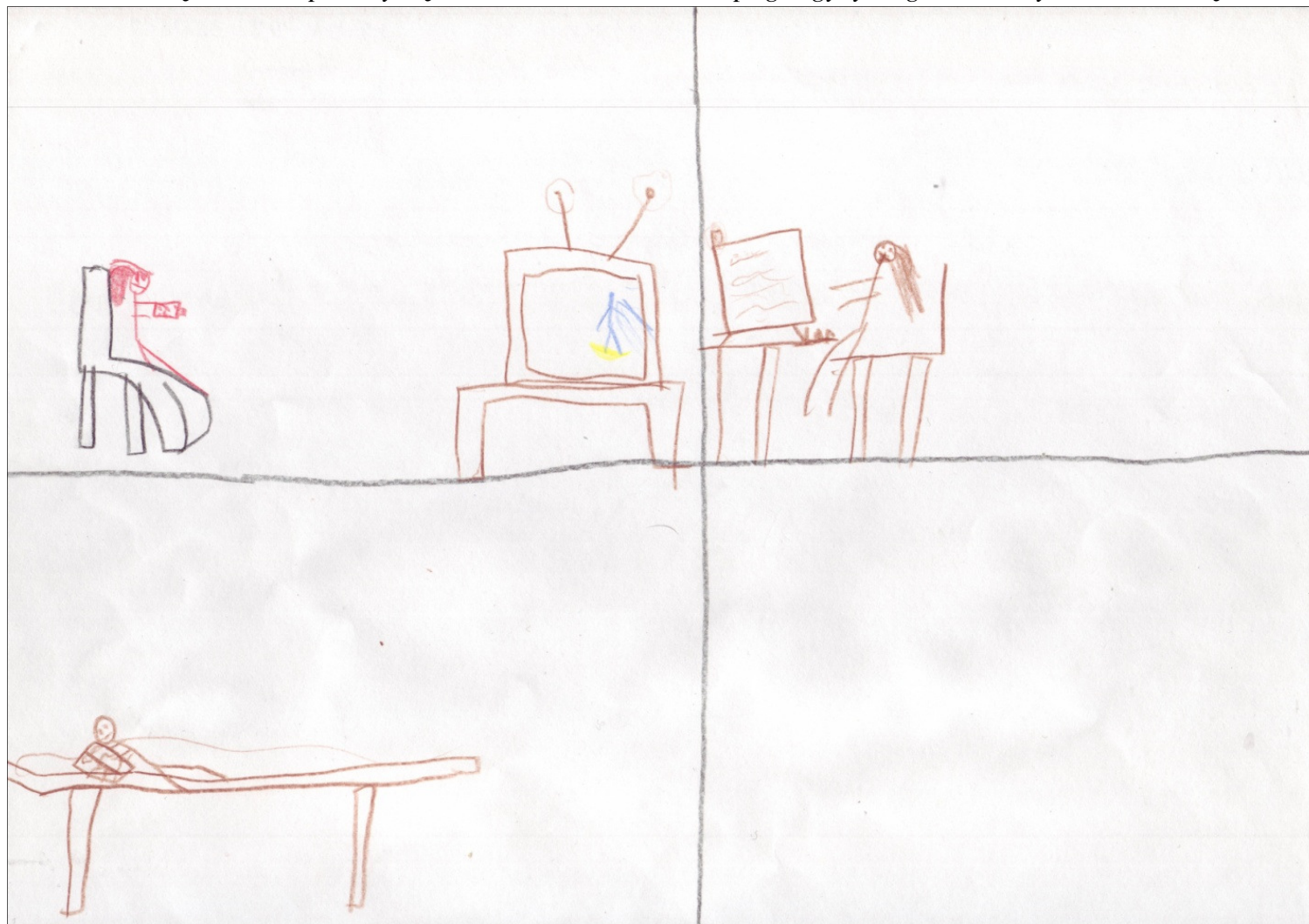
Žemiausio gyvybingumo / kūrybiškumo skalės balo (1) aprašymas: „Šie piešiniai atrodo depresiški, be energijos. Foninis pasaulis nevaizduojamas

ir atrodo, kad vaikas visiškai nesistengē ir nesirūpino, koks galiausiai bus rezultāts. Piešinys atrodo kaip paprasčiausias (plikas) šēimos pavaizdavimas. Jame maži spalvū, jis atrodo neišbaigtas ir skurdus. Figūros nupieštas atmestīnai (gali būti be veido bruožu, kūno daliū).“

8 metų mergaitės piešinys, įvertintas aukščiausiu balu pagal gyvybingumo / kūrybiškumo skalę

9 metų berniuko piešinys, įvertintas žemiausiu balu pagal gyvybingumo / kūrybiškumo skalę

3 PRIEDAS. „Neigiamos“ piešinių vertinimo skalės (emocinio atstumo / izoliacijos) bendras apibūdinimas bei aukščiausio ir žemiausio šios skalės balų aprašymų ir juos atitinkančių piešinių pavyzdžiai

Bendras emocinio atstumo / izoliacijos skalės aprašymas: „Ši skalė yra skirta vaiko emocinio atstumo nuo kitų šeimos narių, ypač mamos, ir vienišumo šeimoje vertinimui. Nuo aukšto pažeidžiamumo piešinių, šie piešiniai skirsis tuo, kad bus organizuotesni, užbaigtesni ir tikriausiai turės aiškesnę temą (ji gali atsispindėti ženkluose, simboliuose ir / ar piešiant kaip nors iškraipytus šeimos narius). Vertinant svarbu atkreipti dėmesį į tai, kur piešinyje yra vaikas santykiyje su kitais suaugusiais (visų pirma, mama), į šeimos narių individuaciją ir emocijų raišką veiduose. Svarbu pastebėti piešinius, kuriuose vaiko žvilgsnis nuo kitų figūrų (nuo mamos) yra nukreiptas į šoną ar žemyn (t.y. nėra žvelgiama atvirai ir tiesiai). Vertinant, pirmiausia yra žiūrimas vaiko-mamos santykis, o jei jie nepavaizduoti, žiūrimas vaiko-tėčio ar vaiko ir jam reikšmingų kitų suaugusiųjų santykis. Jei vaikas piešinyje nepavaizduotas, skiriamas aukščiausias emocinio atstumo įvertis. Spalvų naudojimas gali būti įvairus šioje skalėje ir tai nėra esminis vertinimo kriterijus. Jei pažeidžiamumo skalėje atsispindi nekontroliuojami ar prieštaringi vaiko jausmai, kuriais jis tiesiog užlietas, šioje skalėje pyktis, vienišumas ar kiti jausmai (taip pat ir prieštaringi) yra išreiškiami labiau sukontroliuotu būdu, ir dėl to piešinys atrodo sudėtingesnis ir geriau organizuotas nei pažeidžiamumo skalėje.“

Labai aukštas (5) emocinio atstumo / izoliacijos skalės įvertis skiriamas, kai piešinys atitinka šį aprašymą: „Piešinyje nepastebima jokių teigiamų vaiko-mamos (ar kitų suaugusiųjų) emocinių ryšių. Vietoj to, piešinyje yra aiškių pykčio ir emocinio atstumo požymių tokių kaip tikslingas ir ryškus vaiko ir mamos atskyrimas (pvz., ji vaizduojama kitame kambaryje, rūsyje, po žeme) arba mamos figūros deformacijos ir iškreipimai (pvz., ji panaši į monstrą). Gali būti neigiama vaiko ir mamos veido išraiška, nukreiptas

žvilgsnis, „tuščios“ akys, vaikas gali užsiimti labai skirtinga nuo kitų šeimos narių veikla, pvz., būti pavaizduotas miegantis arba išvis nepavaizduotas.“

Žemiausio emocinio atstumo / izoliacijos skalės balo (1) aprašymas:

„Šiuose piešiniuose nėra jokių emocinio atstumo tarp mamos ir vaiko požymių, priešingai, atsispindi teigiami jausmai ir artimas mamos-vaiko ryšys. Mamos figūra yra didesnė nei vaiko ir pavaizduota išbaigtai. Vaikas ir mama dažniausiai kažką linksmi kartu veikia ir yra nei per daug arti, nei per daug nutolę vienas nuo kito. Veiduose ir apskritai visame piešinyje dominuoja teigiamos emocijos.“

11 metų mergaitės piešinys, įvertintas aukščiausiu balu pagal emocinio atstumo / izoliacijos skalę

9 metų berniuko piešinys, įvertintas žemiausiu balu pagal emocinio atstumo / izoliacijos skalę

4 PRIEDAS. *Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų įverčių, patenkančių į normos, rizikos ir nuokrypio zonas, pasiskirstymas atotolio šeimose ir palyginamosiose grupėse*

Lentelė 4.1. *Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų įverčių, patenkančių į normos, rizikos ir nuokrypio zonas, pasiskirstymas atotolio šeimose (remiantis tėvų / globėjų ir mokytojų atsakymais)**

CBCL ir TRF klausimynų skalės	Remiantis tėvų / globėjų atsakymais						Remiantis mokytojų atsakymais					
	Normos zona		Rizikos zona		Nuokrypio zona		Normos zona		Rizikos zona		Nuokrypio zona	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Nerimasting./depresiškumo	100	97,1	3	2,9	0	0	93	94,9	3	3,1	2	2,0
Užsisklendimo/depresiškumo	89	86,4	12	11,7	2	1,9	88	89,8	7	7,1	3	3,1
Somatinių skundų	89	86,4	7	6,8	7	6,8	83	84,7	13	13,3	2	2,0
Socialinių sunkumų	94	91,3	7	6,8	2	1,9	96	98,0	0	0	2	2,0
Mąstymo sunkumų	91	88,3	7	6,8	5	4,9	86	87,8	10	10,2	2	2,0
Dėmesio sunkumų	93	90,3	6	5,8	4	3,9	89	90,8	4	4,1	5	5,1
Taisyklių laužymo	90	87,4	10	9,7	3	2,9	89	90,8	8	8,2	1	1,0
Agresyvaus elgesio	94	91,3	7	6,8	2	1,9	93	94,9	1	1,0	4	4,1
Internalių sunkumų	78	75,7	18	17,5	7	6,8	82	83,7	12	12,2	4	4,1
Eksternalių sunkumų	82	79,6	10	9,7	11	10,7	81	85,7	10	10,2	7	7,1
Bendrų sunkumų	90	87,4	8	7,8	5	4,9	83	84,7	10	10,2	5	5,1

*Procentai skaičiuoti neįtraukus trūkstumų reikšmių.

Lentelė 4.2. *Vaikų elgesio ir emocinių sunkumų įverčių, patenkančių į normos, rizikos ir nuokrypio zonas, pasiskirstymas pilnose šeimose (remiantis tėvų ir mokytojų atsakymais)**

CBCL ir TRF klausimynų skalės	Remiantis tėvų / globėjų atsakymais						Remiantis mokytojų atsakymais					
	Normos zona		Rizikos zona		Nuokrypio zona		Normos zona		Rizikos zona		Nuokrypio zona	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Nerimasting./depresiškumo	28	96,6	1	3,4	0	0,0	23	95,8	1	4,2	0	0,0
Užsislend./depresiškumo	25	86,2	2	6,9	2	6,9	22	91,7	1	4,2	1	4,2
Somatinių skundų	27	93,1	1	3,4	1	3,4	21	87,5	3	12,5	0	0,0
Socialinių sunkumų	27	93,1	1	3,4	1	3,4	23	95,8	1	4,2	0	0,0
Mąstymo sunkumų	28	96,6	0	0,0	1	3,4	18	75,0	4	16,7	2	8,3
Dėmesio sunkumų	27	93,1	1	3,4	1	3,4	23	95,8	1	4,2	0	0,0
Taisyklių laužymo	27	93,1	0	0,0	2	6,9	21	87,5	2	8,3	1	4,2
Agresyvaus elgesio	27	93,1	1	3,4	1	3,4	23	95,8	0	0,0	1	4,2
Internalių sunkumų	23	79,3	5	17,2	1	3,4	22	91,7	0	0,0	2	8,3
Eksternalių sunkumų	26	89,7	1	3,4	2	6,9	21	87,5	2	8,3	1	4,2
Bendrų sunkumų	26	89,7	1	3,4	2	6,9	22	91,7	1	4,2	1	4,2

*Procentai skaičiuoti neįtraukus trūkstamų reikšmių.

Lentelė 4.3. *Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų įverčių, patenkančių į normos, rizikos ir nuokrypio zonas, pasiskirstymas nepilnose šeimose (remiantis tėvų ir mokytojų atsakymais)**

CBCL ir TRF klausimynų skalės	Remiantis tėvų / globėjų atsakymais						Remiantis mokytojų atsakymais					
	Normos zona		Rizikos zona		Nuokrypio zona		Normos zona		Rizikos zona		Nuokrypio zona	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Nerimasting./depresiškumo	66	89,2	4	5,4	4	5,4	59	90,8	4	6,2	2	3,1
Užsisklend./depresiškumo	68	91,9	4	5,4	2	2,7	59	90,8	4	6,2	2	3,1
Somatinių skundų	66	89,2	6	8,1	2	2,7	60	92,3	3	4,6	2	3,1
Socialinių sunkumų	67	90,5	7	9,5	0	0,0	59	90,8	3	4,6	3	4,6
Mąstymo sunkumų	73	98,6	1	1,4	0	0,0	58	89,2	3	4,6	4	6,2
Dėmesio sunkumų	68	91,9	3	4,1	3	4,1	58	89,2	3	4,6	4	6,2
Taisyklių laužymo	63	85,1	6	8,1	5	6,8	60	92,3	1	1,5	4	6,2
Agresyvaus elgesio	69	93,2	4	5,4	1	1,4	60	92,3	0	0,0	5	7,7
Internalių sunkumų	62	83,8	7	9,5	5	6,8	52	80,0	7	10,8	6	9,2
Eksternalių sunkumų	59	79,7	8	10,8	7	9,5	54	83,1	6	9,2	5	7,7
Bendrų sunkumų	67	90,5	4	5,4	3	4,1	55	84,6	1	1,5	9	13,8

*Procentai skaičiuoti neįtraukus trūkstamų reikšmių

5 PRIEDAS. *Vaikų psichosocialinio funkcionavimo, remiantis tėvų ir mokytojų atsakymais, palyginimai pagal šeimines padėtis ir išvykimus*

Lentelė 5.1. *Vaikų iš skirtingos struktūros šeimų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, palyginimas (Kruskal-Wallis'o kriterijus)*

CBCL klausimyno skalės	Šeimų kategorijos								p
	Pilna, išvykę (N = 58)		Nepilna, išvykę (N = 45)		Pilna (N = 29)		Nepilna (N = 74)		
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Nerimastingumo/depres.	3,74	2,67	3,62	2,86	4,00	2,58	4,22	3,29	0,80
Užsisiklindimo/depres.	1,85	1,83	1,8	1,90	1,79	2,18	1,70	1,84	0,92
Somatinių skundų	2,31	2,64	2,04	2,26	2,21	1,89	1,88	2,29	0,64
Socialinių sunkumų	3,12	2,64	3,29	3,15	3,00	2,73	3,30	2,47	0,89
Mąstymo sunkumų	2,02	2,24	1,64	2,51	1,66	1,70	1,38	1,28	0,52
Dėmesio sunkumų	5,12	3,72	4,91	3,83	4,38	3,27	5,34	3,07	0,49
Taisyklių laužymo	2,12	1,96	2,51	3,18	2,14	2,71	2,66	2,17	0,29
Agresyvaus elgesio	5,60	4,81	5,84	5,65	5,14	6,14	6,04	4,29	0,42
Internalinių sunkumų	7,90	6,10	7,47	5,94	8,00	5,45	7,80	5,99	0,94
Eksternalinių sunkumų	7,72	6,41	8,36	8,53	7,28	8,73	8,70	5,93	0,31
Bendrų sunkumų	25,93	17,65	25,87	20,92	24,38	19,11	26,85	15,55	0,72

* $p < 0,05$

Lentelė 5.2. Vaikų iš skirtingos struktūros šeimų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, palyginimas (Kruskal-Wallis'o kriterijus)

TRF klausimyno skalės	Šeimų kategorijos								p
	Pilna, išvykę (N = 55)		Nepilna, išvykę (N = 43)		Pilna (N = 24)		Nepilna (N = 55)		
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Nerimastingumo/depres.	4,22	3,99	2,91	2,80	3,04	2,90	3,92	3,60	0,28
Užsisklendimo/depres.	2,16	2,34	2,40	2,33	1,58	2,95	1,83	2,36	0,09
Somatinių skundų	0,95	1,47	1,26	1,68	0,63	1,31	0,69	1,65	0,03*
Socialinių sunkumų	2,40	2,66	1,81	1,81	2,04	2,26	2,52	2,94	0,80
Mąstymo sunkumų	0,76	1,30	0,70	1,19	1,04	1,81	0,74	1,78	0,67
Dėmesio sunkumų	9,38	10,09	7,58	8,79	6,92	1,41	8,75	9,83	0,70
Taisyklių laužymo	1,85	2,41	1,35	2,39	1,33	2,58	1,74	2,88	0,58
Agresyvaus elgesio	4,89	7,60	3,53	5,55	2,67	6,44	4,18	7,86	0,62
Internalių sunkumų	7,33	6,26	6,59	5,28	5,25	5,68	6,45	6,20	0,38
Eksternalių sunkumų	6,71	9,60	4,88	7,59	4,00	8,84	5,92	10,56	0,81
Bendrų sunkumų	26,11	25,99	21,54	20,33	18,00	21,63	24,39	27,10	0,69

* $p < 0,05$

6 PRIEDAS. *Vaikų šeimos reprezentacijų, atsispindinčių šeimos piešiniuose, palyginimai pagal šeiminių padėtį ir išvykimus (Kruskal-Wallis'o kriterijus)*

Piešinių vertinimo skalės	Šeimų kategorijos								<i>p</i>
	Pilna, išvykę (N = 48)		Nepilna, išvykę (N = 35)		Pilna (N = 20)		Nepilna (N = 68)		
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Gyvybingumas/kūrybingumas	3,42	1,03	3,20	1,11	3,60	0,75	3,29	1,11	0,57
Pasididžiavimas/laimingumas	2,96	1,11	2,71	1,34	2,85	0,88	2,84	1,09	0,77
Pažeidžiamumas	3,10	1,13	3,14	1,14	2,75	0,72	3,00	1,12	0,49
Emocinis atstumas	3,15	1,30	3,37	1,48	3,30	1,34	3,16	1,37	0,89
Įtampa/pyktis	2,92	1,23	3,09	1,29	2,50	0,95	2,66	1,25	0,24
Apsikeitimas vaidm.	2,38	1,08	2,55	1,18	2,27	0,80	2,02	0,97	0,14
Keistumas/disociacija	1,93	1,04	1,94	1,10	1,80	1,11	1,97	1,18	0,91
Bendra patologija	2,73	1,20	3,00	1,31	2,90	0,97	2,75	1,14	0,65
Suminis indeksas γ	2,92	3,11	3,66	3,78	3,35	2,70	3,07	3,19	0,71

Pastaba. Apsikeitimo vaidmenimis skalėje yra daugiau trūkstamų reikšmių, nes kai kurių piešinių buvo neįmanoma pagal ją įvertinti dėl kai kurių šeimos narių nepavaizdavimo.

7 PRIEDAS. *Į skirtingus klasterius patekusių vaikų šeimos reprezentacijų ir psichosocialinio funkcionavimo pavyzdžiai.*

Pirmas klasteris. Kaip pavyzdį iš pirmojo klasterio vaikų piešinių, pateikiame 9 metų mergaitės G. piešinį (pav. 7.1.). Anketą apie mergaitę pildė mama. Joje nurodoma, kad mergaitės tėvai išsiskyrė prieš 5 metus (kai G. buvo 4 metai). Šiuo metu G. gyvena su motina ir patėviu (kuris pavaizduotas šeimos piešinyje). Su tėčiu ji bendrauja retai, maždaug kartą per pusmetį. Mama nurodo, kad po skyrybų „mergaitė ilgėjosi tėvo, tačiau vėliau pradėjo dažnai prisiminti jo neigiamą elgesį“. Galima daryti prielaidą, kad šis komentaras atspindi ir mamos jausmus vyro atžvilgiu. Mama nurodė, kad „tėvui išėjus tik praėjus keletui metų mergaitė nustojo šlapintis į lovą. Dabar G. jaučiasi laiminga, kad turi kitą tėtį, kuris ja rūpinasi“.

Analizuojant G. šeimos piešinį, jame pastebėta daug gyvybingumo / kūrybiškumo požymių (įvertintas 4). Mergaitės piešinys spalvingas, užbaigtas, savitas, į jį norisi žiūrėti. Šie piešinio požymiai atspindi vaiko teigiamus jausmus šeimos santykių atžvilgiu ir yra susiję su vaiko saugumo jausmu šeimoje. Kita „teigiama“ piešinių skalė – pasididžiavimas ir laimingumas šeimoje – remiantis G. piešiniu įvertinta vidutiniškai (3), t.y. vaiko pasididžiavimo ir laimingumo šeimoje jausmai piešinyje nėra aiškiai atskleisti. Pažeidžiamumas, įtampa, apsikeitimas vaidmenimis ir bendra patologija yra žemi (2), išskyrus emocinio atstumo / izoliacijos skalę, kurios įvertis vidutiniškas (3). Apie emocinį atstumą piešinyje sprendžiama pirmiausia pagal vaiko santykius su mama. Vidutinis įvertis skiriamas tuomet, kai iš piešinio sunku spręsti apie vaiko ir mamos santykių kokybę, kai jame nėra nei ryškių izoliacijos, nei artimumo požymių. Galima būtų kelti hipotezę, jog santykinai aukšti teigiami G. reprezentacijų aspektai yra išsaugoti palaikant didesnę emocinį atstumą su motina. Todėl toks reprezentacijų profilis galėtų būti pavadintas „kompensuotu teigiamu“. Klausimynais vertinant G. psichosocialinį funkcionavimą, klinikinio lygio elgesio ir emocijų sunkumų neišryškėjo.

Antras klasteris. Kaip pavyzdį iš antrojo klasterio pateikiame 10 m. berniuko L. Duomenų analizę. Anketą apie L. pildė mama. Ji anketoje nurodė, kad vaiko tėvas 2004 m. išvyko dirbti į užsienį. L tuo metu buvo 6 m. Mama pažymėjo, kad „vaikas ilgisi tėvo ir norėtų dažniau kalbėtis ir matytis. Vaikas pyksta ant tėvo, kad išvyko į kitą šalį, kai darbo yra ir Lietuvoje“. Galima būtų spėti, kad tai atspindi ir mamos jausmus tėvo atžvilgiu. Mama taip pat nurodė, kad vaikas yra jautrus ir paslaugus su ja ir močiute, ir kad jaučiasi nesaugus dėl tėvo išvykimo. Anketoje parašyta, kad vaikas su tėvu bendrauja 1–3 kartus per mėnesį, telefonu ar el.paštu.

Remiantis L. šeimos piešiniu (pav. 7.2.), gyvybingumas / kūrybiškumas, kuris atspindi vaiko saugumo jausmą ir aplinkos tyrinėjimą, įvertintas kaip žemas (2). Piešinys atrodo skurdokas, nėra fono išbaigtumo. Figūros mažos ir nespaltvotos ir neužpildo lapo erdvės. Pasididžiavimas ir laimingumas šeimoje įvertintas vidutiniškai (3), t.y. iš piešinio nėra aišku, ar vaikas didžiuojasi šeima, ar ne. Šios dvi piešinių vertinimo skalės susijusios su vaiko nesaugumo jausmu šeimos santykiuose.

L. pažeidžiamumas, emocinis atstumas / izoliacija ir įtampa / pyktis įvertinti kaip aukšti (4). Taip pat pagal bendros patologijos skalę piešiniui skirtas aukštas įvertis (4). Visos šios skalės atspindi neigiamus šeimos santykių reprezentacijų aspektus.

Klausimynais vertinant L. psichosocialinį funkcionavimą, išryškėjo jo internalūs sunkumai (pagal mamos atsakymus, jis patenka į rizikos zoną) ir mąstymo sunkumai (remiantis mokytojos atsakymais, patenka į rizikos zoną).

Trečias klasteris. Iliustruodami trečiojo klasterio vaikų šeimos reprezentacijas, pateikėme 9 metų berniuko S. šeimos piešinį. Anketą apie S. pildė jo mama. Ji nurodė, kad vaikas gyvena su ja. Nurodoma, kad su vaiko tėvu ji išsiskyrė prieš metus laiko, kai vaikui buvo 8 metai. Mama taip pat pažymėjo, jog vaikas su tėvu nebendrauja. Ji nurodė, kad jis tėvo pasiilgdavo ir būdavo liūdnas.

Berniuko K. šeimos piešinyje atsispindi vidutiniškos šeimos reprezentacijos (pav. 7.3.). Pagal gyvybingumą / kūrybiškumą, jis vertinamas aukštu balu (4), pagal pasididžiavimą šeima – žemu balu (2). Pažeidžiamumas įvertintas vidutiniškai (3), emocinio atstumo / izoliacijos ir pykčio / įtampos skalių įverčiai aukšti (4), apsikeitimas vaidmenimis žemas (2), bendra patologija įvertinta vidutiniu balu (3). Vidutiniai balai paprastai priskiriami tiems piešiniams, kuriuose nėra stipriai išreikšti nei teigiami, nei neigiami šeimos santykių požymiai.

Vertinant K. psichosocialinį funkcionavimą, jis patenka į rizikos zoną pagal užsisklendimą / depresiškumą ir eksternalius sunkumus (remiantis mamos atsakymais) ir pagal užsisklendimą / depresiškumą, socialinius sunkumus bei internalius ir eksternalius sunkumus (remiantis mokytojos atsakymais).

Ketvirtas klasteris. Kaip pavyzdį pateikiame 8 metų mergaitės E. šeimos piešinio ir klausimynais surinktų duomenų analizę. Anketą apie E. pildė mama. Joje nurodyta, kad mergaitės tėvai kartu negyvena, bet oficialiai nėra išsiskyrę. Mama pažymėjo, kad po išsiskyrimo mergaitė ėmė reikalauti daugiau dėmesio.

E. piešinys (pav. 7.4.) atskleidžia saugias šeimos reprezentacijas. „Teigiamos“ piešinių skalės įvertintos aukštu balu (4) – jos atspindi saugumo jausmą šeimos santykiuose. Iš „neigiamų“ skalių surinkti žemi įverčiai: pažeidžiamumas, emocinis atstumas / izoliacija, įtampa / pyktis bei bendra patologija vertinti žemai (2), o apsikeitimas vaidmenimis – labai žemai (1).

Klausimynais vertinant E. psichosocialinį funkcionavimą, pastebėti ryškūs mamos ir mokytojos atsakymų skirtumai. Remiantis mamos atsakymais, klinikinio lygio sunkumų neišryškėjo. Remiantis mokytojos atsakymais, pastebėti mąstymo, dėmesio (pagal šiuos pateko į rizikos zoną), taisyklių laužymo, agresyvaus elgesio sunkumai (pagal šiuos pateko į nuokrypio zoną). Mergaitė pateko į nuokrypio zoną vertinant eksternalius ir bendrus sunkumus.

Penktas klasteris. Kaip pavyzdį iš penktojo klasterio vaikų šeimos reprezentacijų, nagrinėjame 8 metų berniuko R atvejį. Anketą apie vaiką pildė jo tėtis. Berniukas gyvena su tėvu ir seneliais iš tėvo pusės. Mama yra išvykusi dirbti į užsienį. Išvyko prieš 3 metus, kai vaikui buvo 5 metai. Tėvas pažymėjo, kad su mama apie vaiką kalbasi maždaug kartą per savaitę. Pats vaikas su mama susiskambina 1–3 kartus per mėnesį.

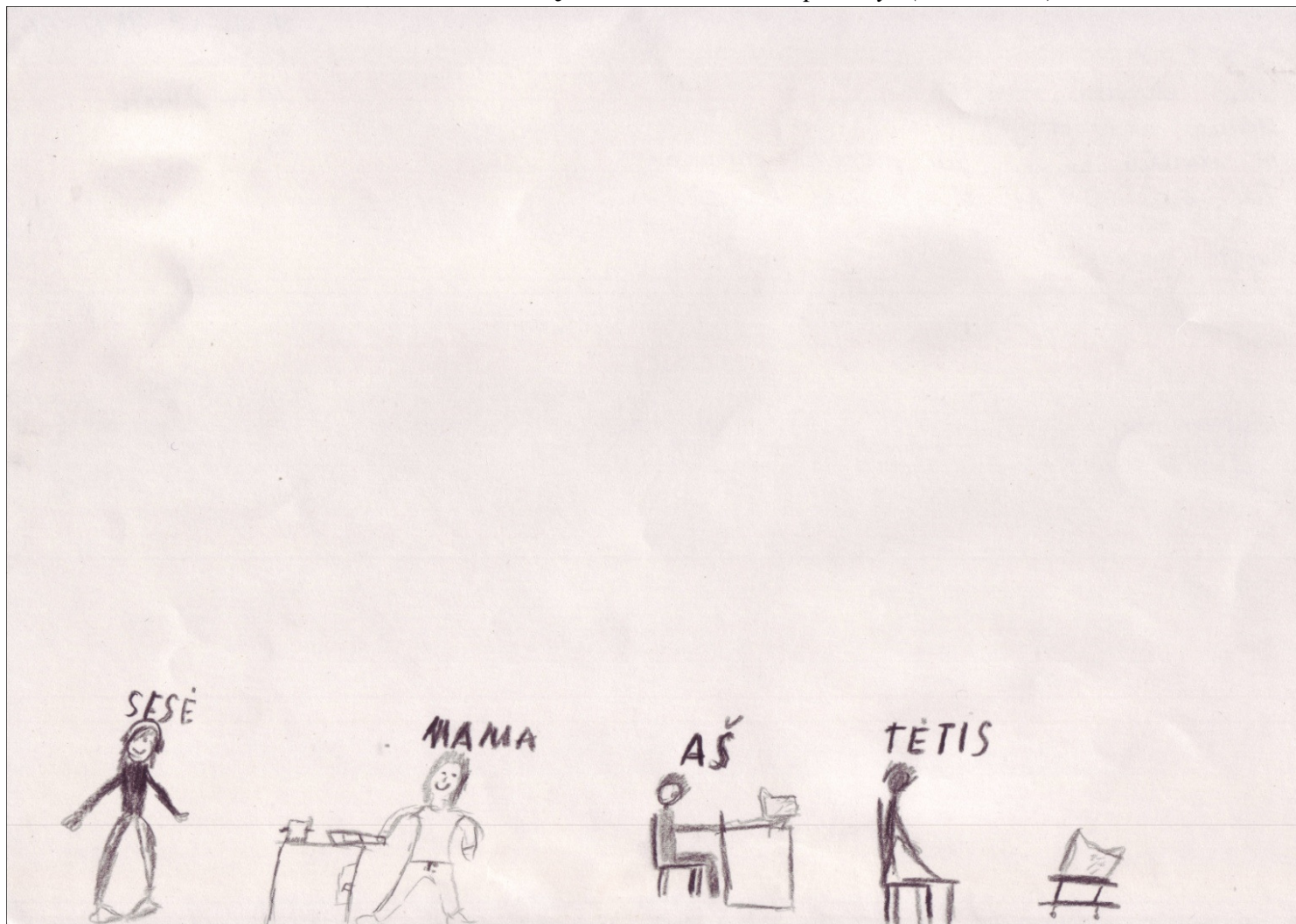
R. šeimos reprezentacijos pasižymi šiais požymiais (pav. 7.5.) – gyvybingumas / kūrybiškumas įvertintas aukštu balu (4), pasididžiavimas / laimingumas šeimoje – žemu (2). Piešinyje yra daug pažeidžiamumo požymių (įvertinta 4). Ryškiai išreikštas emocinis atstumas / izoliacija (5). Įtampos / pykčio požymiai yra vidutiniškai išreikšti (3). Apsikeitimas vaidmenimis, atsispindintis šeimos piešiniuose, ir bendra patologija yra žemi (įvertinti 2). Tokios reprezentacijos apibendrintai būtų vertinamos kaip santykinai teigiamos (nes aukštas gyvybingumas / kūrybiškumas ir žema bendra patologija) su ryškesniais pažeidžiamumo ir emocinio atstumo požymiais.

Vertinant R. psichosocialinį funkcionavimą, klinikinio lygio elgesio ir emocijų sunkumų neišryškėjo.

Paveikslēlis 7.1. 9 metų mergaitės G. šeimos piešinys (1 klasteris)

Paveikslėlis 7.2. 10 metų berniuko L. šeimos piešinys (2 klasteris)

Paveikslėlis 7.3. 9 metų berniuko S. šeimos piešinys (3 klasteris)

Paveikslėlis 7.4. 8 metų mergaitės E. šeimos piešinys (4 klasteris)

Paveikslēlis 7.5. 8 metu bērniņa R. ģimenes piēšins (5 klasteris)

8 PRIEDAS. *Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų, mokytojų ir vaikų atsakymais, palyginimas tarp klasterių*

Lentelė 8.1. *Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, vidurkių palyginimas atskiruose klasteriuose (taikytas Kruskal-Wallis'o kriterijus)*

CBCL klausimyno skalės	Klasteriai										<i>p</i>
	I (N = 36)		II (N = 38)		III (N = 36)		IV (N = 36)		V (N = 23)		
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Nerimastingumo/depresiškumo	3,44	2,59	4,08	3,64	4,58	3,45	4,08	2,48	3,57	2,19	0,60
Užsisiklendimo/depresiškumo	1,14	1,52	2,00	2,16	2,72	2,17	1,67	1,88	1,57	1,50	0,01*
Somatinių skundų	1,92	2,38	2,47	2,69	2,75	2,74	1,75	1,96	1,52	1,81	0,38
Socialinių sunkumų	3,11	3,12	3,87	3,04	3,61	2,707	3,42	2,34	2,09	1,95	0,09
Mąstymo sunkumų	1,53	2,52	1,79	1,96	1,56	1,76	2,00	2,15	1,30	1,43	0,40
Dėmesio sunkumų	4,33	3,94	6,97	3,33	5,39	3,82	4,75	2,91	3,52	2,12	0,00*
Taisyklių laužymo	2,11	2,28	3,26	2,16	2,61	2,85	2,25	2,09	1,70	1,61	0,03*
Agresyvaus elgesio	5,08	4,95	7,76	5,45	6,11	6,01	5,78	3,86	4,57	3,51	0,10
Internalių sunkumų	6,50	5,56	8,55	7,21	10,06	6,87	7,50	5,26	6,65	3,87	0,16
Eksternalių sunkumų	7,19	6,90	11,03	7,10	8,72	8,64	8,03	5,51	6,27	4,42	0,04*
Bendrų sunkumų	23,00	20,14	32,21	18,55	29,72	20,35	25,86	14,50	19,87	11,27	0,03*

* $p < 0,05$

Lentelė 8.2. Vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis mokytojų atsakymais, vidurkių palyginimas atskiruose klasteriuose (Kruskal-Wallis'o kriterijus)

TRF klausimyno skalės	Klasteriai										p
	I (N = 36)		II (N = 38)		III (N = 36)		IV (N = 36)		V (N = 23)		
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Nerimastingumo/depresiškumo	3,89	3,76	3,89	2,83	3,88	2,76	3,63	4,74	3,64	3,23	0,65
Užsisklendimo/depresiškumo	2,49	2,96	2,32	2,14	2,00	2,57	1,57	2,06	2,09	2,51	0,46
Somatinių skundų	1,29	1,92	0,89	1,61	0,84	1,82	0,86	1,33	0,68	1,13	0,61
Socialinių sunkumų	1,86	1,97	3,16	2,60	2,38	2,72	2,17	3,23	1,82	2,38	0,05
Mąstymo sunkumų	0,74	1,48	1,08	1,48	1,00	2,29	0,60	1,44	0,59	0,854	0,39
Dėmesio sunkumų	7,11	8,00	14,97	10,99	7,41	9,43	6,83	9,70	5,18	6,21	0,00*
Taisyklių laužymo	1,20	2,10	2,92	3,37	1,65	2,92	1,37	2,38	,8636	1,46	0,01*
Agresyvaus elgesio	2,97	4,96	6,60	8,17	3,94	8,34	4,43	9,00	2,64	4,36	0,01*
Internalių sunkumų	7,66	6,93	7,11	5,14	6,72	5,348	6,06	7,11	6,41	5,40	0,60
Eksternalių sunkumų	4,17	6,845	9,51	11,19	5,53	11,10	5,80	10,99	3,50	5,66	0,01*
Bendrų sunkumų	21,54	20,30	35,84	27,16	22,22	27,19	21,46	29,84	17,50	15,84	0,01*

* p < 0,05

9 PRIEDAS. *Multinominės logistikos klasifikacinės lentelės priskiriant klasteriams pagal vaikų elgesio ir emocijų sunkumus*

Lentelė 9.1. *Multinominės logistikos klasifikacinė lentelė (priskyrimas klasteriams remiantis tėvų / globėjų atsakymais apie vaiko elgesio ir emocijų sunkumus)*

Stebėta	Spėjamas priklausymas klasteriams					Teisingai suklasifikuota
	I klasteris	II klasteris	III klasteris	IV klasteris	V klasteris	
I klasteris	13	10	4	5	4	36,1 %
II klasteris	8	17	8	5	0	44,7 %
III klasteris	8	6	17	3	2	47,2 %
IV klasteris	14	7	6	9	0	25,0 %
V klasteris	2	4	5	5	7	30,4 %
Bendras procentas	26,6 %	26,0 %	23,7 %	16,0 %	7,7 %	37,3 %

Lentelė 9.2. *Multinominės logistikos klasifikacinė lentelė (priskyrimas klasteriams remiantis mokytojų atsakymais apie vaiko elgesio ir emocijų sunkumus)*

Stebėta	Spėjamas priklausymas klasteriams					Teisingai suklasifikuota
	I klasteris	II klasteris	III klasteris	IV klasteris	V klasteris	
I klasteris	11	7	5	12	0	31,4 %
II klasteris	6	24	1	6	0	64,9 %
III klasteris	7	4	5	14	1	16,1 %
IV klasteris	5	4	4	21	1	60,0 %
V klasteris	6	3	3	10	0	0 %
Bendras procentas	21,9 %	26,3 %	11,3 %	39,4 %	1,3 %	38,1 %

10 PRIEDAS. Atotolio šeimų vaikų psichosocialinio funkcionavimo ir šeimos reprezentacijų palyginimai pagal amžių

Lentelė 10. 1. Atotolio šeimų vaikų elgesio ir emocijų sunkumų, remiantis tėvų / globėjų atsakymais, palyginimas pagal amžių (Kruskal-Wallis'o kriterijus)

CBCL klausimyno skalės	Vaikų amžius (metais)										p
	7 (N = 12)		8 (N = 25)		9 (N = 31)		10 (N = 21)		11 (N = 14)		
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Nerimastingumo / depresiškumo	2,83	2,52	3,80	2,55	4,39	2,93	3,10	2,66	3,57	2,90	0,41
Užsisklendimo / depresiškumo	1,17	1,75	2,12	1,76	2,26	1,81	1,52	1,81	1,36	1,95	0,13
Somatinių skundų	1,17	1,64	2,08	2,75	2,94	2,56	1,76	1,76	2,29	2,97	0,18
Socialinių sunkumų	2,58	3,26	3,04	2,41	4,13	3,33	2,24	2,00	3,36	2,95	0,20
Mąstymo sunkumų	0,67	0,98	1,76	1,51	2,81	2,96	1,57	2,62	1,36	1,98	0,02*
Dėmesio sunkumų	2,92	2,15	5,44	4,51	6,29	3,33	3,57	3,14	5,50	4,03	0,01*
Taisyklių laužymo	0,92	1,98	1,92	1,68	3,23	3,28	1,90	2,00	2,64	2,71	0,03*
Agresyvaus elgesio	3,58	4,99	6,16	4,51	7,29	6,08	4,71	4,61	4,71	4,48	0,10
Internalių sunkumų	5,17	4,93	8,00	5,83	9,58	6,13	6,38	5,52	7,21	6,99	0,10
Eksternalių sunkumų	4,50	6,74	8,08	2,82	10,52	9,03	6,61	6,26	7,36	6,89	0,06
Bendrų sunkumų	15,92	15,90	26,32	17,01	33,45	20,48	20,52	17,38	25,07	19,75	0,02*

* p < 0,05

Lentelė 10. 1. *Vaikų šeimos reprezentacijų, atsispindinčių šeimos piešiniuose, palyginimas pagal amžių (Kruskal-Wallis'o kriterijus)*

Piešinių vertinimo skalės	Vaikų amžius										<i>p</i>
	7 (N = 11)		8 (N = 22)		9 (N = 22)		10 (N = 17)		11 (N = 11)		
	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	Vid.	SN	
Gyvybingumas / kūrybingumas	3,27	1,01	3,32	0,99	3,14	1,04	3,65	1,17	3,27	1,19	0,60
Pasididžiavimas / laimingumas	2,64	1,36	1,68	1,17	2,64	1,05	3,35	1,22	3,09	1,38	0,33
Pažeidžiamumas	3,09	1,22	3,32	1,13	3,27	0,94	2,71	1,26	3,09	1,22	0,50
Emocinis atstumas	3,36	1,43	3,45	1,30	3,50	1,44	2,88	1,58	2,72	0,90	0,40
Įtampa / pyktis	3,09	1,51	3,09	1,27	3,18	1,05	2,41	1,41	3,18	0,98	0,35
Apsikeitimas vaidmenimis	2,63	1,19	2,43	1,08	2,60	0,99	2,06	1,18	2,72	1,27	0,58
Keistumas / disociacija	2,36	1,43	2,09	0,97	1,77	0,87	1,88	1,16	1,63	1,03	0,43
Bendra patologija	2,91	1,58	2,95	1,09	3,00	1,23	2,35	1,22	3,00	1,26	0,47
Suminis indeksas γ	3,64	3,85	3,72	3,13	3,86	3,44	1,88	3,57	2,63	3,07	0,36

Pastaba. Apsikeitimo vaidmenimis skalėje yra daugiau trūkstatų reikšmių, nes kai kurių piešinių buvo neįmanoma pagal ją įvertinti dėl kai kurių šeimos narių nepavaizdavimo.

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

11 PRIEDAS. *Lietuvos mergaičių ir berniukų (7-16 m.) psichikos sveikatos sunkumų nuokrypis nuo normos (Girdzijauskienė, Gintilienė, Butkienė, Lesinskienė, Pūras, 2006)*

SDQ skalės	Mergaitės	Berniukai
Socialumo skalė	10 %	15 %
Hiperaktyvumo skalė	13 %	21 %
Emocinių simptomų skalė	22 %	14 %
Elgesio problemų skalė	15 %	18 %
Problemų su bendraamžiais skalė	21 %	22 %
Bendra sunkumų skalė	12 %	13 %